T.C.

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

II. MAHMUD VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİ MODERNLEŞME POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Yüksek Lisans Tezi

MUSAB ÖNDEŞ

EYLÜL 2021

T.C.

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

II. MAHMUD VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİ MODERNLEŞME POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Yüksek Lisans Tezi

MUSAB ÖNDEŞ

DANIŞMAN
DOÇ. DR. İDİL TUNÇER KILAVUZ

EYLÜL 2021

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

Musab Öndeş

Danışmanlığımı yaptığım işbu tezin tamamen öğrencinin çalışması olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığını taahhüt ederim.

Doç. Dr. İdil Tunçer Kılavuz

İMZA SAYFASI

Musab Öndeş tarafından hazırlanan 'II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet Dönemleri Modernleşme Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi' başlıklı bu yüksek lisans tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalında hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ **İMZA**

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. İdil TUNÇER KILAVUZ ……

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Ahmet NOHUTÇU ..…….

Kurumu: İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Nurcan ÖZKAPLAN YURDAKUL …….

Kurumu: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 09.09.2021

ÖNSÖZ

‘‘II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet Dönemleri Modernleşme Politikalarının Karşılaştırmalı Analizi’’ başlıklı bu çalışma, Türk modernleşme tarihinin çok önemli iki dönemini öne çıkararak, karşılaştırmalı olarak incelemek ve analiz etmek üzerine kurulmuştur. Tezin odağını II. Mahmud (1808-1839) ve Erken Cumhuriyet (1923-1938) dönemleri teşkil etse de tarihsel arka plan ve süreklilik gözetilmiş; modernleşme hareketleri, Türk modernleşme tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen 18. yüzyılın başından başlayarak Erken Cumhuriyet dönemine kadar olan ara dönemleri de içermiştir.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, modernleşme ve onunla alakalı diğer kavramlar ele alınmış, ayrıca modernleşme olgusuna farklı açılardan yaklaşan ve çalışmaya ışık tutan düşünürlerin yaklaşımlarına yer verilmiştir. İkinci bölümde, 18. yüzyılın başından III. Selim döneminin sonuna kadar yapılan ıslahatlar ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise temelde II. Mahmud dönemi reformları ele alınmış, bu bölüm Tanzimat dönemi modernleşme hareketlerine kısaca değinilerek son bulmuştur. Dördüncü bölümde ise Erken Cumhuriyet dönemi inkılapları konu edilmiş fakat öncesinde I. ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki modernleşme hareketlerine de kısaca temas edilmiştir. Tezin beşinci ve son bölümünde ise üçüncü ve dördüncü bölümlerin merkezini oluşturan II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemleri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Tezin yazılış aşamasında bana her bakımdan destek olan ve özenli rehberliğiyle daima yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. İdil Tunçer Kılavuz’a (İstanbul Medeniyet Üniversitesi), teze farklı bir bakış açısıyla yaklaşıp nitelikli bir çalışmanın ortaya çıkması için hassasiyet gösteren Dr. Öğr. Üyesi Nurcan Özkaplan Yurdakul (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi) hocama, varlığıyla güven veren ve teşvik edici kişiliğiyle akademik hayatta yoluma ışık tutan Prof. Dr. Ahmet Nohutçu (İstanbul Medeniyet Üniversitesi) hocama, en içten duygularımla teşekkür ederim.

ÖZET

II. MAHMUD VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİ MODERNLEŞME POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRMALI ANALİZİ

Öndeş, Musab

Yüksek Lisans Tezi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. İdil Tunçer Kılavuz

Eylül 2021. 166 Sayfa.

Modernleşme olgusu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etkilerini 18. yüzyılın başından itibaren göstermeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel özellikleri sebebiyle Avrupa devletlerinden çok farklı, kendine has bir modernleşme süreci içine girmiştir.

Belirgin biçimde III. Selim döneminde atılmaya başlanan modernleşme adımları, II. Mahmud'un kararlı ve radikal reformlarıyla kısa zamanda ileri bir seviyeye çıkmıştır. 1923 yılında, Cumhuriyet'in ilanıyla başlayan ve bir yüzyıl önceki modernleşme adımlarıyla benzerlik gösteren çok daha yoğun ve kapsamlı bir batılılaşma süreci söz konusudur. Bu çalışmada, Sultan II. Mahmud saltanatı (1808-1839) ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleştirilen Erken Cumhuriyet dönemi (1923-1938) modernleşmelerinin izi, tarihi arka plan ve devamlılık da gözetilerek sürülmüştür.

Henüz tamamlanmamış bir süreç olan Türk modernleşmesinin tarihte öne çıkan bu iki uygulama dönemi, izlenen yöntemler, odaklanılan alanlar, karşılaşılan tepkilerle beraber ortaya konulmaya çalışılmıştır. Modernleşme kavramının farklı karşılıkları, Osmanlı Devleti'nde modernleşmeye duyulan ihtiyacın ortaya çıkışı, imparatorluktan ulus devlete, monarşiden cumhuriyete, reformdan devrime uzanan çizgide, modernleşmeyi gerekli kılan itici etkiler, takip edilen modernleşme politikalarının nitelikleri, karakteristik özellikleri, ortak yönleri ve birbirinden ayrılan taraflarıyla karşılaştırmalı yöntemle ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Osmanlı, II. Mahmud, Erken Cumhuriyet, Atatürk

ABSTRACT

A COMPARATIVE ANALYSIS OF MODERNIZATION POLICIES IN THE MAHMUD II AND EARLY REPUBLIC PERIODS

Öndeş, Musab

Master's Thesis, Political Science and Public Administration Department

Consultant: Doç. Dr. İdil Tunçer Kılavuz

September 2021. 166 Pages.

The phenomenon of modernization started to show its effects in the Ottoman Empire from the beginning of the 18th century. Due to its political, social, economic and cultural features, the Ottoman Empire entered into a unique modernization process that was very different from the European states.

The modernization steps, which were clearly started to be taken during the reign of Selim III, reached an advanced level in a short time with the determined and radical reforms of Mahmud II. There was a much more intense and comprehensive westernization process that started with the proclamation of the Republic in 1923 and was similar to the modernization steps of a century ago. In this study, the traces of the modernizations during the reign of Sultan Mahmud II (1808-1839) and the Early Republic period (1923-1938) under the leadership of President Mustafa Kemal Atatürk are traced, taking into account the historical background and continuity.

These two implementation periods of Turkish modernization, which is yet to be completed, have been tried to be revealed together with the methods followed, the areas focused, and the reactions encountered. The different meanings of the concept of modernization, the emergence of the need for modernization in the Ottoman Empire, the driving effects that necessitated modernization during the transition from empire to nation state, from monarchy to republic, from reform to revolution and the qualities, characteristic features, common and diverse aspects of the modernization policies pursued are discussed comparatively.

Key Words: Modernization, Ottoman, Mahmud II, Early Republic, Ataturk

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR xiii

GİRİŞ 1

BÖLÜM 1: MODERNLEŞME: KAVRAM VE YAKLAŞIMLAR 6

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE 6

1.1.1 Modern 6

1.1.2. Modernite 6

1.1.3. Modernleşme 3

1.1.4. Modernizm 5

1.1.5. Batılılaşma 6

1.2. MODERNLEŞME OLGUSUNA ''İÇERİDEN'' YAKLAŞIMLAR 6

1.2.1. Ziya Gökalp: Hars ve Medeniyet 6

1.2.2. Mümtaz Turhan: Kültür Değişmeleri 8

1.2.3. Şerif Mardin: Merkez-Çevre Yaklaşımı 10

1.2.4. Nilüfer Göle: Batı-dışı Modernlik Kavramı 16

BÖLÜM 2: OSMANLI DEVLETİ'NDE BATI KAYNAKLI ISLAHAT ANLAYIŞININ YERLEŞMESİ 20

2.1. KARLOFÇA'DAN KÜÇÜK KAYNARCA'YA 23

2.1.1. Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları 23

2.1.2. Lale Devri 24

2.1.3. I. Mahmud Dönemi 25

2.1.4. III. Mustafa Dönemi 26

2.1.5. I. Abdülhamid Dönemi ve Küçük Kaynarca Antlaşması 27

2.2. III. SELİM VE NİZAM-I CEDİD DÖNEMİ 28

2.2.1. Nizâm-ı Cedîd 28

2.2.2. Mevlevîliğin Bektaşîlik Karşısında Yükselişi 31

2.2.3. Eyalet Yönetimi ve Vüzera Kanunnamesi 31

2.2.4. Avrupa'da Daimî Elçiliklerin Kurulması ve Hariciye'nin Gelişmesi 32

2.2.5. Islahat Çalışmalarının Değerlendirilmesi 33

2.2.6. Edirne Vakası ve III. Selim'in Hal'i 34

2.2.7. IV. Mustafa'nın Tahta Geçirilmesi ve Geriye Dönüş 35

BÖLÜM 3: II. MAHMUD DÖNEMİ MODERNLEŞME POLİTİKALARI 36

3.1. ASKERİ MODERNLEŞME 37

3.1.1. Sekban-ı Cedid Ocağı 37

3.1.2. Eşkinci Ocağı Girişimi 38
3.1.3. Yeniçeriliğin Sonu ya da Vaka-i Hayriye 39
3.1.4. Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu....40
3.2. İDARÎ MODERNLEŞME....41
3.2.1. Sened-i İttifak 41
3.2.2. Hükümet Teşkilatında Yapılan Reformlar 42
3.2.3. Danışma Meclislerinin Oluşturulması....44
3.2.4. Tercüme Odası'nın Kurulması....46
3.2.5. Büyükelçiliklerin Yeniden Faaliyete Geçmesi 46
3.2.6. Yeni Memur Rejimi 47
3.2.7. Müsadere Usulüne Son Verilmesi....49
3.2.8. Vakıfların İdaresinde Merkeziyetçilik 49
3.2.9. Ayanlarla Mücadele ve Eyalet Yönetiminde Düzenleme 50
3.2.10. Tımar Sisteminin Kaldırılması....51
3.3. TOPLUMSAL MODERNLEŞME....53
3.3.1. Resmi ve Sivil Yaşamda Batılılaşma 53
3.3.2. Nüfus Sayımı ve Mülk Yazımı 54
3.3.3. İletişim, Haberleşme ve Ulaşım Alanında Yapılan Reformlar 54
3.4. EĞİTİMDE MODERNLEŞME....56
3.4.1. Rüştiyelerin Açılması....56
3.4.2. Mekteb-i Harbiye 57
3.4.3. Mekteb-i Tıbbiye....57
3.4.4. Müzika-i Hümayun Mektebi ve Avrupa'ya Öğrenci Gönderilmesi 58
3.5. II. MAHMUD'UN MİRASI: TANZİMAT DÖNEMİ....58
BÖLÜM 4: ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME POLİTİKALARI 67
4.1. CUMHURİYETE GİDEN YOLDA MODERNLEŞME....67
4.1.1. I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid Döneminde Modernleşme 67
4.1.2. II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki'nin Modernleşme Programı....70
4.2. MONARŞİDEN CUMHURİYETE, İMPARATORLUKTAN ULUSA ...73
4.2.1. Siyasi Modernleşme....78
4.2.1.1. Cumhuriyetin ilanı 78
4.2.1.2. Halifeliğin kaldırılması 79

4.2.1.3. Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması 82
4.2.1.4. Çok partili cumhuriyet denemeleri 83
4.2.1.4.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Şeyh Sait Ayaklanması 83
4.2.1.4.2. Serbest Cumhuriyet Fırkası 89
4.2.2 Hukuki Modernleşme 90
4.2.2.1. 1924 Anayasası 90
4.2.2.2. İktibas kanunlarla gerçekleştirilen hukuk devrimi 92
4.2.3. Toplumsal Modernleşme 94
4.2.3.1. Kılık kıyafette yapılan değişiklik 94
4.2.3.2. Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması 95
4.2.3.3 Takvim, saat ve ölçüde değişiklik 95
4.2.3.4. Soyadı Kanunu'nun kabulü 96
4.2.3.5. Kadın haklarının gelişimi 96
4.2.4. Eğitim ve Kültür Alanında Modernleşme 99
4.2.4.1. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü 99
4.2.4.2. Üniversite reformu 101
4.2.4.3. Latin harflerinin kabulü 102
4.2.4.4. Türk dili alanında yapılan çalışmalar 104
4.2.4.5. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Tarih Tezi 106
4.2.4.6. Türk Ocakları'ndan Halkevleri'ne 108
BÖLÜM 5: II. MAHMUD VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİ MODERNLEŞME POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI 110
5.1. Reformdan Devrime 110
5.2. Osmanlı Hanedanının Gerileyen Meşruiyeti 111
5.3. Modernleşme Gereksiniminin Altında Yatan Faktörler 113
5.4. Modernleşme Hareketlerinde İzlenen Benzer Politikalar 116
5.4.1. Mutlak Merkeziyetçilik 116
5.4.2. Resmi ve Sivil Kıyafetlerde Değişiklik 122

5.4.3. Ulema Politikası 126

5.4.4. Tarikatlara Yönelik Politika 132

5.4.5. Laikleşme Adımları 135

5.5. Modernleşmenin Kadroları ile İç ve Dış Konjonktür 139

5.6. Modernleşme Hareketlerine Yöneltilen Tepkiler ve Verilen Karşılıklar 141

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ.....146

KAYNAKÇA.....154

ÖZGEÇMİŞ.....167

KISALTMALAR

Çev. : Çeviren

Ed. : Editör

CHF : Cumhuriyet Halk Fırkası

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

Gen. Yön. : Genel Yönetmen

Haz. : Hazırlayan

HF : Halk Fırkası

İT : İttihat ve Terakki

İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti

Sad. : Sadeleştiren

SCF : Serbest Cumhuriyet Fırkası

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TpCF : Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

GİRİŞ

Siyasî alanda büyük değişimlerin meydana geldiği Yeni Çağ'da, bütün Hıristiyan uyruklarını, Kilise ve tek bir imparatorun buyruğu altında birleştirme idealinden uzaklaşılmış ve Hıristiyan Avrupa'da, Orta Çağ'ın aksine Kilisenin iktidarı zayıflamaya başlamıştır.

15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketleri, skolastik düşünceyi sona erdiren, dinde yeniliklerin çığırını açan, aklı öne çıkaran ve bireyi merkeze alan bir dönüşüm başlatmıştır. Aydınlanma Çağı olarak kabul edilen 18. yüzyıldaki gelişmelerle somutlaşan ve modernleşme süreci olarak nitelendirilen bu dönüşüm, 19. yüzyılda gerçekleşen Endüstri Devrimi'yle giderek küresel bir boyut kazanmıştır.

Avrupa Kıtası'nda geniş topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, 16. yüzyılın sonlarından itibaren duraklama dönemine girmiş, siyasi ve ekonomik olarak ciddi sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Anadolu'da Celali İsyanları ve Doğu'da İran seferlerinin yaşandığı 17. yüzyılın ilk yarısında Avrupa ile münasebetler yükseliş dönemindeki geleneksel usullerle sürdürülmüştür. 1648 yılındaki Westpalia Barışı ile siyasi ve dini çatışmalarını sonlandıran, Kilisenin hâkimiyetini sınırlandıran ve modern ulus devletlerin temellerini atan Avrupa ile kadim tehdit olarak görülen Osmanlı Devleti'nin ilişkileri, bu tarihten itibaren Avrupa'nın lehine olacak biçimde değişmiştir. Yüzyılın sonuna doğru yaşanan Viyana Bozgunu (1683) ve hükümleri Osmanlı Devleti için çok ağır olan Karlofça Antlaşması'ndan (1699) sonra Osmanlı, siyasi, askeri ve ekonomik olarak büyük bir gelişme gösteren Avrupa nezdinde gerileyen bir güç olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Osmanlı'nın o tarihe kadar tek taraflı yürüttüğü diplomatik ilişkileri bu antlaşmadan itibaren rakibini gözeten ve karşılıklılık esasına dayanan bir çizgiye evrilmiştir.

Gerileyen Osmanlı ile hızla modernleşen Avrupa'nın teması, 18. yüzyılın başlarından itibaren giderek artan bir ivme yakalamış ve kesintisiz biçimde sürüp gitmiştir. Karlofça'nın devamı sayılabilecek Pasarofça Antlaşması ile başlayan Lale Devri sürecinde, teknikten mimariye kadar birçok alanda geleneksel Osmanlı kültüründen uzaklaşılan ve Avrupa'nın bu alandaki ilerleyişinin fark ve kabul edildiği bir dönemin ilk işaretleri verilmiştir. Bu romantik dönemin sonunu getiren Patrona Halil

İsyanının patlak verme gerekçeleri arasında diğer askeri ayaklanmalardan farklı olarak ‘‘gavur adetlerinin’’ benimsenmesi yer almıştır.

Lale Devri’nden itibaren gündemden hiç düşmeyen ıslahat hareketlerinin temelini askeri modernleşme oluşturmuştur. Avrupa’dan yabancı uzmanların getirtilmesi ve onların askeri tecrübelerinden istifade edilmesi politikası I. Mahmud, III. Mustafa ve I. Abdülhamid dönemlerinde sürdürülmüştür. Bu padişahların ardından tahta çıkan III. Selim ile, yalnız askeri sahada yürütülen ıslahat konsepti, değişik alanları da içine alacak biçimde genişletilmiştir. Bu döneme, Nizâm-ı Cedîd adı verilen ve temelinde yeni bir ordunun kurulmasını öngörmekle birlikte idari, mali ve diplomatik ıslahatları da göz ardı etmeyen program damga vurmuştur. III. Selim’in başta büyük umut ve gayretlerle başlattığı ıslahat paketi, ıslahat aleyhtarı tutucuların müdahalesiyle feci bir akıbete uğrayarak akim kalmıştır.

Nizâm-ı Cedîd ıslahat programının varisi olarak görebileceğimiz II. Mahmud ise selefi padişah III. Selim’den dersler almış, onun sonunu hazırlayan etkenleri bizzat tahlil etmiş bir aktör olarak karşımıza çıkar. Merkeziyetçiliği yönetiminin esası olarak belirleyen II. Mahmud, saltanatının ilk döneminde İmparatorlukta kök salan âyan tehdidini bertaraf etmekle uğraşmıştır. Vaka-i Hayriye’ye kadar klasik Osmanlı yenileşme çizgilerinin dışına çıkmayan II. Mahmud bu hadiseden itibaren imparatorluğu modernleştirmek doğrultusunda kararlı ve tavizsiz bir lidere dönüşmüş; askeri, idari, sosyal ve eğitim alanları başta gelmek üzere, köklü bir reform programını uygulamaya koymuştur. II. Mahmud, her ne kadar çalkantılı bir konjonktürde saltanat sürse de geride devlet kurumlarını ve geleneksel düzeni yeniden yapılandıran dikkate değer bir reformcu olarak anılmıştır.

Kendi döneminde biçimlenen Tanzimat Fermanı’nın ilanını, siyasi ve hukuki gücünü sınırlandıracağı gerekçesiyle tehir eden II. Mahmud, 1876 yılına kadar devam edecek olan Tanzimat Dönemi’nin koşullarını hazırlayan mimardır. Tanzimat, II. Mahmud reformlarının zemini üzerinde yükselen, yeniliklerin her alanda inkişaf ettiği bir dönem olarak, I. Meşrutiyet’i selamlamıştır. II. Abdülhamid döneminde istişarî mekanizmalar etkinliğini yitirse de modernleşme hareketleri hız kesmemiştir. Jön Türkler’in kurumsallaştığı bu dönemin sonunda, Meşrutiyet bir kez daha ilan

edilmiştir. Ağırlığını giderek arttıran İttihat ve Terakki, 1913-1918 yılları arasında, Birinci Dünya Savaşı'nın gölgesinde modernleşmeye yön vermiştir.

Emperyalist ülkelere karşı girişilen milli mücadelenin başarıya ulaşmasının akabinde saltanat kaldırılmış ve rejimin geleceği hususundaki belirsizlik, 29 Ekim 1923 tarihinde Cumhuriyet'in ilan edilmesiyle giderilmiştir. Bu tarih, Türk modernleşmesi için bir milat olma özelliği taşımaktadır. II. Mahmud'dan itibaren Batı'ya yöneliş konusundaki tereddüt ortadan kalksa da siyasi ve toplumsal yapılar arasındaki ikilikler gün geçtikçe derinleşmiştir. Aynı zamanda modern bir ulus devletin kuruluşuna tanıklık edilen, Erken Cumhuriyet döneminde ise hayata geçirilen kesin ve radikal modernleşme programı neticesinde yaşanan tüm ikiliklere son vermek hedeflenmiştir.

Muhtevasına ana hatlarıyla değinilen bu çalışma temelde, II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemlerindeki modernleşme politikalarının karşılıklı olarak incelenmesine odaklanmaktadır. Literatüre bakıldığında bu iki dönemi ayrı ayrı ele alan çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi bulunmaktadır. Ancak karşılaştırmalı çalışmalar açısından bu iki dönemi eğitim politikaları bağlamında ele alan Deniz Özgan'ın ''II. Mahmut (1808-1839) ve Atatürk (1923-1938) Dönemi Eğitim Politikalarının Karşılaştırılması ve Analizi'' isimli yüksek lisans tezi dışında herhangi bir tez bulunmamaktadır. Bu bakımdan, II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemleri modernleşme politikalarını karşılaştırmalı olarak ve geniş biçimde ele alan bu çalışma literatüre bu yönüyle katkı sağlayacaktır. Zira, bir yüzyıl arayla ve tatbikat bakımından devlet eliyle, yukarıdan aşağıya gerçekleştirilen modernleşme hareketlerine sahne olan bu iki dönem, Türk modernleşme tarihi açısından incelenmeye değer hususiyetler barındırmaktadır.

Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimlerde bilhassa Osmanlı geçmişi ve birikimi yok sayılmak istenmiş ve Osmanlılar genellikle gerici unsurlar olarak kabul edilmişlerdir. Bu çalışmada Türk modernleşmesinin tarihsel seyri ele alınacak ve modernleşmede yaşanan süreklilik ve kopuşlara dikkat çekilecektir. Böylelikle Erken Cumhuriyet dönemindeki modernleşmenin Osmanlı modernleşmesi ile olan bağlarının niteliği de ortaya konulmuş olacaktır. Öte yandan bu çalışmada II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemlerindeki modernleşme politikalarının benzer

yönleri Türk modernleşme tarihindeki yerleri bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

Henüz tamamlanmamış bir süreç olan Türk modernleşmesinin köklerine inebilmek, mahiyetini kavrayabilmek açısından bu iki dönemdeki modernleşme tecrübeleri çok iyi tetkik ve tahlil edilmelidir. Bu bakımdan, 19. yüzyılda değişimin ana hatlarının ortaya konulduğu II. Mahmud dönemi ile 20. yüzyılda Batılılaşmanın olgunluk düzeyine ulaştığı Erken Cumhuriyet dönemi, içinde bulunduğumuz yüzyıldaki siyasal, toplumsal ve kültürel yapılarımızın temelinde yatan dinamiklerin tespiti bakımından önemli ipuçları sunmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümünde, kavramsal çerçeve içinde modernleşme ve onunla irtibatlı diğer kavramlar ele alındıktan sonra, modernleşme olgusunun çeşitli yönlerini ele alan Türk sosyal bilimcilerin yaklaşımlarına yer verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde Osmanlı'nın gerileme nedenlerine temas edilmiş, Osmanlı'yı 18. yüzyılda Batı temelinde ıslahat anlayışına götüren süreçler dönemsel süreklilik içinde ele alınmıştır. Ardından modernleşmeyi askeri kalıplardan çıkarıp geniş boyutlara yaymaya çalışan ve bu meselede gerçek bir vizyona sahip olan Sultan III. Selim (1789-1807) ve yürütücüsü olduğu Nizâm-ı Cedîd hareketi detaylı olarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, önceki bölümde verilen giriş mahiyetindeki tarihi arka plandan devam edilmiş, II. Mahmud dönemi (1808-1839) modernleşme politikaları askeri, idari, toplumsal ve eğitim başlıkları altında kapsamlı biçimde ortaya konulmuştur. Bu bölüm II. Mahmud'un hazırlayıcısı olduğu Tanzimat dönemindeki modernleşme hareketlerine kısaca değinilerek son bulmaktadır.

Dördüncü bölümün ana teması, Erken Cumhuriyet dönemi (1923-1938) modernleşme politikalarıdır. Ancak başlangıcından itibaren ele alınan modernleşme serüveninde kopukluk olmaması için Cumhuriyete giden yolun döşendiği, I. Meşrutiyet (1876-1908) ve II. Meşrutiyet (1908-1918) dönemlerindeki modernleşme aktörlerine ve faaliyetlerine de genel hatlarıyla temas edilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanlığı yaptığı süreçle sınırlandırılan Erken Cumhuriyet

dönemindeki modernleşme politikaları bu bölümde, siyasi, hukuki, toplumsal ve eğitim/kültür ana başlıkları altında incelenmiştir.

Tezin beşinci ve son bölümünde ise üçüncü ve dördüncü bölümlerde ele alınan muhteva çerçevesinde, II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemlerinin karşılaştırılması konu edilmiştir. İmparatorluktan ulus devlete, monarşiden cumhuriyete, reformdan devrim konseptine uzanan süreç, kendi tarihi koşulları içinde ve karşılaştırılabilecek yönleri nazarı itibara verilerek karşılıklı değerlendirilmiş ve ulaşılan neticeler ışığında saptamalarda bulunulmuştur.

Bu çalışmada dokümantasyon tekniği kullanılmıştır. Ele alınacak konularla ilgili bilgiler tasnif edilerek belirli başlıklar altında bir araya getirilmiş ve değerlendirilmiştir. Tarihsel yorumlama ve analiz metodu kullanılarak, 19. ve 20. yüzyıl tarihini ele alan geniş literatürden istifade edilmeye çalışılmış, bilhassa bu sahada objektifliğiyle öne çıkan yerli ve yabancı kaynaklar göz önünde bulundurulmuştur. Nitel bir çalışmanın ürünü olan ve karşılaştırmalı perspektifle ortaya konulan tez; bilimsel, niteliksel ve tarihsel yöntemlere uygun biçimde, kaynakça gösterilerek raporlanmıştır.

Bu tezde, II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemleri modernleşmelerini hazırlayan tarihsel temeller nelerdir? Devrimci bir anlayışın egemen olduğu Erken Cumhuriyet dönemi modernleşmesiyle Osmanlı modernleşmesi arasında kopuş mu yoksa süreklilik mi hâkimdir? II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemleri modernleşme politikalarının Türk modernleşme tarihi bağlamında benzer yönleri nelerdir? Sorularına yanıtlar aranmıştır.

Sonuç olarak, tarihsel arka plan ve sürekliliği de göz önünde bulunduran bu çalışma, II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemlerindeki modernleşme politikalarını merkeze almakta ve bu iki dönemdeki gelişmeleri karşılıklı olarak analiz ederek, Türk modernleşmesinin serencamıyla ilgili bilimsel tespitlere varmayı hedeflemektedir.

BÖLÜM 1:
MODERNLEŞME: KAVRAM VE YAKLAŞIMLAR

1.1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.1 Modern

Köken olarak Latince bir kelime olan modo (son zamanlar, şimdi)'dan türetilen (Williams, 2012, s. 251) modernus lıodiernuss (lıodie=bugün) terimlerinden gelen modern kavramı ilk kez, İ. S. 5. yüzyılda Hristiyanlığı putperest pagan kültüründen ayırmak için kullanılmıştır. Bu kullanıma göre eski putperest dünya karanlıklar içinde vasıflandırılırken, İsa Mesih ve Hristiyanlığın doğuşuyla modern bir dünyaya geçilmişti. Köken itibariyle şimdiyi yeni olanın karşıtı olacak biçimde olumlayan modern kavramı, Orta Çağ'da aynı kökten gelen moderni/as terimiyle farklı bir muhtevaya bürünerek yeni olan fakat zaman ve gelenekten dolayı kutsanmamış her şeyi kötülemek amacıyla kullanılmaya başlamıştır (Cevizci, 2005, s. 1178).

1.1.2. Modernite

Modernite ya da mordernlik ise şimdiki zamanın temel özelliklerinin, kendine özgü taraflarının kendisinden önceki çağla farklılıklarını öne çıkaran, modern toplumların vazgeçilmez niteliklerini, bilim ve teknoloji ile doğan akılcılaşmanın hayatın her alanını kuşatma durumunu ifade etmek için kullanılan terimdir (Cevizci, 2005, s. 1186).

Anthony Giddens'a göre ise modernlik, başlangıcı 17. yüzyıl Avrupası'na kadar giden ve sonraları dünyayı bütünüyle saran toplumsal yaşam ve örgütlenme tarzlarıdır. Giddens bu yaklaşımıyla modernliği muayyen bir zaman süreci ve coğrafyayla ilişkilendirmiştir (Giddens, 1994, s. 9).

Aydınlanma felsefesiyle gün yüzüne çıkan ve anlam dünyasına kavuşan modernlik kavramı Hegel'in kapsayıcı, açık ve somutlaştırıcı felsefesiyle belirginleşmiştir.

Hegel'in dünya tarihini ortaya koyma iddiasındaki tarih felsefesi, temelde evrensel moderniteyi açıklamakta ve bu yönüyle Batılı modern olma şuurunu derinleştirmektedir. Hegel'e göre tarih öznenin bağlarından kurtulduğu doğrusal bir ilerleme kanununa tabidir. Özne tarihsel süreçte kendisini daima gerçekleştirecek ve dolayısıyla özgürleştirecektir. Elbette burada özgürleşen ve tarihi inşa eden Batılı öznedir. Durağan bir yapıda olan Doğu'da ise ne tarih ne de özgürleşme sürecinden söz etmek söz konusu değildir. Reform, Aydınlanma felsefesi ve Fransız Devrimi gibi öznenin bilincini hissettiği gelişmeler yalnız Batı'da meydana gelebilir. Zira tarihin akışı Batı'da sürmekte ve ilerlemektedir (Altun, 2017, s. 21).

Moderniteyi belirleyen bir şeyi modern yapan ögelerle ilgili farklı ölçütler öne sürülmüştür. Bu ölçütler arasında bilim, ticaret, kapitalizm, bürokratik rasyonalite ve sekülerizm sayılabilir. Örneğin, modern toplumlar endüstriyel, kapitalist ekonomilere sahip, toplumsal açıdan bölünmüş sınıfların bulunduğu, demokratik yapılardır. Diğer bir ifadeyle, modernlik ilerlemeci bir ekonomi planını, rasyonel idare anlayışını, olgunun değerden, ahlaki olanın kurumsal olandan ayrıştırılmasıdır (Cevizci, 2005).

Marshall Berman'a göre (2013), dünyanın geldiği noktada, bütün insanların bir biçimde içinde olduğu bir deneyim tarzı olan modernlik; bilimsel alandaki buluşlar, kitle iletişiminin yaygınlaşması, endüstrileşme, ulus devletler, egemen sistemlere alternatif olma iddiasındaki sosyal oluşumlar ve kapitalist dünya pazarı gibi temellere dayanır.

Modernite ya da modernliğin ne zaman başladığıyla ilgili çeşitli tarihsel dönemlendirmeler ileri sürülmüştür. Kimilerine göre, modernlik kapitalizmin ortaya çıktığı ve yayıldığı 14. yüzyılda, bazılarına göre ise akılcılık ve bilimselliğin önünü açan dini değişimlerin vuku bulduğu 15. yüzyılda başlar. Birçok araştırmacı ise endüstrileşme süreciyle gün yüzüne çıkan 18. yüzyılın son çeyreğiyle 19. yüzyılı yahut modernizmin doğurduğu kültürel dönüşümlerin yoğun olarak yaşandığı 20. yüzyılın ilk otuz yılını modernliğin başlama tarihi olarak görür (Cevizci, 2005).

Peter Wagner, modernliğin ortaya çıkışına 18. yüzyılda gerçekleşen "demokratik ve endüstriyel devrimler"i yerleştirirken, Abel Jeanniere ise bilimsel, siyasal, kültürel ve

endüstriyel devrimleri modernliğe geçişi belirleyen dört devrim olarak belirtir (Altun, 2017, s. 19).

Marshall Berman ise (2013, s. 29), insanların modern hayatı algılamaya yeni başladıkları 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın sonlarına kadar geçen dönemi birinci evre; 1790'ların devrimci dalgasıyla başlayan ve büyük modern bir kitlenin ortaya çıktığı süreci ikinci evre; gelişmekte olan modernist dünya kültürünün sanat ve düşünce alanlarında neredeyse tüm dünyayı sardığı dönemi de modernliğin üçüncü evresi olarak kabul etmiştir.

Karmaşık süreçlerle tanımlanmaya çalışılan, yeni görünümde bir toplumda eskinin dışlanması, yeninin kutsallaştırılması olarak değerlendirilebilecek modernlik, 19. yüzyıl ile birlikte gündelik yaşamı düzenlemeye girişen buyurgan bir sistem halini almıştır. Onun önceki toplumsal örgütlenme biçimlerinden ayrılan özelliği, doğasındaki radikal dönüştürücülükle, kendisi dışındakileri gelenek olarak damgalaması ve ona karşı üstünlük iddiasında bulunmasıdır. 17. yüzyıldan itibaren oluşmaya başlayan modern olma bilinci, karşısına kuvvetli bir öteki yerleştirmiştir. Batı kendi modernliğini Doğu'ya bakarak keşfetmiştir (Altun, 2017, s. 21).

1.1.3. Modernleşme

Modernleşme ise en sade ifadesiyle, modernliğe doğru ilerleyen süreç; Alain Touraine'in deyişiyle (2002) eylem durumundaki modernliktir. Bunun yanı sıra modernleşme; bilimsel icatlar, endüstrileşme, kitlesel hareketler ve kapitalizm gibi kaynakları, yirminci yüzyılda kesintisiz bir oluş halinde bir arada tutan süreçlerdir (Berman, 2013, s. 29).

Modernleşme sürecine farklı açılardan bakılmasına, değişik terminolojiler kullanılmasına ve ilgilerini farklı parametreler üzerinde yoğunlaştırmalarına rağmen sosyologlar arasında modernleşme süreçlerinin gelişme ve değişimleriyle ilgili ortak kanaatler mevcuttur.

Renato Taguiri de bu değişme ve gelişmeleri özetle şu şekilde dile getirmiştir:

''... bugün zanaattan sanayiye; küçült sanatlardan, kitle üretimine; küçük işletmelerden, büyük organizasyonlara, geniş sosyal tabakalaşmadan, daha az farklılaşmalara; iç güdülerin sanat duygusuna dayanan davranışlardan, ilmî ve teknolojik usullere; beşerî

görüşten, teknik anlayışa, dinî hareket tarzlarından, ahlâkî kavrama; köy hayatından, şehir hayatına; şahsî temaslardan, kitlesel haberleşmeye; nasyonalizmden, milletlerarası işbirliğine doğru bir takım değişmelerin yer aldığı devirde yaşamaktayız...'' (Akt. Baransel, 1974, s. 77).

Modernleşme sürecinde toplum bünyesinde, bilimsellik, endüstrileşme, teknoloji gibi faktörlerin etkisiyle; siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel mahiyette değişme ve gelişmeler yaşanır.

Buna göre siyasi anlamda modernleşme, katılımcı karar verme süreçlerinin güçlendirildiği kurumların, örneğin siyasi partilerin, parlamentoların, vb. gelişimini içerirken, kültürel bağlamda modernleşme ise ulusçu ve laik ideolojilere bağlılıkla belirlenir. Ekonomik açıdan modernleşme, iş bölümü ve uzmanlaşmanın esas alındığı, yönetim teknikleriyle ileri teknolojinin buluşturulduğu ve ayrıca ticari süreçlerin kolaylaştırıldığı ekonomik değişimleri ifade etmektedir. Toplumsal açıdan modernleşmede ise geleneksel otoritenin zayıflaması, okuryazarlık ve kentleşme oranı ölçü alınır (Cevizci, 2005, s. 1185).

Başka bir deyişle, bu değişme ve gelişmeler, ekonomik ve teknolojik anlamda, ekonomik gelişme ve endüstrileşmeyi; sosyal, kültürel ve siyasi bakımlardan toplumsal değişmeyi ve bütünü ile modernleşmeyi ifade eder. Ele alınan etkenler, modernleşme sürecini hızlandıracak ya da yavaşlatacak şekilde karşılıklı etkiler meydana getirir. Bu durum, modernleşmeyi dinamik ve karmaşık bir süreç olarak karşımıza çıkarmaktadır (Baransel, 1974).

Habermas ise modernleşmeyi farklı bir niteliğe büründürerek, dünya görüşlerinin büyüden arınması ile ilerleme kaydeden aklileşme adımlarının bir neticesi olarak değerlendirir. Zira aklileşmiş dünya görüşleri giderek artan oranda dünyanın modern olarak anlaşılmasının gerekleriyle uyuşarak, kesin biçimde dünyanın büyüden arındırılmasına sebep olur (Dallmayr, 2001, s. 44).

Modernleşme sürecinin tanımıyla ilgili görüşlere, Marion J. Levy Jr.'nin buraya kadar yazılanları özetleyen, modern toplum tanımı ile son verebiliriz.

''Örgütlerin ihtisaslaştığı ve karşılıklı bağımlılıkların arttığı, insan ilişkilerinin, evrensellik, akılcılık, fonksiyonel belirlilik, niteliklerini taşıdığı, hükümette merkezîleşme eğiliminin görüldüğü, pazar ve para ekonomisinin geliştiği, bürokrasinin egemen olduğu, ailenin

toplumsal denetim fonksiyonunu kaybettiği, nüfusun çoğunun kentlerde yaşadığı toplum'' (Akt. Baransel, 1974, s. 81).

1.1.4. Modernizm

Modernizm ise geleneksel olanı halihazırda mevcut olana tabi kılma yaklaşımı, yerleşik ve alışılmış olanı yeniye uyarlama anlayışı yahut bir inanç ya da öğretiyi değişen şartlara göre düzenleme faaliyeti olarak ifade edilebilir. Avrupa'da 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan, geleneksel otoritelerin yıkılışı, kentleşme ve endüstrileşmenin artması, liberal demokratik düşüncelerin yükselişi ve nihayet modern bilimin etkisiyle dünya görüşünde meydana gelen değişimlerin neticesi olan yeni toplumsal ve politik şartlarla, kilisenin teolojik öğretisi ve toplum teorisini uyumlaştırmayı amaçlayan yaklaşım ve harekettir (Cevizci, 2005, s. 1184).

Lucian W. Pye'ye göre modernizm; geleneğe bağlı köy ya da kabile temelli toplumların, modern, endüstrileşmiş ve kentleşmiş kesimlerden gelen talep ve baskılara yanıt vermek zorunda kaldıkları, Batılılaşma, ilerleme veya gelişme olarak nitelenen süreçtir. Bu süreçle, ileri teknolojinin, bilimselliğin, hayata rasyonel yaklaşımın ve sekülerleşmeye dayalı kültürün dünyaya yayılmasıdır (Dallmayr, 2001, s. 34).

Öte yandan modernizmi, modernite ve modernleşmenin bilimsel ideolojisi olarak sunan görüşler de söz konusudur. Daha çok aydınlanmayla ilişkilendirilen ideal ve kabuller için kullanılan modernizm bu bakımdan aydınlanmayla ortaya çıkan dünya görüşünü; dünyevileşme, hümanizm ve demokrasi zemininde yükselen akılcı, bilimci, ilerlemeci ve birey merkezci ideolojiyi ifade eder (Cevizci, 2005, s. 1185).

Diğer bir tanımlamaya göre ideoloji olarak modernizm, gelişiminin bilincine modernite ve modernleşmeyle varılan ve geleceğe dönük amaçlar saptanan fikri dönüşüm ve projeler bütünüdür. Batılı modernlik anlayışını bünyesinde barındıran modernizm, 17. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar sürekli gelişen, aklı esas alan, pozitivist, kuramsal bir ideolojidir. Modernizm bu yönüyle bazı düşünürlere göre yeni bir düzen inşa etmek iddiasıyla, özgür bireyi ehlileştirerek, kurumsal iktidarların faydasına olacak biçimde yurttaş kullar meydana getirmiş bir toplum mühendisliğidir (Baran, 2013, s. 62).

1.1.5. Batılılaşma

Batılılaşma, coğrafi ve kültürel olarak Batılı olmayan devletlerin, Batının fikir ve tekniklerini alıp uygulamaları faaliyetidir. Avrupa, 15. ve 16. yüzyıllarda Rönesans ve Reform hareketlerini, 17. yüzyılda Bilimsel Devrimi, 18. yüzyılda Aydınlanma Çağı'nı yaşamış, 1789 Fransız Devrimi ve 1848 Endüstri Devrimi'nin ardından 19. yüzyılda muazzam bir ekonomik, siyasi ve teknolojik güç haline gelmişti. Batılılaşma ihtiyacının temelinde, Batıyla arada meydana gelen bu muazzam gelişim uçurumunun kabul edilmesi ve oluşan farkın kapatılması amacı vardır (Cevizci, 2005, s. 209).

17. yüzyılın sonlarından bu yana modernleşme ile eş anlamlı olarak kullanılan Batılılaşma sözcüğü, 18. ve 19. yüzyılda özellikle coğrafi bağlamından ötürü modernleşme kavramının yerine kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra coğrafi anlamını yitiren Batılılaşma ifadesinin yerini, 1950'li yıllardan bu yana toplum bilimcilerin sıklıkla kullandığı modernleşme kavramı almıştır (Baransel, 1974, s. 75).

Baran'a (2013, s. 64) göre, modernleşme ile Batılılaşma esasen farklı olgulardır. Zira modernleşmede tek prototip Batı değildir, bu modelin Batı oluşu ülkemize özgüdür. Öte yandan bugün artık her ülke iç ve dış dinamiklerinden kaynaklı farklı gelişim seyirleri izlemektedir. Modernizm, Avrupa şartlarının meydana getirdiği o tarihe ve coğrafyaya özgü bir modernite ve modernleşme anlayışının ürünüdür.

Ortaylı'ya (2007) göre ise Batılılaşma Batının üstünlüğüne karşı onu tanıma ve onu takip etme zorunluluğundan doğmuştur. Bu tutum, hesaplaşma ve mücadele meselesinin yanında bir de var olma refleksinin yansımasıdır. Buna mukabil modernleşme ise her milletin kendine özgü dinamikleriyle kültürleşme sorununu çözme sürecidir.

1.2. MODERNLEŞME OLGUSUNA ''İÇERİDEN'' YAKLAŞIMLAR

1.2.1. Ziya Gökalp: Hars ve Medeniyet

Ziya Gökalp'e göre, hars bir milletin toplumsal yapısında görülen ahenkli bir düzendir. Kültür ise bu düzenin yalnızca muhtevasını ve harcını oluşturur. Hars

samimi duygulardan meydana gelen bir karakter olup, başka bir millet tarafından taklit edilemez. Medeniyet ise sistemli bilgi ve kişisel iradeyle varlık kazanan zihin dünyasıdır. Hariçten alınan yabancı medeniyet ögeleri harsa uyarlanamazsa, toplumda ikilikler vuku bulur. Zira yabancı kültürlerden gelen unsurların ya içine girdikleri geleneksel unsurları ortadan kaldırması yahut da yerli kültür ögelerinin, yeni unsurları etkisiz kılmaya çalışması, uyumsuzluklara kapı aralar. Bu da harsın ahenginin bozulmasına ve toplumsal düzensizliğe sebep olur. Sosyal düzensizliklerin yaşanmaması için sistemler arasında dengeli bir yapının mevcut olması gerekir. Ancak işleyiş ve içerik bakımından bir denge söz konusu değilse, kültürde bozulma ve düzensizlik kaçınılmazdır. Bu yüzden, bir milletin bozulmadan değişebilmesi için öncelikle harsı ahenkli olarak değişmeli yani yabancı bir medeniyet unsurunun kültürel bünyeye aşılanması (özümleme) gerekir. Aşılama ise ancak, yabancı unsurların toplumsal bünyede sindirilmeleriyle yani asimilasyon ile olanaklı olabilir (Gökalp, 1976).

Ziya Gökalp esasen kültür temelli olan modernleşme meselesini süreç içinde ele almıştır. Radikallikten uzak evrimci bir modernleşme düşüncesinden yana olan Gökalp, yeni bir düzeni ortaya çıkaracak toplumsal devrimin ancak organik bir evrimle olanaklı olduğunu ileri sürer. Kültürleşme olgusunu ele alan Gökalp'e göre her medeniyet kendine özgü bir sisteme bağlıdır. Osmanlı'da olduğu gibi her medeniyet dairesinin farklı dünya görüşlerine sahip olması, bunların evrimlerinin de ayrı olmasına sebep olur. Bu farklılıklardan meydana gelen zıt medeniyetlerin, aynı toplum içinde bir arada yaşamaları mümkün değildir. Bu sebeple, Türkiye'de bütün bir Batılılaşma ya da kültürleşme olgusunu beklemek gerçekçi olmaz. Gökalp burada modernleşme kuramının Batı-merkezci ve ihmal edilmiş bir yönüne dikkatleri çekerek, kültürel değerleri de hesaba katılması gereken bir unsur olarak öne çıkarır. Zira kültür topluma has bir kimliktir. Kültürün kendine özgü, kendi içinde boy veren tabii bir evrimi vardır. Maşeri vicdan, dışarıdan geleni ancak kendi iç dinamikleriyle uyumlulaştırarak, bünyesine kabul edebilir. Dolayısıyla dışarıdan müdahaleyle yapılan zoraki değişimler netice vermez (Gökalp, 1976).

Öyleyse, Ziya Gökalp'in sosyal determinizme dayalı evrimci modernleşmesi, kültürleşme bağlamında, başka bir medeniyetle benzeşmekten ziyade, özümleyerek

olgunlaşmak manasını karşılar. Modern ve bağımsız bir kültüre sahip olmak isteyen bir milletin yolu buradan geçmektedir.

Son dönem Osmanlı ve ardından Cumhuriyet döneminin önemli fikir adamlarından olan Ziya Gökalp, İttihat ve Terakki'nin etkin olduğu yıllardan itibaren modernleşmeye yönelik düşünce ve görüşlerine itibar edilen bir sosyal bilimci olmuştur. Nitekim İttihat ve Terakki'nin modernleşme programında onun yukarıda değindiğimiz modernleşme programının model alındığı ifade edilmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk yılına tanıklık eden ve 1924 yılında hayatını kaybeden Ziya Gökalp, bu dönemde de saygı gören bir isim olmuştur. Fakat onun düşünceleri bu dönemde, uygulamada genel anlamda esas alınmamıştır. Yapılan inkılaplarda, radikallikten uzak evrimci modernleşme anlayışı yerine devrimci bir modernleşme anlayışı hâkim olmuştur. Bu bakımdan yabancı medeniyet ögelerinin maşeri vicdanla uyumlaştırarak ve özümleyerek alınması gerektiği düşüncesine karşıt biçimde dışarıdan zoraki müdahale metodu benimsenmiştir. Ancak ilerleyen bölümlerde de temas edeceğimiz üzere, bilhassa eğitim ve dil gibi hususlarda onun görüşlerine paralel adımlar da atılmıştır.

1.2.2. Mümtaz Turhan: Kültür Değişmeleri

Mümtaz Turhan'a göre tıpkı kültür ve medeniyet kavramları gibi, bir cemiyet ya da milletin medeniyetine ait unsurlarla kültürüne ait unsurlar da birbirinden kolay ayrılmayacak biçimde iç içe geçmiştir. Bununla birlikte, medeniyet ve kültür arasında, ilk olarak ulusal farkların belirginleştirilmesi yönünden, ikinci olarak da kültürün kendiliğinden ve doğal biçimde meydana gelmesine karşılık, medeniyetin yapay ve iradi özellikler taşıması bakımından farklılıklar söz konusudur (Turhan, 1987).

Kültür değişmeleri üzerinde çalışmalar yapan Turhan'a göre, kültür değişmeleri temelde *serbest kültür değişmeleri* ve *mecburi kültür değişmeleri* olarak ikiye ayrılır. Turhan'a göre serbest kültür değişmesi; bir sosyal grup ya da topluluğun, yabancı bir kültüre sahip grup veya toplulukla temasa geçtiği zaman, içeriden ya da dışarıdan herhangi bir etki altında kalmaksızın, o kültürün belirli bir kısmını alıp benimsemesi sonucunda meydana gelen değişmelerdir (Turhan, 1987, s. 51). Mecburi ya da

empoze kültür değişmesinde ise; kendi kültürünü veya belirli bazı özelliklerini kabul etmesi için diğerini baskı altına alan, farklı kültürlere sahip iki toplumsal grup veya topluluk söz konusudur (Turhan, 1987, s. 52).

Turhan'ın temel ilgi alanı, mecburi kültür değişmeleri üzerinedir. Bu tercihte, Turhan'ın öncelikle kendi toplumunun sorunlarına eğilmek istemesi etkili olmuştur. Öte yandan, Osmanlı-Türk toplumsal değişmesinin yukarıdan aşağıya olması da bu tercihin bir diğer nedenidir.

Turhan'a göre Osmanlı-Türk toplumsal değişmesi, aynı topluluk içinde çıkan bir grubun, üstünlüğüne inandığı bir yabancı kültürü ya da bunun belirli unsurlarını, içinde bulunduğu topluluğa zorla kabul ettirmesini anlatır. Bu mecburi kültür değişmelerine ise yönlendirmeye tabi, ''güdümlü-directed'' kültür değişmesi de denebilir (Turhan, 1987, s. 115).

Turhan Batılılaşma hareketinin temelinde Avrupa karşısındaki tutumun değişmesinde asıl öge olarak askeri mağlubiyetleri görür. Buradan hareketle savaşlarda alınan mağlubiyetlere tanık olan Lale Devri'ni Batılılaşmanın başlangıç noktası olarak kabul eder. Ancak Batılılaşma ile radikal ve zorunlu biçimde yukarıdan aşağı değişme kastedildiğinde, asıl başlangıcın II. Mahmud döneminde olduğunu vurgular (Turhan, 1987, s. 136).

Turhan tarihi incelerken ısrarcı ve katı bir tutum içinde değildir bilakis oldukça esnek sınıflandırmalar yapmıştır. Bu sınıflandırmaya göre Turhan, Türkiye'nin Batılılaşma tarihini üç döneme ayırır. Birinci dönem bireysel kültürel ögelerin kendiliğinden ithal edilmesi ve bazı unsurların da bilinçli olarak aktarılması sonucu oluşan serbest değişmeler devridir. Turhan bu dönemin başlangıcıyla ilgili kesin bir tarih belirtmese de bitiş tarihi için 19. yüzyılın başını işaret eder. Turhan'a göre ikinci dönem, bir geçiş dönemi özelliği gösteren III. Selim devridir. Üçüncü olarak da değişmenin köktenci ve zorunlu biçimde, tepeden inmeci anlayışla gerçekleştiği ve mecburi kültür değişmeleri olarak tarif ettiği dönem olarak, II. Mahmud'dan itibaren devam eden süreçleri ele alır (Turhan, 1987).

Turhan, mecburi kültür değişmelerinin başlangıcı olarak değerlendiği üçüncü dönemi de beş ara döneme ayırmıştır:

1) II. Mahmud'un saltanat yılları (1808-1839).

2) Tanzimat'ın ilanı ile II. Abdülhamid'in tahta geçtiği ve I. Meşrutiyet'in ilan edildiği dönem. (1839-1876)

3) Abdülhamid'in padişahlığından II. Meşrutiyet'e kadar olan dönem. (1876-1908)

4) II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilanına kadar olan dönem (1908-1923).

5) Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 yılı ve sonrası (Turhan, 1987, s. 137).

Bu çalışmada temelde Mümtaz Turhan'ın bu dönemlendirmesi esas alınacaktır. Bu bakımdan tezin odağını oluşturan bölümlere geçmeden önce, Osmanlı modernleşmesi 18. yüzyılın başından itibaren ele alınacak ve Turhan'ın bir geçiş dönemi olarak nitelendirdiği III. Selim döneminin sonuna kadar olan gelişmeler üzerinde durulacaktır. Tezin odağını teşkil eden mecburi kültür değişmeleri dönemlerindeki modernleşme hareketleri ise II. Mahmud döneminden başlayıp, Erken Cumhuriyet dönemi sonuna kadar Turhan'ın ayırdığı beş dönem üzerinden ortaya konulacaktır.

1.2.3. Şerif Mardin: Merkez-Çevre Yaklaşımı

Şerif Mardin merkez-çevre yaklaşımını ele aldığı incelemesinde, modernleşme boyunca siyasal ve toplumsal düzlemde yaşanan kopukluğun izlerini sürmeye çalışmıştır. Mardin'e (1990) göre, Türk siyasasının köklerinde bulunan en önemli toplumsal kopukluk modernleşmeden itibaren varlığını sürdüren merkez ile çevrenin karşı karşıya gelmesidir.

İnalcık'a göre, Osmanlı toplumu temelde iki ana sınıftan oluşuyordu. Bunlardan ilki askerî sınıf olup, padişahın dinî yetki ya da yürütme yetkisi verdiği kimseleri, yani saray görevlileri, mülkî memurlar ve ulemayı kapsıyordu. İkinci sınıf ise vergi vermekle birlikte hükûmete faaliyetlerine dahil olamayan bütün Müslüman ve gayrimüslim uyrukları içeriyordu. Devlet kural olarak, uyruklarını askerî sınıftan ayrı tutuyordu. Padişahın beratını alıp askerî sınıfın üyelerine arasına girebilmek için savaşlara fiilen katılmak, medresede düzenli bir eğitimden geçmek ve ulema sınıfına katılmak gerekiyordu (Mardin, 1992, s. 81).

Ortaçağ batısının aksine, padişahla köylüler arasında hiçbir feodal yetki söz konusu değildi. Fakat devletin gücü zayıfladıkça, padişahlar köylüden yana üzerine düşenleri yerine getirememeye başlamıştı. Buna rağmen padişahlar, Osmanlı iktisadî siyasetinin bir gereği olarak reâyâyı keyfi vergilerden kurtarmak için çaba sarf ederdi (Mardin, 1992).

Merkez ile çevrenin Osmanlı siyasal ve ekonomik hayatının başlıca problemi olmasında ki en genel boyut Osmanlı'nın imparatorluğunun ortaya çıkışındaki çok parçalılığın sürüp gitmesidir. Miras yoluyla intikal eden bürokrasiye ve feodal odaklara yaslanmayan Osmanlı İmparatorluğu'nun asıl başarısı merkezden denetlenen kuvvetli bir ordu kurmasıdır. Lakin Osmanlı, halen imparatorluk öncesi soylular sınıfının hayatiyetini devam ettirdiği, geçmiş aile bağlarının diri tutulduğu ve çeşitli etnik ve dinsel grupların faal halde bulunduğu bir toplumdur. İmparatorluğun çekirdeği durumundaki, devletle karşı karşıya gelebilen Anadolu göçebeleri ile kentlerde ikamet edenlerin karşıtlığı ise bu parçalı yapının bir yüzüdür (Mardin, 1990, s. 33).

Merkez, taşraları, taht üzerinde hak iddia eden, sık sık isyan çıkaran ve dinsel sapkınlıkların görüldüğü fitne merkezleri olarak görüyor, Osmanlı öncesi soyluluğun kalıntılarına ve Osmanlı ile güçlenen taşralı bazı ailelere şüpheyle yaklaşıyordu. Ayrıca çevre, merkezin yalnızca dinsel eğitim veren kurumlarından faydalanabilirdi. Kültür bakımından ikincil bir statüde olduğunun ayırdında olan çevre, eğitim sayesinde kendi karşı kültürünü oluşturmuştu. Diğer taraftan güçlü yerel aileler ve diğer çevre kuvvetleri merkezin görevlendirdiği yetkililerle ekonomik münasebetler kuruyordu. Önceleri merkezden kaynaklanan sıkıntılara ciddi bir tepki vermeyen çevre, dağınık grupların ve karmaşık ilişkilerin etkisiyle kendi düşünüş ve eylem tarzını zamanla geliştirmişti. Tımar ve zeamet siteminin bütünleştirici etkisi, toplumsal grupların çok parçalı yapısı ve merkezin taşrada adalet, bayındırlık, hayırseverlik ve dinsel diğer hizmetleri bilhassa İmparatorluğun yükseliş çağında merkez ile çevrenin karşı karşıya gelme risklerini azaltmıştı (Mardin, 1990, s. 38).

Mardin'e (1990, s. 39) göre, süre giden merkez çevre ilişkilerinde yabancılaşmanın en açık belirtisi 1730 yılında çıkan Patrona Halil İsyanıyla görünmüştür. Bu isyan, çevrenin merkeze ve halkın da yöneticilere kültürel açıdan yabancılaştığı, sarayın

batılılaşmasına ve geleneklerin yozlaştırılmasına gösterilen ilk tepkidir. Ortaya çıkan bu yabancılaşma, modernleşmenin sonraki safhalarında daha da organize hale gelecektir.

Modernleşmenin gündemin ilk sıralarına yerleştiği 19. yüzyılda Osmanlı modernleştiricilerinin ulus devlet modelinde bir devlet kurma girişimleri yeni sorunlar doğurmuş ve merkezin çevreyle ilişkileri hareketlenmiştir. Söz konusu sorunlar, gayrimüslimlerin ulus-devletle entegrasyonun sağlanması, çevrenin Müslüman unsurlarının ve imparatorluğun çok kültürlü yapısının dizayn edilmesi ve ulusal topraklar olarak kabul edilen imparatorluk coğrafyasındaki farklı unsurların siyasal sisteme katılımının sağlanmasıdır. Siyasal sisteme katılımın artırılması girişimi 20. yüzyılın ortasında başlamış, yerel eşrafın siyasal yaşam dahil edilmesiyle beklenen bütünleşme 1908 yılından sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Gayrimüslimler ise 19. ve 20. yüzyıllardaki toprak kayıplarının ardından ulusla bütünleştirilmiştir. Öte yandan, Müslüman unsurların ulusal bütünleşmesi en az gayrimüslimlerinki kadar sancılı olmuştur. Tanzimat'ın idari ve mali reformları, II. Abdülhamid'in göçebeleri yerleşik düzene geçmeye zorlaması çevrenin merkezle bütünleştirilmesine yönelik hamlelerdir. Ayrıca Abdülhamid pan-islâmizm siyasetiyle, dünya Müslümanlarından ziyade imparatorluk içindeki Müslüman unsurları bir araya getirerek bir çeşit ön-ulusalcılık siyaseti izlemiştir (Mardin, 1990, s. 41).

Diğer taraftan 19. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı bürokrasisini rasyonelleştirmeye çalışan Sultan II. Abdülhamid bu düşüncesini hayata geçirmek hususunda yalnız kalmıştır. Mülkiye Mektebi mezunları ile 19. yüzyılın sonunda Sultana güçlü biçimde muhalefet eden genç bürokrat ve askerler, devletin üst kademelerindeki yöneticilerin, yeteneklerinden çok Sultana sadakatlerinden dolayı o makamlara geldikleri kanaatindedir. Mardin'e göre bu durum beraberinde, Osmanlı geleneksel devlet nedeni ideolojisine zıt olarak ulusal bürokratçılık denebilecek bir anlayışı getirmiştir. Modern okullarda yetişen ulusalcı bürokratlar, ulusalcı ideolojilerin Osmanlı İmparatorluğu içinde yayılmasının da etkisiyle çok kısa bir zaman içinde Türkiye'de modern bir devlet kurma arzusu içindedirler. 1885 yılından itibaren İstanbul'daki modernci çevrelerde bilimi, hakikatin ölçüsü olarak kabul eden yeni bilim anlayışı, Osmanlıların geleneksel ''din ve devleti koruma'' sloganını

güncellemiştir. Bu slogan, Jön Türklerin ‘‘İttihat ve Terakki’’ sloganında yeni bir forma büründürülmüştür. II. Meşrutiyet’in ardından Sultan engelini aşan Jön Türkler, eşrafın mecliste merkeziyetçilikten kurtulma ve daha az askeri denetimi amaçlayan kanun tasarılarını, ayrılıkçı bir tehdit olarak algılamaya başlamışlardır (Mardin, 1990, s. 48).

İttihat ve Terakki ise imparatorluktaki etnik unsurların belirginleştiği, yerel odakların daha etkin örgütlendiği bölgelerde kültür ve eğitim politikalarını yaygınlaştırmaya çabalamıştır. Adem-i merkeziyetçi taleplerde bulunan ve Jön Türkler’in laik düşüncelerine sıcak bakmayan taşranın direnişi Anadolu’da ve diğer bölgelerde gün yüzüne çıkmıştır. Millî mücadele dönemine gelindiğinde geçmişten gelen uyuşmazlık ve uzlaşmazlıklar halen canlıdır. Ulusal kuvvetleri padişaha yönelik başkaldırı hareketi olarak algılayan isyancılar, aynı zamanda Jön Türk yönetiminin merkeziyetçi siyasetinin bir biçimde devam etmemesini de isteyen çevre unsurlarını temsil etmektedir (Mardin, 1990).

Türk Kurtuluş Savaşı (1920-1922) esnasında, merkez-çevre ikiliği, Büyük Millet Meclisi’nde de tezahür etmiştir. Burada Kemalistler, milletvekili seçimi, askerlik, dini eğitim ve uygulama gibi konularda farklı görüşlere sahip olan ve ‘‘İkinci Grup’’ olarak bilinen kimselerle karşı karşıya gelmiştir. Mardin’e (1990, s. 48) göre, bu topluluğun, Kemalistlere karşı muhalefetin bir odak noktası olduğu kesindir.

Kurtuluş Savaşı’nın ardından Kemalist görüşün temsil edildiği Halk Partisi, merkeziyetçilikten kurtulma amacı taşıyan, liberal eğilimli muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ile karşı karşıya gelmiştir. 1925 yılında çıkan Kürt ayaklanmasını bastırmak üzere çıkarılan Takrir-i Sükûn yasasıyla kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası’nın dinsel gericilikle bağlantılı olduğu iddia edilmiştir (Mardin, 1990, s. 49).

Mardin’e göre, Osmanlı toplumsal idaresinin temelinde bulunan kanunlar koymak suretiyle tepeden inmeci bütünleştirme anlayışı, karakteristik nitelikleri itibariyle Kemalizm’de de devam etmiştir. Kemalist programda da tıpkı Osmanlı’da olduğu gibi köylülerin üzerinde durulmuştur. Köylülerin ilerlemesinin yukarıdan aşağı bütünleştirmeyle gerçekleştirileceği düşüncesinde de ‘‘daha önce görülmüş’’ bir yan vardır. Ancak tüzük ve yönetmeliklerin öneminin farkında olan Kemalistler; bazı

çağdaş modernleştirme modellerindeki, toplumun yeniden inşası için kitlelerin harekete geçirilmesi ihtiyacını göz önünde bulunduran devrimci ve harekete geçirici yanını ihmal etmişlerdir. Kemalizm içinde, modernleşmenin örgütsel ve harekete geçirici yanlarını fark eden tek akım, bazı Marksçıların da içinde yer aldığı Kadro (1931-1935) dergisi olmuştur. Fakat onlar da modern toplumun bütünleştirici ağlarının özünü iyi biçimde fark edemediklerinden yasal olarak tanımlayamamışlardır (Mardin, 1990, s. 52).

Mardin'e göre, 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi, siyasi partileri, taşraları ve dinsel gericiliği aynı anda içine alan bir gerilim meydana getirmiştir. Menemen hadisesi 18. yüzyıldaki Patrona Halil tipinde bir ayaklanmadır. Çevrenin ağırlık noktasının oluşturan taşra, bu olay sonrası Cumhuriyet'in laik değerlerini tehdit eden bir yapı olarak algılanmıştır. Şerif Mardin'e göre, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in 1930'lardan itibaren dil, tarih, kültür gibi konularla meşgul olması ve Türkler için ulusalcı kimliği öne çıkarmak istemesinde bu hadise bir dönüm noktası olmuştur (Mardin, 1990, s. 50).

Halk Partisi 1946 yılında kurulan muhalefet partisi Demokrat Parti'ye ulusal birliğin zarar görmemesi için taşradaki köy ve kasabalara gitmemeleri gerektiği uyarısını yaparken aslında taşradaki temel grupların siyasal partiler formunda yeniden dirilebileceği yönündeki endişesini açığa vurmuştur. Nitekim 1923 ile 1946 yılları arasında merkez, potansiyel muhalefet sahası olarak gördüğü çevreye kuşkuyla yaklaşmış ve onu sıkı gözetim altında tutmuştur (Mardin, 1990, s. 50).

Cumhuriyet, Anadolu'nun çok parçalı yapısını reddeden resmi bir tutum sergilemiştir. Cumhuriyet ideolojisinin benimsetildiği nesiller de yerel, dini ve etnik grupları geçmişin karanlık dönemlerinden kalma lüzumsuz unsurlar olarak değerlendirip göz ardı etmişlerdir. Bunun neticesinde merkez, ''Büyük Eşitleştirici'' kimliğiyle çevreyle yeniden karşılaştığında merkezin sert ve katı görüntüsü yeniden canlanmıştır. Atatürk siyasal harekete geçirme ya da toplumsal yapıya ilişkin inkılaplarla giriştiği mücadeleyi bu kez ideoloji vasıtasıyla gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Fakat kendisinden ayrılıkçı olarak şüphe duyulan ve dinî kültüründen uzaklaştırıldığını düşünen kırsal çevre, bu siyasetlerle merkeze yaklaştırılamamıştır.

Bundan dolayı, çevrenin birliği parçalanamadığı gibi yerel eşraf da köylü üzerindeki hakimiyetini devam ettirmiştir (Mardin, 1990, s. 53).

Osmanlı'yı hatırlatır biçimde, uyruklarının menfaatini gözeten, bir eliyle adalet öteki eliyle bolluk dağıtan koruyucu devlet düşüncesini esas alan bir anlayışı benimseyen Demokrat Parti gün yüzüne çıktığında atak davranan çevre bu fırsatı iyi değerlendirmiştir. Nitekim Demokrat Parti'nin, Türkiye'nin daha gelişmiş bölgelerinde daha belirgin olmak üzere, seçimlerde hatırı sayılır bir başarı elde etmesi bu durumun en somut göstergesidir (Mardin, 1990, s. 53).

Özetle, 19. yüzyılın ortasından itibaren yeni bir merkeziyetçi yönetim düzeninin kurulması, telgraf sisteminin yaygınlaşması ve askeri kuvvetlerin modernizasyonu ile hükümetin nüfuzu derinleşmiş, Sultan Abdülhamid ile Osmanlı yönetim ve askerlik mekanizmasının kontrolü güçlendirilmiş ve ardından II. Meşrutiyet ile bu politika Jön Türkler tarafından sürdürülmüştür (Mardin, 1990, s. 54).

Hükümetin etkin denetiminin yoğunlaşması, eşrafı ulusal boyutta bir konuma taşımış ve toplumsal yapıdaki yerel özellikler belirginleşmeye başlamıştır. Neticede modernleşme ile, çevrenin düşünce ve eylem dünyasında, Jön Türklerin ve Kemalistlerin hoşlanmadığı biçimde resmilik karşıtı bir odak meydana gelmiştir. Modernleştiricilerin izledikleri politikalar da çevresel kimliğin ikinci yönünü oluşturmuştur. Taşra Türkiyesi'nin her tarafında karşılaşılabilecek kadar yaygınlaşan bu kimlik, daha sonraları bürokrasi karşıtlığıyla kendini göstermiştir. Bu durum da ulusal düzeyde bir kitle partisi olan Demokrat Parti'ye ve onun ardıllarına ulusal düzeyde bir bağlılık temeli oluşturmuştur (Mardin, 1990, s. 61).

Şerif Mardin'in merkez-çevre yaklaşımı, Türk toplumunun siyasal bakışına, tarihsel temelleri ve boyutlarıyla ışık tutan son derece önemli bir kılavuzdur. Mardin, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundaki belli başlı denge unsurlarından başlayarak, zamanla belirginleşmeye başlayan merkez ve çevre unsurlarını tespit etmiş ve bu cepheleşmenin Türk siyasasına etkilerini çarpıcı biçimde ortaya koymuştur. Esasen merkez-çevre ayrılığı Tanzimat döneminde belirginleşmeye başlamıştır. Ancak bu dönemin tohumları, elbette ikiliklerin ortaya çıktığı II. Mahmud döneminde atılmıştır. Bu çalışmada, merkez ve çevre unsurlarının, II. Mahmud dönemindeki konumlanmasından başlayarak, bu ikiliğin özellikle modernleşmeye yöneltilen

tepkilerle kendini gösteren Erken Cumhuriyet dönemindeki yansımaları ortaya konulacaktır.

1.2.4. Nilüfer Göle: Batı-dışı Modernlik Kavramı

Nilüfer Göle'ye göre yaklaşımların farklılığına rağmen ortak görüş modernliğin küreselleşme ve yerelleşme eğiliminde olduğudur. Yani Batının coğrafya, tarih ve kültüründen neşet eden modernlik, bugün yeni kültür havzalarında hayat bulmakta ve değişik coğrafyalara açılmaktadır. Göle, Batı-dışı modernlik kavramıyla, oluşan bu güzergâh çeşitliliğini, görmek, anlamlandırmak ve ifade etmek iddiasındadır. Böylece bu güzergâh yeni bakış açılarını ve dil gramerini beraberinde getirecektir (Göle, 2011, s. 161).

Göle, Batı-dışı modernlik kavramına geçmeden önce, çoğul modernlik, alternatif modernlik ve yerel modernlik kavramları üzerinde durur. Bu modernlik yaklaşımlarının ortak hedefi değişen modernlik tecrübe ve kabullerinin, değişik coğrafya ve kültürlerin şartlarında yeniden değerlendirme çabalarının bir yansımasıdır. Öte yandan modernliğin kavramsallaştırılmasına ilişkin eleştiriler, sosyal bilimler tarafında bir sorgulamaya yol açmış ve sosyal bilimciler perspektifini genişleterek, modernlik olgusunu, tektipçileştiren Batı merkezli (evrenselci) anlayışı yeterli görmeyerek, merkezkaç unsurların kültürel farklılıklarını da kendi bağlamı içinde anlamaya yönelmiştir (Göle, 2011, s. 161).

Çoğul modernlik kavramı, tek güzergâhlı, kültürü dışarıda bırakan modernlik anlayışının yerine modernliğin çok güzergâhlı ve kültürleri öne çıkaran yeni bir bakışına dikkat çekmektedir. Çoğul modernlik, Batının kendi içindeki modernliklerini su yüzüne çıkararak, Batı modernliğinin tekçiliğine merkezden bir eleştiri getirir. Böylece modernlik için bütünsel tek bir kategorinin olanaksızlığından dem vurur. Örneğin, Fransa'nın jakoben sanayileşmesi ile İngiltere'nin piyasa ekonomisini esas alan liberal modernleşmesi farlılık gösterir. Öte taraftan, modernlik tanımı ile ülkelerin modernleşme tarihleri aynı dönem denk gelmemektedir. Modernliğe çoğulcu ve izafi yaklaşıldığında, yalnız Batı merkezci yaklaşımlar değil, modernlik kavramının iddialı evrenselciliğinin de tekrar gözden geçirilmesi gerekir (Göle, 2011, s. 162).

Batı modernliğini referans noktası olarak kabul eden alternatif modernlik kavramı bir yandan da alternatif modernlik anlayışlarına meşruluk kazandırmak istemektedir. Alternatif modernliğin çabası, farklı kültürel güzergâhlarla sınırlı kalmayıp, yaratıcı olma ve mevcut modernlik modelinin üzerine çıkma iddiasındadır. Göle'ye göre, alternatif kavramı Batı modernliğine eleştiri getirmekle birlikte daha siyasal, isteğe bağlı ve gönüllü değişim modeliyle beraberinde topyekün, sistemik bir değişim potansiyeli taşımaktadır (Göle, 2011, s. 163).

Yerel modernlik kavramı ise Batı merkezli modernlik çerçevesinin dışına çıkıp, çevreye, ötekine, tikel pratiklere yönelir ve yeni melezlenme biçimlerini, anlamlandırmaya ve sosyal bilimlerde henüz kavramsallaştırılmamış bir alanı keşfe çağırır. Ancak çerçevenin dışındaki çevreyi yerel damgasıyla izlemek, Batı merkezli bilgi modellerinin üzerine çıkamamak anlamına da gelecektir. Göle'ye göre bu hususta, hangi toplumsal deneyimlerin, kültürel kimliklerin evrensellik barındırdığına, hangilerinin yerel ile sınırlı olduğuna dair ölçüte kimin karar vereceği belirsizdir (Göle, 2011, s. 163).

Batı-dışı modernlik kavramı ise Batı'yı ''merkezden kaydırarak'' modernlikle ilgili yine Batı'nın yakınlarında bir değerlendirme yapmak ve farklı bir dil üretme çabasıdır, ''yani yerel olguların analizinin evrensel bir dil kazandırabileceğine işaret etmektir'' (Göle, 2011).

Göle, kullandığı kavramın diğer kavramsallaştırmaları dışlamadığını aksine Batı-dışı modernlik kavramının çoğul, yerel ve alternatif yaklaşımlar üzerinde temellendirilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Göle Batı-dışı nitelemesiyle, Batılı olmayan toplumların modernliğin dışında kalmalarını ya da karşıtı olmalarını değil modernliği kendi açılarından nasıl gördüklerini, biçimlendirdiklerini ya da anlamlandırdıklarını konu edinir (Göle, 2011).

Göle, Batılı olamayan modernlikler kavramıyla ifade etmek istediği kuramsal zemini; merkez-dışı Batı, eşzamanlı modernlik, ekstra modernlik ve geleneksizleşme olmak üzere dört maddede ele alır. Merkez-dışı Batı'yı açıklarken, Batılı olmayan toplumlara has modernliğin kavramsallaştırılabilmesi için, bakış açısının değiştirilmesi gerektiğini söyler. Yani Batı-dışı toplumları modernitenin aynasında

görmek yerine modernliği Batı-dışı toplumların aynasından değerlendirmek gerekir. Batılı olamayan ülkelerin ortak özelliği Batı modernliğini kendi tecrübeleri için mihenk taşı kabul etmeleridir. Kendi tarihlerini, toplumsal tecrübelerini, standartları belirleyen Batı modernlik modeli karşısında hiyerarşik biçimde konumlandırmışlardır. Batı-dışı modernlik kavramı ise dikey hiyerarşiler kurmak yerine yatay ilişkilendirmelere ve çarpraz okumalara davet eder (Göle, 2011, s. 165).

Eş zamanlı modernlik, dünya toplumları arasında ortak bir deneyim varsaysa da modern ile geleneksel, medeni ile barbar, gelişmiş ve geri kalmış, merkezdekiler ve çevredekiler gibi ayrımlara giderek zaman ve konumlandırma bakımından bir hiyerarşi kurmuştur. Batılı toplumlar, bilimin, etiğin, estetiğin evrensel standartlarını koyarak kendilerine diğer toplumların da üzerinde ittifak ettiği bir çağdaşlık atfederler ve böylece modernlik temelinde egemenliklerini meşrulaştıran bir ideoloji olarak belirir. Hiyerarşinin aşağı unsurları ya da Batılı olmayan unsurlar ‘‘zayıf tarihsellik’’leriyle modernlik tarihinin yazımında kenarda ve geride kalırlar. Ancak bugün şartlar değişmiştir ve modernite olgusu Batılı olmayan toplumların tarihine, fikriyatlarına, kolektif ve bireysel istek ve davranışlarına sinmiştir. Gönüllü modernleşme hareketleri, küreselleşmenin ortaya çıkardığı kültür ve insan dolaşımı neticesinde modernlik Batı dışı toplumlarda yeniden üretilmiştir. Modernlik artık yalnızca Avrupa ve Amerikalıların tekelinde değildir (Göle, 2011, s. 167).

Ekstra modernlik ise Batılı olamayan toplumların modernlik talep ve iradesini ifade eder. Burada ekstra hem Batının dışında ve hem de fazladan anlamlarıyla düşünülmelidir. Batılı olamayan ve zaman bakımından Batı’nın gerisinde kalmış toplumlardaki seviye ‘‘eksik modernlik’’ olarak nitelenir. Ancak bazı alanlarda ‘‘modernlik fazlası’’ da söz konusu olabilmektedir. Örneğin Şerif Mardin Tanzimat dönemi modernleşmesi için ‘‘aşırı Batılılaşma’’ tabirini kullanmıştır. Modernliğin gösterişçilikle ortaya konulmaya çalışılan bu yönü Batı-dışı modernliğe özgüdür. Batı modernliğinin temel kavramları öteki toplumlarda abartılı ve yeni bir içeriğe bürünerek kendini gösterir. Modernlik tezine göre, Batı kökenli bir sürecin neticesinde ortaya çıkan laiklik, Batılı olmayan ve özellikle Müslüman toplumlarda, az gelişmişliğin de etkisiyle, daha az laiklik biçiminde tatbik edilir. Göle’ye göre, Türkiye’de bir tür laiklik fazlası söz konusudur ve bu durum ekstra modernlik

perspekstifiyle açıklanabilir. Hindistan'da ise laiklik (sekülarizm), farklı dinler arasında barışın, çoğulculuğun ve demokrasinin güvencesi olarak kabul edilir (Göle, 2011, s. 170).

Batı dışı modernleşme kavramının açıklandığı dördüncü ve son madde ise geleneksizleşmedir. Batı dışı toplumlarda gelenek ve modernlik arasında kopukluk ve süreksizlik söz konusudur. Geleneksel toplum olarak ifade edilmelerine karşın bu toplumlarda bir geleneksizleşme yaşanmaktadır. Zira gelenekler modernliğe engel olduğu gerekçesiyle ya geri plana itilmiş ya yasaklanmış ya da yok olmuştur. Neticede modernliğin gelenek üzerinde oluşturabileceği somut, dönüştürücü etki ihtimali ortadan kalkmıştır. Gelenekler, değişimin dinamik kaynakları olarak değerlendirilip, modernlikle kaynaştırılmamış aksine ''dondurulmuş, folklorikleştirilmiş ya da müzeleştirilmiştir''. Varlığını sürdürebilen gelenekler ise sistemin dışında kalmış ve sivrilmemiş gelenekler olmuştur. Batı-dışı çevrelerde, gelenek ve modernlik birbiriyle örtüşmeyen ve uyuşmayan zıt ögeler olarak kabul edilmiştir ve bu anlayışın tezahürlerini kentsel alanın kullanımında gözlemlemek mümkündür (Göle, 2011, s. 172).

Sosyolog Nilüfer Göle'nin; çoğul modernlik, alternatif modernlik, yerel modernlik kavramlarından sonra ele aldığı Batı-dışı modernlik kavramı, Batı'nın tek merkezli ve etnosentrik modernleşme yaklaşımlarına alternatif oluşturan ve Batı-dışı toplumların modernleşme süreçlerinin özgünlüğüne dikkat çeken önemli bir yaklaşımdır. Bu çalışma boyunca ele alınacak Türk modernleşmesi, esasen Göle'nin Batı-dışı modernlik yaklaşımının özgün örneklerinden biridir. Zira Türkiye'nin modernleşme serüveni Batı modernleşmesinden çok farklı, kendine has siyasi, ekonomik, toplumsal ve kültürel dinamiklere sahiptir. Bu çalışmanın konusu da 18. yüzyılda başlayan ve Erken Cumhuriyet dönemine kadar uzanan özgün bir Batı-dışı modernlik örneği olacaktır.

BÖLÜM 2:
OSMANLI DEVLETİ'NDE BATI KAYNAKLI ISLAHAT ANLAYIŞININ YERLEŞMESİ

İlk gerileme işaretlerini 16. yüzyılın sonlarından itibaren vermeye başlayan Osmanlı Devleti'ni 17. yüzyılın ilk yarısında Celali İsyanları ve Doğu'daki İran seferleri meşgul etmiştir. Osmanlı Devleti'nde başta ordu olmak üzere köklü ıslahatlara girişmek isteyen Sultan II. Osman'ın 1622 yılında katledilmesi özellikle Anadolu'da büyük bir düzen boşluğuna yol açmış, maktul padişahın ardından kısa bir süre saltanat süren I. Mustafa'dan sonra tahta çıkan IV. Murad (1623-1640), Anadolu'ya yayılan Celali ayaklanmalarını bastırarak imparatorlukta düzen ve sükûnet ortamını sağlamıştır. 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması'yla ise kalıcı İran sınırı çizilmiştir. IV. Murad'ın ölümünün ardından Sultan İbrahim döneminde eski sıkıntılar yeniden baş göstermiştir. Babası İbrahim'in yerine, yedi yaşında tahta geçen IV. Mehmed, Osmanlı Devleti'nin içine düştüğü kötü gidişatı açık biçimde ortaya koymuştur (Kunt, 1997).

17. yüzyılın bir diğer özelliği, devlet adamları ve aydınların gerilemenin farkına varması ve idarecilere siyasetname türünde eserlerin sunulmasıdır. Devlet düzeninin sağlıklı işleyişi hakkında tavsiyeler ihtiva eden bu risaleler arasında, II. Osman'a sunulan fakat yazarı belli olmayan Kitab-ı Müstetâb (Güzel Kitap) (1620); Koçi Bey'in, IV. Murad'a sunduğu Koçi Bey Risalesi (1631) ve Kâtip Çelebi'nin 1652 yılında kaleme aldığı "Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar" (Dustûr'ul-amel li-islahi-l-halel) adını taşıyan siyasetnameler özel bir öneme sahiptir (Eryılmaz, 2017, s. 34).

17. yüzyıl Osmanlı aydınları, topluluk mensuplarının harekete geçmesini sağlayan birlik ve yardımlaşma ruhu olarak tarif edilen *asabiyet*in devletler tarafından zamanla

yitirildiği ve bunun da devletlerin gerilemesine ve çöküşüne neden olduğu tezine dayanan (Uludağ, 1993) İbni Halduncu kuramdaki çöküş döneminin yaşandığına kanaat getirmişler, orduya yönelik ıslahatlarla asabiyye ve dayanışmayı muhafaza etmeye çalışmışlardı. Onlara göre, yapılan askeri ıslahatlar aynı zamanda bozulan toprak düzenini ve maliyeyi de ıslah edecekti. Osmanlı'da mazinin parlak zamanlarındaki düzeni yeniden canlandırmak isteyenlerle, değişimin artık lüzumlu olduğunu kabul eden görüşler bir aradaydı. Devletin varlığının sonsuza kadar süreceği anlayışıyla ifade edebileceğimiz *devlet-i ebed müddet*e inanan Osmanlılar, çöküşün işaretlerine rağmen ayağa yeniden kalkmanın ancak devletin temel düzenine dönüşle mümkün olabileceğine inanıyordu. Kınalızade ve Katip Çelebi de bu görüşü paylaşanlar arasındaydı. Katip Çelebi dışında, Selaniki Tarihi, Hızru'I-Mülûk ve Mustafa Naîma tarihinde de hükümdarlık kurumu, ordu ve maliyenin düzeltilmesi görüşü paralelinde ıslahat önerilerinde bulunulmuştur. Bu siyasetnamelerde İbn Halduncu çöküş teorisi esas alınmışsa da onun sözünü ettiği kaçınılmaz sona ihtimal verilmemiş, Osmanlı'ya özgü bir düzelmenin her zaman mümkün olabileceği üzerinde durulmuştur (Ortaylı, 2008, s. 391).

Osmanlı İmparatorluğu'nda gerileme döneminin sancıları artarken, Avrupa iç bünyesindeki çatışma ve uzlaşmazlıkları ortadan kaldırma yoluna girmişti. 1648 yılında imzalanan Westphalia Antlaşması bu bakımdan birçok önemli neticeler barındırıyordu (Lee, 2002, s. 124). Devlet, savaş ve iktidar konularının tartışıldığı bu uluslararası toplantı ile Kilise'nin otoritesi tam anlamı ile sınırlandırılmış ve Almanya'da Katoliklik, Protestanlık ve Calvinizm geçerli dinler olarak tanınmıştı (Davies, 2006, s. 613). Ayrıca Kutsal Roma İmparatorluğu'nun parçalanması uluslararası hukuk bakımından da doğrulanmıştır. Antlaşmaya göre, üye devletlerin onayı olmadıkça İmparatorluk, vergi ve asker toplama, kanun koyma, savaş ilan etme ve barış antlaşması imzalama gibi yetkiler kullanamayacaktı (Lee, 2002, s. 129). Bu maddeler ile, Avrupa'nın diğer devletleri mutlakiyetçi monarşiler altında güçlendirilirken, Almanya çok sayıda siyasi müstakil birimlere bölünerek geleneksel feodal düzende bir karışıklık ve parçalanma içine itilmişti. Neticede, Westphalia Antlaşması ile, çeşitli ve çok sayıda devletin uluslararası sisteme dahil olması ve değişik din ve mezheplerin bir arada yaşaması, Avrupa'da olağan karşılanmaya başlamış, belirli kurallara göre politika belirleyen ve aralarında düzenli ilişkiler

bulunan devletlerin oluşturduğu uluslararası sistemin temelleri, Westphalia Barışı ile atılmıştır (Sander, 2020, s. 101).

Çocuk yaşta padişahlığa geçen IV. Mehmed (1648-1693) döneminde bir süre Valide Sultan duruma nezaret etse de sadrazamlık gibi üst düzey görevlere getirilen Köprülü ailesi, ordu, idare ve maliyede yaptıkları ıslahat ve düzenlemelerle devletin kötüye gidişinin önüne geçmişlerdir. Köprülüler iktidarı, askeri başarılar ve düzenin yeniden sağlanması bakımından Osmanlı Devleti için kısa süreli bir toparlanma süreci olmuştur (Ortaylı, 2008, s. 347).

Bu geçici iyileşme döneminin ardından, l683 yılında Viyana'da başlayan ve l798 yılında Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı istilasıyla sonuçlanan askeri mağlubiyetlerle dolu zor bir yüzyıl Osmanlı'yı bekliyordu. Bir bozguna dönüşen 1683 Viyana kuşatması sonrası Osmanlıların en önemli kalelerinden Belgrad da düşmüştü (Quataert, 2004, s. 75).

Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyıldaki yenilik hareketlerine geçmeden önce, özellikle 17. yüzyıldan itibaren sıkça kullanılmaya başlayan ıslahat kavramına değinmek yerinde olacaktır. Islah sözcüğü Arapça, sulh kelimesinin çoğuludur. ''Sulh'' ise ıslah, iyileştirme, düzeltme, eksiklikleri tamamlama, fenalığı giderip iyileştirme gibi anlamlara gelmektedir. Islah kelimesinin çoğulu olarak ıslahat sözcüğü de düzeltmeler, iyileştirmeler, yoluna koymalar manalarını karşılamaktadır (Karagöz, 1995).

Buraya kadar üzerinde durulduğu üzere, Osmanlı Devleti değişim ve yenilik ihtiyacının farkına belirgin biçimde 17. yüzyılda varmıştır. Ancak bu asırda kurumsal değişim ve düzenlemeler söz konusu olmamıştır. II. Osman, IV. Murad ve Köprülü sadrazamları gibi yöneticiler eliyle şahıs bazında ve kalıcı olmayan düzenlemelere gidilmiştir (Karal, 2007, s. 11).

Bu bölümde ele alınacak 18. yüzyıl ıslahat hareketlerini öncekilerden ayıran en önemli fark, siyasetnamelerde serdedilen klasik görüş ve tavsiyelerin yeterli görülmemeye başlamasıdır. Binaenaleyh, Osmanlı Devleti yaşadığı mağlubiyetlerin ardından Avrupa'nın ilerlemesinin farkına varmış ve istemeyerek de olsa bu durumu kabullenmiştir. Ancak III. Selim dönemine kadar Batının genellikle askeri

teknolojisiyle ilgilenilecek diğer sahalardaki düzenin gelenekselliği muhafaza edilecektir. Bu bakımdan köktenci bir anlayışa sahip olmayan Osmanlı modernleşmesi, Öğün'e (1995, s. 53) göre, tam aksine bürokratik bir muhafazakârlık özelliği taşımaktadır. Zira Osmanlı'da değişmeye biçilen anlam Batı'ya direnmekle ilgilidir. Batı'ya karşı koyabilmek için de Osmanlı'nın geleneksel yapılarını ve iktidar ilişkilerini düzenleyip ıslah etmek gerekmektedir. Böylelikle, Osmanlı devlet ileri gelenleri, Avrupa'nın bürokratik devrimini, barındırdığı tüm gelişme ve dinamiklerden sıyırarak, kendi tarzlarında algılamışlardır.

Neticede, 18. yüzyıl ıslahat hareketlerinin en mühim özelliği, Avrupa modelinin esas alınmasıdır. Dolayısıyla Türk modernleşmesinin halen tamamlanmamış yolculuğu da resmen bu asırda başlamaktadır.

2.1. KARLOFÇA'DAN KÜÇÜK KAYNARCA'YA

2.1.1. Karlofça ve Pasarofça Antlaşmaları

Osmanlı İmparatorluğu duraklama devriyle, siyasi, ekonomik ve toplumsal alanlarda zor bir sürece girmiş, dönem dönem şahsi reform çabalarıyla atlatılmaya çalışılsa da bu girişimler uzun vadede başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1683 Viyana Bozgunu ve 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması ile bu gerileme uluslararası boyutta ortaya çıkmaya başlamış, 1718 tarihli Pasarofça Antlaşması ile bu algı perçinlenmiştir.

Pasarofça Antlaşması'yla Osmanlılar; tüm Macaristan'ı, Sırbistan'ın Belgrad dahil büyük bir bölümünü, Eflak ve Bosna'da bulunan önemli toprak parçalarını kaybetmiştir. Karlofça Antlaşması, Osmanlı Devleti'nin Batı için artık ciddi bir tehlike oluşturmadığını göstermiş, Pasarofça Antlaşması ise bu devletin Avrupa'da savunma durumunda bulunan ve inisiyatif alamayacak bir güç olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Karlofça ve Pasarofça antlaşmaları bu sebeplerle siyasal tarih açısından iki önemli gelişmedir (Sander, 2020, s. 201).

Karlofça Antlaşması'na kadar Avrupa içlerine sokulan bir devlet olarak Osmanlı diplomasisi tek taraflı olarak işletilirken, bu politika zamanla Osmanlı Devleti'ni dış dünyadan izole etmeye başlamıştı. Dış ilişkileri yürütecek profesyonel ve sistematik bir yapının bulunmayışı ve Avrupa'da sürekli elçiliklere gerek duyulmamış olması

Osmanlı'yı dış politikada giderek yalnızlaştırmıştı (Sander, 2007, s. 11). Yaklaşık yirmi yıl içinde şartları çok ağır iki antlaşma imzalayan Osmanlı Devleti, rakiplerinin gelişen askeri gücü karşısında dış politikasında değişikliğe gitmiş, bu tarihten itibaren Avrupa devletleriyle ilişkilerde diplomasiyi öne çıkarmaya başlamıştır (Aksan, 2011). Bundan böyle, İstanbul'daki yabancı elçilerle kurulan iletişim sıklaştırılmış, Avrupa devletlerinin İstanbul'da sürekli elçi bulundurmaları ve Osmanlı'nın da Avrupa geleneğine uygun hareket edip elçi göndermeye başlaması Osmanlı diplomasisini geliştiren adımlar olmuştur (Sander, 2020, s. 198).

Öte yandan, Karlofça Antlaşması'nın toplumsal yankıları da olmuştur. Klasik dönemde ''Frenkleri" taklit etmeyi küfür sayan, ''kâfiristan'' olarak niteledikleri Hırıstiyan Avrupa'dan gelen şeylere şüpheyle yaklaşan tutucu kesimler; Osmanlı'nın askeri ve siyasi zayıflığını ortaya koyan 1699 Karlofça Antlaşması'ndan sonra meselenin ciddiyetini fark etmeye başlamış ve Avrupa medeniyetine yönelik geleneksel bakışta ilk kez farklılıklar ortaya çıkmıştır (İnalcık, 2010, s. 243).

2.1.2. Lale Devri

Osmanlılar, Avrupa karşısında arka arkaya aldıkları askeri mağlubiyetlere bağlı olarak fetih politikasından vazgeçmiş ve Avrupa'daki kültürel ve teknik gelişmeleri yakından izlemeye başlamıştır (İhsanoğlu, 1998). Lale Devri'nin ünlü sadrazamı Damat İbrahim Paşa, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'yi Paris'e elçi olarak yollamış (1720), orada yapacağı gözlemlerini bir rapor halinde sunmasını istemiştir (Karal, 2007, s. 56). İnalcık'ın (2010, s. 244), daha önce hiçbir Osmanlı Batı kültür ve medeniyetine duyduğu alakayı bu kadar iyi ifade edememiştir diye methettiği seferatnamede; Müslümanların Avrupa'nın uyguladığı yöntemleri, örgütsel yapılarını, stratejilerini, savaş sanatlarını araştırıp, düşmanlarının durumunu yakından takip etmeleri gerektiği ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında eski muzaffer günlerine kavuşmasının ancak bu sayede mümkün olduğuna dair tespit ve öneriler yer almıştır. Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin raporunda daha çok askeri konulara ağırlık verilmiş olsa da yaptığı gözlemler gelecek ıslahatlar için bir rehber mahiyetinde olmuş (Sander, 2020, s. 202) Osmanlılar Batı'ya ilk kez bu pencereden bakmışlardır (Karal, 2007, s. 56). Ayrıca elçinin Paris seyahatinde yanında bulunan oğlu Said Mehmed Efendi de İstanbul'a dönüşünde Batıdan alınan ilk teknik araç

olan matbaanın kurulmasına çalışmış, Damat İbrahim Paşa'nın isteğiyle, Nedim'in Müneccimbaşı tarihi ile Aynî'nin beş ciltlik tarihini Arapçadan Türkçeye çevirmiştir (Karal, 2007, s. 56).

Sultan III. Ahmed devrinin matbaa alanındaki diğer bir önemli ismi olan İbrahim Müteferrika, on dört yıllık süre içinde, aralarında tarih, coğrafya, mıknatıs ve askerlik konularının da bulunduğu yirmi üç cildi tutan toplam on yedi eser tab etmiş, araştırmalara göre bu eserlerin toplam on üç bin iki yüz adet baskısı yapılmıştır (Berkes, 2016, s. 62). Matbaacılık faaliyetlerinin yanı sıra, basın sanatını Osmanlı İmparatorluğa getiren kişi olarak bilinen Müteferrika, askerlik konularında da çalışmalar yapmıştır. Müteferrika'nın çalışmalarıyla beraber, Batı'nın askeri eğitimi ve teknolojisi konusundaki bilgilere Osmanlı Devleti'nde ehemmiyet verilmeye başlamıştır (Mardin, 1991, s. 12).

Diğer taraftan, Lale Devri'nde yalnız teknik ve askeri alanlarda değil sanat, mimarlık ve resim alanlarında da Batı etkisi görülmeye başlamıştır. Bu yıllarda, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Paris'ten getirdiği bir sarayın resimleri model alınarak, heykeller, havuzlar, bahçeler, çeşmeler yaptırılmış, Topkapı sarayını süsleyen mozaikleri örtmek için Avrupa'dan duvar resmi ustaları getirtilmiştir. Geleneksel alçak divanların yerini koltuk ve iskemlelerin aldığı bu dönemde, insan biçimini yasaklayan gelenek ilk kez çiğnenmiş, Osmanlılar Batılı ressamlara portrelerini yaptırmışlardır (Shaw, 2017, s. 288).

Ancak yaşanan bu devir uzun sürmemiş, hareketsizleşen ordu, ''gavur usullerinin yaygınlaşmasını'', lüks ve israfı sebep göstererek Patrona Halil liderliğinde isyan etmiştir (1730). Yapılan darbe ile meşhur sadrazam Damat İbrahim Paşa katledilmiş, tahttan indirilen III. Ahmed'in yerine I. Mahmud padişah olmuştur (Afyoncu, Önal ve Demir, 2010). Yaşanan bu gelişme Avrupa istikametinde başlayan yenilik hareketlerinin hızını kesmişse de modernleşme III. Selim'e kadar kısmi zeminler bulmaya devam etmiştir (Sander, 2020).

2.1.3. I. Mahmud Dönemi

Patrona İsyanı sonrası tahta geçen I. Mahmud, Lale Devri'nde başlayan kültürel uyanışı kısmen de olsa sürdürmüştür. Bu dönemde İstanbul'da halk kitaplıkları

kurulmuş, memurlar görevlendirilerek imparatorluk topraklarındaki önemli kitap ve el yazması koleksiyonları bir araya getirilmiştir. Oluşan kağıt ihtiyacını karşılamak üzere Yalova'da ilk kez kağıt fabrikası kurulmuş ve işletilmesi için Polonya'dan uzmanlar getirtilmiştir. Üretime ilave olarak Fransa, Venedik ve Lehistan'dan da kâğıt ithali yapılmıştır (Shaw, 2017, s. 297).

Diğer taraftan, I. Mahmud döneminde (1730-1745), Fransız asıllı başarılı bir asker olan De Bonneval, Müslüman olup Ahmed ismini almış ve devlet hizmetine girmiştir. Devlet ricaline sunduğu yol gösterici rapor ve planların yanında askeri modernleşmeyle ilgili bir dizi faaliyette bulunan Ahmed Paşa, kurduğu ocaktan dolayı Humbaracı lakabıyla anılmıştır (Karal, 2007, s. 57). 1735 yılında kurulan Ulufeli Humbaracı Ocağı, gerek askeri açıdan gerekse idari bakımdan Osmanlı askeri teşkilatındaki benzer ocaklardan farklı bir şekilde düzenlenmiş, bu ocakta, geometri bilen humbaracılar yetiştirmek amacıyla, pratik talimlerin yanı sıra geometri, trigonometri, balistik ve teknik resim gibi Avrupa tarzında teorik dersler de verilmiştir (Kaçar, 1995). Verdiği eğitimlerin yanında, top dökümhanesi, baruthane ve tüfek fabrikası kurdurarak Osmanlı ordusunun modernleştirilmesine teknik destekler veren Humbaracı Ahmed Paşa, padişaha dış ilişkiler konusunda danışmanlık yapmış, İmparatorluğun savunması için askeri güç kadar ekonomik güce de önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır (Shaw, 2017, s. 295).

2.1.4. III. Mustafa Dönemi

Açık görüşlü bir padişah olan ve ordunun modernize edilmesi yönünde büyük bir istek duyan Sultan III. Mustafa (1757-1774), topçu sınıfının teşkilatlandırılması için Macar kökenli Baron de Tott'a talimat vermiştir. Girişimleri kalıcı olmayan Humbaracı Ahmed Paşa'nın izinden giden Baron de Tott, altı yüz topçu neferine Avrupa usulünde talim yaptırmış ayrıca Tophane'nin ıslahına çalışarak yeni toplar döktürmüştür. Tott aynı zamanda III. Mustafa zamanında kurulan Mühensihane-i Bahri-i Hümayun'da (1773) eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur (Karal, 2007, s. 58).

Öte yandan bu dönemde, Paris İlim Akademisi'nden astronomi kitapları sipariş edilmiş ve tıp alanında yazılmış birçok eser Türkçeye çevrilmiştir (Karal, 2007, s. 58).

2.1.5. I. Abdülhamid Dönemi ve Küçük Kaynarca Antlaşması

İmparatorluğun kurtulması için ıslahatın şart olduğuna inanan ve 18. yüzyılın en yenilikçi padişahlarından olan I. Abdülhamid (1774-1789), sonraki yüzyılda etkili olacak yeni reform biçimine geçişin temellerini atmış, getirttiği çok sayıda askeri uzmanın, Müslüman olma ve Osmanlı üniformasını giyme zorunluluğunu kaldırmıştır (Shaw, 2017, s. 306).

Bu dönemde yaşanan bazı siyasi başarısızlıklara rağmen ıslahat hareketlerine ve bilhassa ordunun düzenlenmesine büyük önem verilmiştir. Humbaracı ve Topçu Ocağı askerlerinin talim ve terbiyesi, Osmanlı donanmasını yenileştirme çalışmaları, Mühendishâne-i Bahrî-i Hümâyun'da deniz subaylarının yetiştirilmesine önem verilmesi, Fransız ve İngiliz gemileri modelinde hafif gemi inşasına başlanması, tımarlı sipahilerle Yeniçeri Ocağı'nın düzene sokulması, Lağımcı ve Humbaracı ocaklarının düzenlenmesi hakkında yeni kanunlar çıkarılması gibi ıslahatlar I. Abdülhamid döneminde yapılmıştır (Aktepe, 1988).

Ayrıca, 1773 yılında kurulan Riyâziye Mektebi'nde Baron de Tott ile birlikte bazı yabancı hocalar dersler vermeye başlamış, Fransız subayı Aubert de Sürat Topçuları Ocağı'nı geliştirmiştir. Daha sonraki dönemde gelen, Fransız mühendisler tarafından Tersane Mühendishanesi açılmış (1776), yine Fransızlar tarafından 1784 yılında açılan açılan İstihkâm Okulu'nda, Fransız mühendisler eğitim vermiştir. Bu ıslahat hareketlerinin yanı sıra, Halil Hamid Paşa'nın sadrazamlığı döneminde, İbrahim Müteferrika Matbaası faaliyete yeniden geçirilmiş ve böylece Türk matbaacılığı bu padişah döneminde faaliyetlerine yeniden başlamıştır (Aktepe, 1988).

Öte yandan şartları bakımından Karlofça'dan sonraki en ağır antlaşma olan Küçük Kaynarca Antlaşması bu dönemde imzalanmış (21 Temmuz 1774), antlaşma ile Kırım'ın ilerleyen yıllarda Rus topraklarına katılmasının ilk adımı atılmıştır. Buna göre, müstakil bir statüye getirilen Kırım, yalnızca dini konularda Hilafet makamına bağlı kılınmıştır. Ayrıca antlaşma ile Osmanlı Devleti'ndeki Ortodoks tebaanın hamiliği de Ruslara verilmiştir. Bu kritik madde ise Rusların Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesine zemin hazırlamıştır. Diğer taraftan, Boğaz'ın Rus ticaret gemilerine açık hale getirilmesi de verilen tavizlerden bir diğeri olmuştur (Beydilli, 1994a).

Küçük Kaynarca'nın bir başka önemli sonucu da Batılı güçlerin, Hıristiyan topluluklarını öne sürerek, Osmanlı İmparatorluğu'nun çok dinli yapısına, çıkarları doğrultusunda müdahale ettikleri Doğu Sorunu politikasının başlangıcını teşkil etmesidir (Ahmad, 2007, s. 23).

2.2. III. SELİM VE NİZAM-I CEDİD DÖNEMİ

Rusya ile devam eden savaştan gelen olumsuz haberlerden etkilenen padişah I. Abdülhamid'in ani ölümüyle, III. Mustafa'nın şehzadesi Selim III. sanıyla 1789 yılında tahta çıkmıştır. III. Selim daha şehzadeliğinde dünyadaki gelişmeleri takip ediyor ve gerçekleştirmek istediği ıslahatları planlıyordu. Sarayda kafes hayatı sürerken Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşıyor (Karal, 1942, s. 10), bir padişah adayı olarak gelecekte ordusunu güçlendirmek ve toprak kayıplarını telafi etmek amacıyla yardım ve destek talebinde bulunuyordu (Shaw, 2017, s. 317).

Bununla beraber, III. Selim padişah olduğunda iki yıldır devam eden Rusya ve Avusturya savaşlarını kucağında bulmuştu. Bu savaş, 1784 yılında Rusların ilhak ettiği Kırım'ı geri almak ve Avusturya ile Rusya'nın Osmanlı topraklarını paylaşmak için yaptıkları anlaşmayı geçersiz kılmak üzere Rusya'ya açılmıştı. Fakat Avusturya'nın da Rusya'dan yana çıkmasıyla savaş iki cepheye yayılmıştı. Devam eden savaşlarda Osmanlı'nın askeri zayıflığı, ordunun düzensizliği açıkça meydandaydı. Padişahın bu sıralarda yapabildiği tek müdahale ise istişare ve kura ile sık sık sadrazam değiştirmek olmuştur (Karal, 2007, s. 20).

2.2.1. Nizâm-ı Cedîd

Sultan III. Selim savaşın vahim tablosunun ardından Nizâm-ı Cedîd adını verdiği ıslahat programının hazırlıklarına koyuldu. Nizâm-ı Cedîd dar manada III. Selim'in Avrupa tarzında düzenlediği orduya verilen isimdir. Geniş anlamda ise Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmak, Osmanlı'yı her alanda ilerletmek maksadıyla düşünülmüş kapsamlı bir ıslahat paketidir (Karal, 2007, s. 61).

Devletin yaşadığı sorunların tespit edilmesini ve bunun için çözüm üretilmesini isteyen Padişah, 1792 yılında devlet adamları ve ulemadan kötüye gidişi sonlandıracak, devleti eski kudretli günlerine kavuşturacak önerileri ihtiva eden layihalar (rapor) hazırlamalarını emretmiştir. (Eryılmaz, 2017, s. 44). Padişahın

buyruğu üzerine, başta sadrazam olmak üzere, diğer devlet adamları ve ulema layihalar hazırlamıştır. Layihalardan yirmisi Türk, ikisi Osmanlı hizmetinde bulunan Avrupalı Hıristiyanlardan gelmiştir (Karal, 2007, s. 62).

III. Selim'e sunulan layihaların en önemlilerinden biri de Katolik Ermeni asıllı bir aileden gelen ve Osmanlı Devleti'nde doğup büyüyen Ignatius Mouradge D'Ohsson'un layihasıdır. Diplomatlığının yanı sıra tercüman ve tarihçi de olan D'Ohsson, yapılması gereken ıslahatlarla ilgili iki ayrı risale yazmıştır (Beydilli, 1984). Asıl risalesine bir giriş mahiyetinde olan yazdığı ilk risalede, devletin kanun ve nizamlarının zamanla bozulabileceğini belirterek böyle durumlarda bunların yenilenmesi ve zamanın ihtiyaçlarına göre güncellenmesine, yani kısaca devlet bünyesinde düzenlemeler yapılmasına şer'î yönden herhangi bir engel olmadığını çeşitli delilleriyle ifade etmiştir. "Nizâm-ı asker ve levâzım-ı harbe dair" olan diğer lâyihasında ise askerin düzen ve taliminin önemine dikkat çekmiş ve Avrupa'dan yeterli sayıda askerî eğitimci ve uzman getirtilerek bir kara mühendishanesi kurulması gerektiğini belirtmiştir. İmparatorluğun eski ihtişamlı günlerine geri dönmesi için modern teknolojinin edinilmesinin şart olduğunu ifade eden D'Ohsson, gerekli fenlerin öğretilmesi için açılmasını tavsiye ettiği kara mühendishanesini on yedi maddede detaylı olarak ele almış ve askerin sayısından çok harp bilgisine ve sanatına olan hakimiyetin önemini vurgulamıştır (Beydilli, 1994b).

Böylece sunulan layihalardan hareketle yetmiş iki maddeden oluşan ayrıntılı bir Nizâm-ı Cedîd programı hazırlanmış ve layihalarda da vurgulandığı gibi askeri alandaki yeniliklere öncelik verilmiştir (Karal, 2007, s. 64).

Diğer taraftan, ıslahat düşüncesini, kişisellikten kurtarıp, toplumun bütün kesimlerine yaymak ve benimsetmek isteyen III. Selim'in (Eryılmaz, 2017, s. 44), Nizam-ı Cedid programını hazırlatmasındaki amaç, topyekûn etkin bir idareye ihtiyaç duymasından da kaynaklanmıştır. Osmanlı devlet adamları ilk kez bu dönemde geleneksel idare anlayışının akılcı bir planlama ve sistemleştirmeyle düzenlenmesi gerektiğinin farkına varmışlar, bunun için de yeni programlara, yönetmeliklere ve kanunlara gereksinim duymuşlardır. Bu bakımdan, III. Selim'in Nizâm-ı Cedîd'ini düzenleyen plan ve nizamnameler, Osmanlı devlet politikasında yeni bir dönemi başlatmıştır (Findley, 2011, s. 38).

Buna göre, Nizam-ı Cedid programındaki askerlikle ilgili düzenlemeler belli başlı üç maddede toplanmıştır. Halihazırdaki ocaklarla ilgili düzenlemeler, Avrupa teknik ve eğitimi modelinde yeni bir Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulması ve savaş teknik kurumlarının modernleştirilmesi. Buna göre, Yeniçeri Ocağı'na haftanın belli günlerinde zorunlu eğitim saatleri konulmuş, humbaracı, lağımcı, arabacı ve topçu ocakları için yeni kanunnameler düzenlenmiştir. Ayrıca bundan böyle, ocaklara artık rica, hatır ve iltimasla asker alınmayacak, erlerin evlenmesine izin verilmeyecek, terfilerde subay ve erlerin gösterecekleri performans etkili olacaktı (Karal, 2007).

Padişah Nizâm-ı Cedîd'in müstakil bir ordu olmasını arzuladığından, Yeniçerilerin genç olanlarına bu orduya katılmaları yönünde telkinde bulunulmuş, Yeniçeriler düzenli talim yapacak ve ocaklarına alternatif oluşturabilecek disiplinli orduya katılmayı reddetmişlerdir. Bu isteksizliği fark eden devlet adamları ayrı bir ordunun kurulmasına ihtiyatla yaklaşarak ''Nizâm-ı Cedîd''i, Bostancı Ocağı'na bağlı, bir ocak biçiminde tanzim etmişlerdir (Sunar, 2010, s. 504). Buna göre, Nizâm-ı Cedîd on iki bin askerden müteşekkil olacak, bunların bin altı yüzü İstanbul'da, geri kalanı Rumeli ile Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, olanaklar ölçüsünde sekiz yüz veya bin beş yüz gibi küçük birlikler halinde eğitilecekti. Nizâm-ı Cedîd ordusunun teçhizat ve donanımı için başta Fransa olmak üzere İngiltere ve İsveç'ten dökümcüler ve ehil mühendisler getirtilmiş, ocaklar, Tophane ve Baruthane ıslah edilmiş ve yeni teknik aletler alınmıştır. Böylece özellikle kaliteli barut üretiminde ilerlemeler kaydedilmiştir (Karal, 2007, s. 66).

Öte yandan, ordu ve donanmadaki modernizasyon ve Nizâm-ı Cedîd programının hayata geçirilmesi için büyük bir mali kaynağa ihtiyaç vardı. Bu giderleri karşılamak üzere bazı kalemlerden alınan vergilere ilaveten yeni vergiler ihdas edilmiş ve İrad-ı Cedid adıyla müstakil bir fon oluşturulmuştur (Beydilli, 1994a).

III. Selim Nizâm-ı Cedîd hareketinin eğitim ayağını da ihmal etmemiş okullaşmaya önem vermiştir. Daha önce kurulan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun'a (Deniz Harp Okulu) (1773) ilave olarak Kumbarahane (1792) ve D'Ohsson'un layihasında tavsiye ettiği Mühendishane-i Beri Hümayun'u (Topçu Okulu) (1794) kurmuştur (Eryılmaz, 2017, s. 48). Bu okulların kurulmasında yabancı uzmanlardan yararlanılmış, Topçu Okulu'nda Fransızca zorunlu ders yapılmıştır. Ayrıca iki yüz civarında öğrencisi

bulunan okul için, harp sanatı ile ilgili; fizik, topçuluk, matematik ve tahkimat konularını içeren dört yüz ciltlik bir kütüphane kurulmuştur (Karal, 2007, s. 68).

2.2.2. Mevlevîliğin Bektaşîlik Karşısında Yükselişi

Nizâm-ı Cedîd programının dikkate değer bir diğer yönü de ordunun manevi motivasyonuyla ilgilidir. Bektaşî tarikatına mensup olan ve kendilerini Bektaşî olarak niteleyen Yeniçerilere karşılık, Sultan III. Selim Mevlevîlik tarikatını ön plana çıkarmış ve yeni ordusu için bu tarikatı manevi eğitim ocağı olarak belirlemiştir. Bu gelişme, Mevlevîliğin devlet adamları ve halk arasında giderek yayılmasına yol açmış, devlet dairelerinde Mevlevî tarikatı mensuplarının, sohbet meclislerinde Mevlevîlik erkanının itibarı daha da yükselmiştir (Eryılmaz, 2017, s. 45).

2.2.3. Eyalet Yönetimi ve Vüzera Kanunnamesi

İmparatorluğun iç karışıklıklar yaşadığı bir dönemde tahta çıkan III. Selim, eyaletlerinde yetkilerini kötüye kullanan ve halka zulmeden âyan ve mütegallibelerle mücadele etmiş, uzun süren savaşlardan dolayı derinleşen ve geniş boyutlara ulaşan ekonomik kriz için tedbirler almaya çalışmıştır (Beydilli, 1994a).

Taşrada devleti temsil eden ve eyaletlerin başında bulunan yöneticiler vezirlik makamını elde etmek için Sadrazama ve hatta bazen Sultana *caize* adında yüksek bir ücret öderlerdi. Caizeyi ödeyebilmek için borca giren ve görev yerleri sık değiştirildiği için maddi bakımdan sıkıntıya düşen yöneticiler kasaba ve köyleri haraca bağlar, taşradaki âyan ve derebeylerin eşkıyalarına göz yummak zorunda kalırlardı. Öte yandan, vezirlerin büyük bir mal varlığına sahip oldukları duyulduğunda bir vesileyle malları müsadere edilmeye çalışılırdı. Hal böyle olunca, devlet yetkilileri en yüksek makam olan vezirlik makamına gelmekten çekinirlerdi. Padişaha sunulan layihalarda da ele alınan bu problemin çözümü için bir Vüzera Kanunnamesi çıkarıldı. Bundan böyle, eyaletlere taşra tecrübesi olan, başarılı ve dindar kimseler tayin edilecek, ehil olmayan ve tanınmayan derebeyleri vezirlik makamına gelemeyeceklerdi. Vezirlerin görev süresi üç ile beş yıl arasında olacak, halkın memnuniyeti söz konusu olduğunda bu süre uzatılabilecekti. Bununla beraber vezirliğe tayinde caize uygulaması devam etmiştir (Eryılmaz, 2017, s. 46, 47).

Ayrıca düzenlenen kanunname kapsamında, taşra yönetiminde yirmi üç vezirlik makamı belirlenmiş, Anadolu ve Rumeli'ndeki yönetim birimleri buna göre tanzim edilmiştir. Yöneticiler ve halk arasında köprü vazifesi gören âyanların yine ahali arasından seçileceği ve valilerin bu seçime müdahale edemeyecekleri karara bağlanmıştır. Öte yandan kadıların görev yerlerine yardımcılarını göndermeleri yasaklanmış ve halktan belirlenenin üzerinde ücret talep etmemeleri için tedbirler alınmıştır (Eryılmaz, 2017, s. 47). Vüzera Kanunnamesi ile vezirlerin konumları güçlendirilerek kendilerine güvenceli bir statü sağlanmış, alınan tedbirler çok kapsamlı ve köklü olmasa da bir süre otoritenin ve asayişin sağlanmasında etkili olmuştur.

2.2.4. Avrupa'da Daimî Elçiliklerin Kurulması ve Hariciye'nin Gelişmesi

III. Selim'in seleflerinden ayrılan yönlerden biri de Avrupa ile Osmanlı yönetim kademesi arasında iletişim kanalları meydana getirmesidir (Zürcher, 2000, s. 40). III. Selim bu amaçla, Avrupa'da daimî statüde elçilikler açmış, ilk elçi, 1793 yılında Londra'ya gönderilmiştir (Kuran, Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler, 2007). Bu elçiyi Fransa, Rusya ve Nemçe'ye (Avusturya) gönderilen elçiler izlemiştir (Beydilli, 1994a).

Öte yandan III. Selim diplomasi atılımı kapsamında yurtdışındaki Osmanlı tebaasının ticari çıkarlarını koruyacak konsoloslar da tayin etmiştir. İlk konsoloslar genellikle tayin edildikleri yerde ikamet eden Rumlar olmuş ve Osmanlı'nın Hristiyan tebaasının ticarette etkili olduğu Malta, Mesina, Cenova, Marsilya gibi merkezlerde görev yapmışlardır. Ayrıca Osmanlı konsoloslukları birkaç yıl içinde Amsterdam ve Londra'da da faaliyetlerine başlamıştır (Akyılmaz, 2019, s. 136).

Osmanlılar böylece Lale Devri ile başlayan Batı ile teması kuvvetlendirme zeminine yeniden kavuşmuş, bu karar beraberinde Reis-ül Küttaplığın güçlendirilmesini ve yeni bir hariciye seçkinleri sınıfının doğuşunu getirmiştir. Söz konusu seçkinler, dış politikadaki etkinliklerinin yanı sıra, çağdaş diplomasiye uyum sağlanmasında ve diğer modernleşme adımlarının atılmasında aktif roller üstlenecek olan hariciyenin öncü isimleri olmuşlardır (Sander, 2020).

2.2.5. Islahat Çalışmalarının Değerlendirilmesi

III. Selim döneminde ıslahat programına güçlü bir kararlıkla başlanmasına rağmen on yıllardır devam eden sorunlar karşısında beklenen neticeler alınamamıştır. Öncelikle Vüzera Kanunnamesi'yle hedeflenen düzen sağlanamamış, başkentle irtibatı zayıf olan valiler eyaletlerinde âyanlara karşı koyamamışlardır. Devletin korumasından mahrum kalan halk da böylece âyanlarla yakınlaşmak zorunda kalmıştır. Öte yandan hükümet merkezi Anadolu ve Rumeli'deki krizlerden bihaber lüks ve sefahat hayatı yaşamaya başlamış, Lale Devri'ni andıran gelişmelerin yaşandığı İstanbul'da devlet ileri gelenleri zevk ve eğlenceye dalarak yeni köşkler inşa ettirmişlerdir. Ayrıca devlet işleri de artık hükümet merkezi olan Bâbıâli yerine konaklarda görüşülür olmuştur. Diğer taraftan, İrad-ı Cedid hazinesi için konulan vergilerin tahsil edilmesi halkı yoksullaştırmış, devlet ileri gelenleri Nizâm-ı Cedîd girişimini mal ve servet biriktirme vasıtası olarak görmüşlerdir (Eryılmaz, 2017, s. 51).

Bununla birlikte, askeri ıslahat programı için Avrupa'dan getirtilen bilim insanlarının sergilediği Batılı yaşam tarzı devlet adamı ve memurlar tarafından taklit edilmeye başlamış, yaşanan gelişmeler karşısında çileden çıkan halk, yapılan faydalı işlere dahi kafir icadı ve alafranga olduğu gerekçesiyle önyargıyla yaklaşmıştır. Öte yandan, halkın istek ve şikayetleri Sultana iletilmemiş, padişahın eğlenceye düşkünlüğü ve devlet adamlarının yaşayış tarzı insanları yapılan yeniliklere düşman hale getirmiştir. Ayrıca bu sırada Nizâm-ı Cedîd programının uygulanması da ihmal edilmiştir (Eryılmaz, 2017, s. 51).

Diğer taraftan, ekonomik alanda alınan tedbirler devrin ihtiyaçlarına çare olmaktan uzak kalmış, ticaretin devletlerin zenginlik kaynağı olduğu anlaşılmasına rağmen geleneksel ticaret anlayışı sürdürülmüş ve Avrupa'da uzun zamandır gözlenen merkantilist politikalar tatbik edilememiştir (Beydilli, 1994a).

Bütün bu sebeplerle birlikte, III. Selim'in işlevini kaybetmiş eski kurumları ortadan kaldırmaya cesaret edememesi ve bunlara ek olarak aynı alanda faaliyet gösterecek Batılı usullerle çalışan yeni oluşumlara gitmesi rekabet ve didişmeye yol açmış, bu durum ise ıslahatların devlete ve topluma yerleşmesini engellemiştir. "Geleneksel

reformcuların en liberali" olarak nitelen III. Selim, gücü yettiğince ve koşullar elverdiğince geleneksel yapıda yenilik teşebbüslerinde bulunmuş, ancak Avrupa ülkelerinde olduğu gibi yeniliklerin arkasında duracak ve baskı unsuru olacak güçlü bir sosyal sınıfın bulunmaması dolayısıyla ıslahatlarında kalıcı neticeler elde edememiştir. (Akyılmaz, 124, 125)

2.2.6. Edirne Vakası ve III. Selim'in Hal'i

Sultan III. Selim Edirne'de yeni bir Nizâm-ı Cedîd ordusunun kurulması ve Balkanlardan asker toplanması hakkında ferman yayımlamıştı (1805). Bu fermanın içeriğinden rahatsızlık duyan âyanlar, Osmanlı ordusunun güçlenip kendilerini kontrol altına alacağını ve en iyi askerlerini kaybedeceklerini düşünerek endişeye kapılmışlardı. Sadrazamla iş birliği yapan ve üzerlerine gönderilen ordu geri çekilmediği takdirde İstanbul'a yürüyecekleri tehdidinde bulunan âyanlara karşı tavizkâr davranan III. Selim, komutanlarını geri çağırmıştı. Padişahın bu çekingen ve ılımlı tavrı ise âyanları daha da cesaretlendirmişti (Shaw, 2017, s. 331). Padişahın yenilik karşıtlarına boyun eğdiği bu gelişme tarihe II. Edirne Vakası (1806) olarak geçmiştir (Beydilli, 1994a).

Nizâm-ı Cedîd hareketinin geleceklerini tehdit ettiğini düşünen Yeniçeriler; yapılan ıslahatları İslam'a ve geleneklere aykırı gören ulema sınıfının büyük bir çoğunluğu; paranın değerinin düşürülmesi ve artan masraflar halkı, padişahın karşısına geçirmişti (Shaw, 2017, s. 332). Nitekim bu kesimlerin öfkesi 1807 yılında patlak vermiş ve Kabakçı Mustafa adındaki bir neferi lider olarak belirleyen Yeniçeriler, Patrona İsyanı'na benzer biçimde ayaklanma çıkarmışlardır (Öztuna, 2006). Şeyhülislâm Ataullah Efendi ve diğer danışmanların önerisiyle isyancılara arabulucular gönderen ve askere kışlalara çekilmelerini emreden padişahın girişimleri sonuçsuz kalmış, Boğaz'dan İstanbul'a yürüyüşe geçen ayaklanmacılara, binlerce yeniçeri, ulema ve padişaha karşı olan halktan kimseler katılmıştı (Shaw, 2017, s. 333).

Son ana kadar isyancılara mukavemet etmekten kaçınan ve ılımlı yaklaşımını devam ettiren padişah, ayaklanma saray kapılarına dayandığında Nizâm-ı Cedîd hareketini sonlandırdığını ve ıslahat programını tümüyle iptal ettiğini duyurmuştu. Böylece

kendini isyancıların insafına bırakan padişah bir hal fetvasıyla 29 Mayıs 1807 tarihinde tahttan indirilmiş ve muhalif gruplar çıkardıkları ayaklanmada, kesin bir netice elde etmişlerdir (Beydilli, 1994a).

2.2.7. IV. Mustafa'nın Tahta Geçirilmesi ve Geriye Dönüş

Ayaklanma sonrası tahta geçirilen ve isyancıların tüm taleplerini yerine getirmeye hazır olan Sultan IV. Mustafa kısa süre içinde fermanlar yayımlamış ve Nizâm-ı Cedîd programıyla beraber ona bağlı tüm kuruluş ve okulların faaliyetlerini sonlandırmıştır. Yeni padişaha göre, III. Selim'in ıslahatları imparatorluğu paramparça etmiş, düzeni bozmuş ve savaşlarda yenilgilere yol açmıştı. Kendi döneminde geleneksel yasaların ve kurumların tekrar hayata geçirileceğini ilan eden padişah, selef padişah döneminde konulan bütün vergileri de kaldırmıştır. Diğer taraftan, başkentte doğan anarşi ortamında, devlet görevlileri, subay ve erlere kadar Nizâm-ı Cedîd programında yer alanlar yakalanıp katledilmişler, yetersizlikleri nedeniyle ordudan atılan askerler de kışlalarına geri dönmüşlerdi (Shaw, 2017, s. 333).

BÖLÜM 3:
II. MAHMUD DÖNEMİ MODERNLEŞME POLİTİKALARI

IV. Mustafa'nın padişahlığı, Kabakçı Mustafa liderliğindeki Yeniçerilerin terörize eylemleriyle başlamış, III. Selim'in Nizâm-ı Cedîd düzeni bütünüyle sona erdirilmişti. Gelişmeler üzerine, Rumeli'de askeriyle birlikte harekete geçen Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim'i tahta tekrar geçirmeyi hedefliyordu. Durumu haber alan IV. Mustafa kafeste tutulan III. Selim ve yeğeni Mahmud'un öldürülmesi için emir verince III. Selim öldürülmüş, Mahmud hayatını son anda kurtarabilmiştir. Sarayda vaziyete hâkim olan Alemdar Mustafa, Mahmud'a biat etmiş ve yeni padişahın ilk sadrazamı olmuştur (28 Temmuz 1808) (Öztuna, 1989).

Padişah III. Selim'in kötü akıbetini tecrübe eden Sultan II. Mahmud, kendi modernleşme programı için izleyeceği yöntemleri de tespit etmiş bulunuyordu. Buna göre, reform girişimlerinin amacına ulaşabilmesi yalnız askeriyeyle alakalı düzenlemelerle yetinilmemeli, reformlar tüm Osmanlı kurumlarını kapsamalı ve toplumda karşılık bulmalıdır. Reformlara tabi tutulan kurumların işlerlik kazanabilmesi için yerlerine kuruldukları kurumların ortadan kaldırılmaları gerekir. Ve reform programı gerekli tedbirler alınmak ve ön hazırlıklar tamamlanmak suretiyle çok dikkatli biçimde planlanmalıdır (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 25).

Devletin yönetimi altındaki insanlar için reaya (sürü) yerine, Osmanlı hanedanına tabi olanlar anlamında tebaa (tabi olanlar) kavramının kullanılmaya başladığı (İnce, 2017, s. 428) II. Mahmud dönemini, Yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826 Vaka-i Hayriye öncesi ve sonrası diye temelde ikiye ayırabiliriz. İlk döneminde klasik Osmanlı düzeni çizgisinde, reformlara mesafeli duran II. Mahmud, yeniliklerin en büyük engeli olan Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasıyla radikal modernleşme programını uygulamaya koymuştur.

II. Mahmud saltanatının son yılları bu bakımdan reformcu anlayışın devlet felsefesi haline gelmeye başladığı dönemdir. Açıkça belirtilmemesine rağmen hedefin Batılılaşmak olduğu yapılan reformlarla kendiliğinden açığa çıkmıştır. Fakat değişim programının, tamamen ayrı bir yapıya sahip olan Osmanlı medeniyeti ile uyuşup uyuşmayacağı meselesi netliğe kavuşturulamamıştır. Böylece ‘‘yeni-eski’’ biçiminde 18. yüzyılda zuhur eden ikilik, yaşanan iç ve dış gelişmelerin zorlamasıyla daha da derinleşmiş ve II. Mahmud devrinde, onarılamayacak ileri bir safhaya doğru evrilmeye yüz tutmuştur (Karpat, 2019a).

Bu bakımdan, Osmanlı modernleşmesi 19. yüzyılda üç temel kuvvetle koşullandırılmış gibidir. Birincisi, siyasi yapı yeniden biçimlendirilmiş ve merkezileşme eğilimi, politik seçkinler ve toplumsal gruplar arasındaki ilişki ikiliğini derinleştirmiştir. Bunun sonucunda devlet ve toplum birbirinden organik olarak ayrılmıştır. İkinci kuvvet, Osmanlı Devleti’nin geleneksel politik kültürüne ve onun yerleşik toplumsal dokusuna yabancı kurumlar ve uygulamalar sunulması hususunda Avrupa devletlerinin giderek büyüyen baskıcı siyasi etkisidir. Nitekim Avrupalıların menfi kültürel etkisinden dolayı bu kurumların hizmetlerinin değeri anlaşılamamış, gölgede kalmıştır. Üçüncü kuvvet ise ilk iki kuvvetten meydan gelen, modernleşmenin ideolojik boyutudur. Önce ıslahat ve sonra muasırlaşma, çağdaşlaşma ve Batılılaşma olarak nitelenen modernleşme süreci, hem yönetici kesimin ideolojisi haline gelmiş ve hem de bu kesimlerin konumlarının tek meşrulaştırma aracı olmuştur (Karpat, 2019b, s. 131).

Bu bölümde, II. Mahmud dönemi modernleşme hareketleri; askeri, idari, toplumsal ve eğitim alanları olmak üzere, dört ana başlıkta ele alınacaktır.

3.1. ASKERİ MODERNLEŞME

3.1.1. Sekban-ı Cedid Ocağı

İmparatorluk 1768’den beri devam eden savaşlarda alınan yenilgiler ve yaşanan toprak kayıpları nedeniyle güçten düşmüş, buna içeride yaşanan isyan ve kargaşalar da eklenince düzen iyice bozulmuştu. Bozulan nizamı yeniden sağlamak için kolları sıvayan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim’in Nizam-ı Cedid’ine benzer

biçimde, Sekban-ı Cedid Ocağı adında bir ordu kurmak için hazırlıklara başladı (Karal, 2007, s. 93).

Alemdar Mustafa Paşa'nın bu girişimi, askerler arasında tedirginlik uyandırmış, memnuniyetsizliklerini ilk andan itibaren açığa vuran Yeniçeriler çok geçmeden ayaklanma başlatmışlardır. Sadrazamının başına buyruk kararlar almasından rahatsızlık duyan II. Mahmud, ayaklanma sırasında Yeniçerileri sahiplenen ifadeler kullanmış ve asilerden yana çıkan bir tutum sergilemiştir (Karal, 2007, s. 94). İsyan neticesinde, II. Mahmud'un ilk sadrazamı olan ve bu görevini yalnızca üç buçuk ay sürdürebilen Alemdar Mustafa Paşa katledilmiş, böylece Sekban-ı Cedid teşebbüsü akim kalmıştır (Sakaoğlu, 2015).

Sultan II. Mahmud, Alemdar Mustafa Paşa'nın katledilmesinin ardından, askeri reform projelerine yönelebilmek için tam on sekiz yıl bekleyecektir. Öte yandan, II. Mahmud'un Rusya ile yaptığı savaş 1812 yılında neticelenmiş, Avrupa devletlerinin o dönem Napolyon'la olan mücadeleleri, II. Mahmud'a imparatorluk içine odaklanma fırsatı vermiştir (Karpat, 2019a, s. 29). Dolayısıyla II. Mahmud'un bundan sonraki hedefi, büyük ölçüde özerk hareket eden eyaletleri dize getirmek olmuştur (Lewis, 1993, s. 79).

3.1.2. Eşkinci Ocağı Girişimi

Nizâm-ı Cedîd ve Sekban-ı Cedid ayaklanmalarında istediklerini alan Yeniçeriler, şehirdeki zorbalıklarını giderek tırmandırmışlardı. Odalar arasında sık sık kavga çıkarma, savaştan kaçma, esnafı haraca bağlama, başlarındaki ağalarını öldürme, reâyâya zulüm ve işkencede bulunma, Yeniçerilerin adetleri haline gelmişti (Karal, 2007, s. 145). Bu bozgunculuklarına, Yunan isyanlarındaki yetersizlikleri de eklenince II. Mahmud'un yeni bir ordu kurmak dışında seçeneği kalmamıştı. Mahmud'un hedefi Eşkinci adıyla yeni, talimli bir asker ocağı tanzim etmekti (Gencer, 1990). Devlet adamları arasında görüş birliği sağlandıktan ve ulemadan fetva alındıktan sonra yeni ordu için izlenecek yol haritası daha da netleşmişti (Karal, 2007, s. 146).

Eşkinci Ocağı'nın kurulma planı başlangıçta Yeniçeri Ocağı'na dokunulmayacağı için tümüyle köklü bir düzene işaret etmiyordu. Ocağın talimleri 12 Haziran 1826'da

başlayınca Yeniçerilerin tanıdık tepkileri yükselmeye başladı. ‘‘Nizâm-ı Cedîd’in tekrar kurulduğu, Yeniçerilerin ortadan kaldırılacağı, bunun kafirleri taklit etmek olduğu, dolasıyla küfre düşüldüğü’’ yolunda kahvehanelerde başlayan dedikodular giderek yayıldı. Saraya ve kurulacak yeni düzene karşı beklenen ihtilal teşebbüslerinden biri daha patlak vermiş, talim için fetva veren ulema başta olmak üzere, sadrazam ve diğer yetkililere yönelik tehdit ve hakaretler ciddi boyutlara ulaşmıştı (Karal, 2007, s. 147).

Asiler saraya gönderdikleri ihtarda eski usulde talim yapmak istediklerini söyleyerek, Eşkinci Ocağı’nın arkasında olanların başlarını talep ediyorlardı. Saray ise yeni talimin şeriata ve akla uygun olduğunu, ulemanın fetva verdiğini, bu konuda görüş birliği sağlandığını ifade ederek asilerin isteklerine geçit vermiyordu (Karal, 2007, s. 147).

3.1.3. Yeniçeriliğin Sonu ya da Vaka-i Hayriye

Ayaklanmanın büyümesi üzerine, devlet adamları ve ulemayla istişare yapan II. Mahmud, Yeniçerilere karşı cihad ilan etti. Sancak-ı Şerif’in çıkarıldığı ve halkın karşı koymaya çağrıldığı 26 Haziran 1826 günü başlayan iç çatışma, Yeniçeri odalarının bulunduğu kışlalara yapılan yoğun top atışlarının da etkisiyle kısa sürede neticelerini verdi. Dört yüz altmış beş yıllık Ocak, yarım saatlik top peşreviyle tarihe karışmıştı (Lewis, 1993, s. 80).

Yeniçeri merkez ocağının söndürülmesinin ardından taşradaki Yeniçeri ocakları da dağıtılmış ve Yeniçeriler yaşadıkları kalelerden çıkarılmışlardır. Bundan böyle yeniçeri kelimesinin olumlu anlamda telaffuz edilmesi dahi ağır cezalar gerektirecektir (Karal, 2007, s. 149). Öte yandan, Yeniçeri Ocağı ile yakın bağları bulunan Bektaşî tarikatı da bu sondan nasibini almış; Şeyhülislâmın ve ulemanın fetvasıyla Bektaşî tarikatının tüm faaliyetleri yasaklanmış, Bektaşî önde gelenlerinin üçü İstanbul’da idam edilirken diğerleri de sürgüne gönderilmiştir (Lewis, 1993, s. 80). Ayrıca Bektaşî tekkelerinin çoğu ve bilhassa Kırşehir’deki dergâh da Nakşibendilere devredilmiştir (Findley, 2012, s. 40).

Son yüzyıllarda darbelerle padişah değiştiren, devlet adamlarını katleden, yapılacak yeniliklere engel olan, savaşa gitmemek için türlü bahaneler ileri süren, halktan haraç

toplayıp, esnaflık yapan bir ocağa dönüşen Yeniçeriler, mezar taşlarının kırılmasına varıncaya değin büyük bir hışımla ortadan kaldırılmışlardır. Nitekim bu olay tarihi kayıtlarda, Vaka-i Hayriye (hayırlı olay) olarak nitelenmiştir (Öztuna, 1989).

3.1.4. Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu

Reformların önündeki en büyük engelin ortadan kaldırılmasıyla yeni bir dönemin kapıları aralanmıştır. Sultan Mahmud böylece, eyaletlerdeki derebeyleri, başkentteki yeniçerileri sindirmiş, kendisine meydan okuyabilecek grupları kontrol altına almıştı. Artık sultanın ordusu dışında etkili hiçbir silahlı kuvvet mevcut değildi. Böylelikle şeriat gerekçesiyle yeniliklere karşı çıkan ve Yeniçeri Ocağı ile güç birliği yapan ulema da en büyük destekçisinden mahrum kalmıştı (Lewis, 1993, s. 81). II. Mahmud, tahta çıktığından beri tasarladığı reform programını artık devreye sokabilirdi (Karal, 2007, s. 150).

II. Mahmud Eşkinci Ocağı projesinden vazgeçip, Asakir-i Mansure-i Muhammediye adında Avrupa usulünde bir ordunun tanzimi için asker toplamaya başladı. Denebilir ki, III. Selim'in Nizâm-ı Cedîd projesi küçük farklılıklarla hayata geçiriliyordu (Findley, 2012, s. 40).

Modern ordunun teşkilatlanması hususunda ilk olarak Yeniçeri Ağalığı yerine Seraskerlik makamı kurulmuş; yeni ordunun tanzimi ve komuta edilmesi vazifelerinin yanı sıra, başkentin kamu güvenliği, kolluk görevleri ve yangın söndürme gibi işleri de bu makamın sorumluluğuna verilmiştir (Lewis, 1993, s. 81).

Ordunun eğitimi için Mısır Valisi Mehmed Ali'den Türk veya Arap asıllı Müslüman subaylar göndermesi talebinde bulunan fakat sonuç alamayan II. Mahmud, Fransa'yla ilişkiler gergin olduğu için Prusya'dan piyade, süvari ve topçu subayları getirmek zorunda kalmıştır (Karal, 2007, s. 151).

Mahmud'un kıyafet reformu Avrupa tipi askeri üniformaların benimsenmesi ile önce orduda başlamış, askerlere Avrupa tarzı tüfenk ve kılıç verilmiştir. Ayrıca bol kıyafetler yerine vücuda oturan bir ceket, topuklara kadar inen pantolon ve ayakkabılar tercih edilmiş, başlık olarak da fes kullanılmıştır (Karal, 2007, s. 151).

Ordudaki yapılanma da Avrupa tertibinde düzenlenmiş, teşkilat, eğitim, kumanda ve kontrol birimleri için Napolyon tipi modeller esas alınmıştır. Eski saray muhafızları, Hassa birlikleri olarak yeniden örgütlenmiş, ayrı birlikler halindeki topçu, arabacı, humbaracı ve lağımcılar 1830'larda tek bir komuta altında toplanmıştır. Ayrıca taşra milis kuvvetleri olan redifler, 1834 yılında orduya dahil edilmiş, donanma güçleri de takviye edilmiştir. Bunların yanı sıra, subayların eğitimi için kara ve deniz mühendishanelerinin modernize edilmesine önem verilmiş, bunları desteklemek amacıyla Tıbbiye (1827) ve Harbiye (1834) kurulmuştur (Findley, 2012, s. 41).

Bu arada, yeni ordunun içtüzüğü ulemayı huzursuz etmemek için mümkün olduğunca gizlenmeye çalışılmış, yükselebilecek olası tepkiler göz önüne alınarak her kışlaya bir imam atanması kararlaştırılmıştır (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 51).

Diğer taraftan, yurt dışından getirilen subaylara ve kurulan Harp Okulu'na rağmen hedeflenen askeri reformların gerisinde kalınmış, harp sanatını öğrenmek üzere Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir (Karal, 2007, s. 151). Ayrıca askere almada başlangıçta umut verici bir seviyeye ulaşılmışsa da daha sonra asker bulabilmek zorlaşmıştır. Bu durumun meydana gelmesinde, askerlik süresinin uzunluğu ve belirsizliği gibi temel faktörler rol oynamıştır (Findley, 2012, s. 40).

3.2. İDARÎ MODERNLEŞME

3.2.1. Sened-i İttifak

II. Mahmud saltanatının ilk önemli gelişmesi Sadrazam Alemdar Mustafa'nın dönemin ileri gelen ayanlarıyla bir araya gelerek imzaladıkları Sened-i İttifak anlaşmasıdır. III. Selim'e karşı yapılan Edirne Vakası isyanında ve Nizâm-ı Cedîd girişiminin akamete uğramasında rol oynayan âyanlar, IV. Mustafa'yı tahttan indirip yerine Mahmud'u geçiren Alemdar Mustafa'nın yükselişiyle görmezden gelinemeyecek kadar güçlü bir sınıf haline gelmişlerdi. Âyanların özellikle ordu ile ilgili yapılacak reformlara sıcak bakmayacaklarını öngören Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa kişisel itibarını kullanarak âyanları İstanbul'da toplamış ve onlarla 29 Eylül 1808 tarihinde Sened-i İttifak adlı bir antlaşma imzalamıştır (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 26).

Karşılıklı bir sözleşme niteliğinde olan Sened-i İttifak'ın maddelerine göre, hanedan ve âyanlar karşılıklı yükümlülük altına giriyor (Nohutçu, 2019, s. 24) ve çeşitli avantajlar sağlıyorlardı. İttifak Senedi'nde geçen, padişahın ve devletin otoritesine herkesin tabi olması, sadrazama itaat, maliye ve vergi hususlarında emirlere uyma, Yeniçeri Ocağı'nın padişaha itaati ve âyanın kendi toprakları dışına herhangi bir müdahalede bulunamayacağı gibi maddeler merkezin hakimiyetini güçlendirirken; sadrazamın keyfi kararlarının önlenmesi, suçsuz yerel hanedana haksızlık yapılmaması, hanedanlık haklarının babadan oğula geçmesi suretiyle muhafaza edilmesi, daha küçük âyanlar üzerindeki egemenliklerinin tasdik edilmesi gibi maddeler de âyanlık kurumunun fiili feodal statülerine süreklilik ve hukukilik kazandırıyordu (Tanör, 2014, s. 47).

Kimilerince 1215 tarihli Magna Carta'ya benzetilen ve Osmanlı Devleti'nin ilk anayasal belgesi olarak kabul edilen bu anlaşma (Nohutçu, 2020, s. 688), vergi konusunda padişahın yetkilerini sınırlandırması, hükümet ve padişahın ayrı organlar olarak ifade edilmesi ve mükellefiyetlerin karşılıklı olması hükmünün konulması bakımlarından meşrutiyet istikametinde bir adım olarak değerlendirilmiştir. Ancak padişah bu antlaşmayı kerhen tasdik etmiş ve katılımın düşük olduğu toplantıda belgeyi yalnızca dört âyan imzalamıştır (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 26). Dahası, antlaşmanın üzerinden çok geçmeden Senette imzası bulunmayan Arnavutluk, Yanya, Suriye ve Mısır gibi bölgelerdeki büyük derebeylerin, Osmanlı egemenliğini tehdit eden ayaklanmaları baş göstermiştir. Tüm bu gelişmeler karşısında Yeniçerilerle yakınlaşan ve âyanlarla mücadele politikasına yönelen II. Mahmud, Senedi ''ölü doğmuş bir belge'' olarak bırakmıştır (Berkes, 2016, s. 145).

3.2.2. Hükümet Teşkilatında Yapılan Reformlar

II. Mahmud döneminde, merkezî idare ve hükümet teşkilatında önemli düzenlemelere gidilerek, modern bir devlet teşkilâtı ve bürokrasisi meydana getirmek için çalışılmıştır. Bu bakımdan, Avrupa tarzında hükümet teşkilinin ilk örnekleri II. Mahmud döneminde verilmiştir. Reform programının kapsamı 1830'larda devletin bütün kademelerini içine alacak biçimde genişletilmiştir. Bu dönemde klasik Dîvân-ı Hümâyun'un yerini Avrupa tipi nezaretler (bakanlık) almıştır (Findley, 2012, s. 41).

Tercüme Odası'nı güçlendiren ve diplomasi ve konsolosluk hizmetlerini faaliyete yeniden geçiren II. Mahmud, reformlarına 1836 yılında reis-ül küttabı hariciye nazırına dönüştürerek devam etmiştir (Ahıshalı, 2007). Bu, unvan değişikliğinin ardından Hariciye Nezareti olarak hizmet verecek yeni yapının teşkilatlanmasına devam edilmiş ve aynı yıl müsteşarlık makamı kurulmuştur (Findley, 2014, s. 162).

Hariciye Nezareti'nde yapılan düzenlemelerle Bâbıâli ve kalemiyenin modernleşmesi yolunda çok önemli adımlar atılmış, bu değişiklikle İmparatorlukla dış dünya arasında yeni bir etkileşim biçimi meydana getirecek resmi bir mekanizma kurulmuştur. Bununla birlikte, yapılan düzenleme hariciye kaynaklı yeni bir sivil bürokratik seçkinler sınıfının doğuşunu da beraberinde getirmiştir (Findley, 2014, s. 172).

Hariciye Nezareti'nde yapılan reformun ardından, Sadaret Kethüdalığı da Dahiliye Nezaretine dönüştürülmüş, ayrıca geleneksel Mektubi ve Amedi kalemleri kendi içlerinde dışişleri ve içişlerinden sorumlu olacak biçimde alt birimlere ayrılmış ve bunlar kendi çalışma alanlarıyla ilgili nezaretlere bağlanmışlardır (Findley, 2014, s. 163). Ayrıca, Darphane-i Amire ile Hazine-i Amire de birleştirilerek Maliye Nezareti'ne dönüştürülmüş, ek olarak, evkaf ve ticaret nezaretleri de kurulmuştur (Karal, 2007, s. 153). Bu nezaretlerin yanı sıra zaman zaman adalet bakanına benzetilen ancak tam anlamıyla adalet bakanı sayılamayacak çavuşbaşı da Divan-ı Deavi nazırına dönüştürülmüştür (Findley, 2014, s. 164). Diğer taraftan, birbiri ardına kurulan nezaretlerin sınıf ve kariyer planlamaları yeniden düzenlenmiş, böylece uyum ve görev dağılımı sorunlarına da çözümler getirilmiştir (Karal, 2007, s. 153).

II. Mahmud sadrazam ve şeyhülislâmda toplanan yetkileri Avrupa devletlerindeki gibi, çeşitli bakanlıklar arasında paylaştırmış ve bu suretle geniş ölçüde bir iş bölümüne gidilmiştir (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 66). Osmanlı'nın kadim sadaret ve sadrazamlık tabirleri başvekalet ve başvekile dönüştürülmüş (Uzunçarşılı, 1988); başvekil, padişahın mutlak vekili olmaktan çıkarılmıştır (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 67). Ayrıca eski sadrazamlık makamında toplanan yetkiler nazırlara (bakanlar) dağıtılmış, mührün bundan böyle yalnız Başvekilde değil nazırlarda da bulunmasına karar verilmiştir. Böylelikle Başvekillik makamı, nezaretler arasında uyum ve

koordinasyondan sorumlu bir pozisyona çekilmiş, Başvekile yardımcı olmak üzere bir de Başvekalet Yardımcılığı kurulmuştur (Karal, 2007, s. 152). Lewis'e göre (1993, s. 99) sadrazamın başvekil yapılması ve diğer nazırlıkların oluşturulması II. Mahmud hükümetini Batı tarzı bir kabine hükümeti yapmaya yetmemiştir. Fakat padişah bu hamlelerle güçlü ve nüfuzlu devlet adamları yerine, istediği zaman rahatlıkla değiştirebileceği nazırlardan oluşan bir hükümet sistemini oluşturmayı hedeflemiştir. Bu bakımdan II. Mahmud'un mutlak monarşinin uygulandığı ve nazırların kral tarafından belirlendiği Avusturya ve Prusya modellerini örnek aldığı ileri sürülebilir (Akyıldız, 2012, s. 47). Ayrıca bu dönemde Başvekalet ve diğer makamlara, sarayda yetiştirilen kul ya da devşirme asıllılar değil, halkın içinden çıkmış, yabancı dil bilen ve özgür kişiler atanmaya başlamıştır. Böylelikle, yönetici kademenin toplumsal kökeni açısından da bir değişim meydana gelmiştir (Tanör, 2014, s. 68). Öte taraftan, başvekalet uygulaması uzun ömürlü olmamış, Mahmud'un vefatından hemen sonra 1839 yılında, sadrazamlık makamının yeniden ihdas edilmesi uygun görülmüştür (Findley, 2012, s. 43).

II. Mahmud Başvekalet, Harbiye, Evkaf, ve Bab-ı Meşihat gibi yeni kurumları yalnız modernleşme ihtiyacı sebebiyle değil, Yeniçeriliğin ortadan kaldırılması sonrası eski düzen unsurlarının tekrar canlanmaması için de dizayn etmiştir. Her bakımdan güçlü merkeziyetçilik isteyen Sultan tüm kuvvetleri kendine tâbi kılmak istemiştir (Lewis, 1993, s. 98).

Böylece II. Mahmud döneminde, padişah ve saray görevlileri (mabeyn), askeriye (seyfiye), ulema (ilmiye) ve sivil bürokrasiyi (kalemiye) kapsayan Osmanlı bürokrasisinde önemli değişiklikler yapılmış, bilhassa kalemiyenin, diğerleri aleyhine ziyadesiyle gelişeceği bir ''kalem aristokrasisi'' devrinin temelleri atılmıştır (Findley, 2014, s. 166).

3.2.3. Danışma Meclislerinin Oluşturulması

II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen bir diğer önemli idari reform da daimî meclislerin kurulması ve yaygınlaştırılmasıdır. İlk Türk devletlerinden beri hükümdarın yanında askeri, siyasi ve ekonomik konularda kararların alındığı danışma meclislerinin var olduğu bilinmektedir. İslamiyet'teki şûra fikriyle de

uyuşan bu gelenek Osmanlı Devleti'nde Divan-ı Hümayûn ve meşveret meclisleri biçiminde devam ettirilmişti. Meşverete önem veren bir padişah olan II. Mahmud döneminde yeniden yapılandırılan iştişarî meclisler, hiyerarşik konumları göz önünde tutularak nezaretlerin üzerinde yer alan meclisler ve nezaret meclisleri olmak üzere iki sınıfta ele alınmıştır (Akyıldız, 2012, s. 63).

Hükümete tekliflerde bulunmanın yanı sıra reformlarla ilgili politika üretmek gibi işlevlere de sahip olan bu meclislerin Dîvân-ı Hümâyun'da görüşülmesi teamül haline gelen meseleleri de ele alması öngörülmüştü. Bu bakımdan, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan ilk meclis Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî (1836) olmuş, bu meclis, Avrupa'daki askerlik usullerini araştırmak ve kurulan yeni ordu ile ilgili askerlik işlerini düzenlemekle görevlendirilmiştir (Karal, 2007, s. 153). 1838 yılında ise kuruluş fermanında görevinin "Tanzimat-ı Hayriyye'nin müzakeresi'' olarak ifade edilen ve sonraki dönemlerde reformların tasarlanmasında ve yürütülmesinde mühim görevler üstlenecek olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye adında önemli bir meclis daha kurulmuştur. Ayrıca "Tanzimat-ı Hayriyye'nin müzakeresi'' ibaresi, yeni meclisin, 3 Kasım 1839 tarihinde ilân edilecek olan yeni devlet düzeninin (Tanzimat) ön hazırlığını yapacak bir kurucu organ olduğunu göstermektedir. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye bu yönüyle, II. Mahmud dönemi ile Tanzimat dönemi arasındaki organik bağı açık bir biçimde ortaya koyan önemli bir kurumdur (Seyitdanlıoğlu, 1990). Meclis-i Hâss-ı Vükelâ ise Başvekilin başkanlığında toplanan en yüksek yasama ve yürütme organı olup, icra işlerinde nezaretler arasındaki koordinasyonu sağlamıştır. Kararların oy çokluğu ile alındığı meclis, Avrupa'daki kabine sistemi esas alınarak kurulmuştur (Akyıldız, İstanbul). Ayrıca nezaretlerin sayısı arttıkça, bu kurulun önemi de artmıştır (Lewis, 1993, s. 99).

Diğer taraftan, kurulan nezaretler ise her biri birer uzmanlık kurulu olan Nezaret Meclisleri ile desteklenmiştir. Osmanlı sanayi ve tarımını kalkındırmak üzere 1838 yılında kurulan Sanayi ve Ticaret Meclisi de bu meclisler arasındadır (Seyitdanlıoğlu, 2006).

Kurulan meclislerin yapılarına bakıldığında Mahmud'un merkeziyetçi anlayışı kendini burada da ortaya koymaktadır. Padişah yaptığı görev dağılımıyla,

Sadrazamın başkanlığında toplanan Dîvân-ı Hümâyun'un istişarî niteliğini, Harbiye Nazırlığı, Bab-ı Ali ve Topkapı Sarayı'nda toplanan üç meclis arasında paylaştırmış ve böylece güç temerküzünü önlemeye çalışmıştır. Tanör'e (2014, s. 66) göre, II. Mahmud reformlarında anayasa hukuku bakımından bir "üçlü güçlendirme programı" söz konusudur. Devlet-toplum ilişkilerinde devleti güçlendirme, devlet mekanizması içindeki merkezi otorite-yerel otorite uyuşmazlığında merkezi güçlendirme ve saray, sadrazam, ordu ve ulemanın başını çektiği merkezi yönetim arasındaki güç dengesinde de sarayı söz sahibi yapma. Öte yandan, bu meclislerin kurulmasıyla, İslami danışma metotları olan şûra, meşveret gibi gelenekler yeni formlara bürünmüş ve daha sonra gelişecek temsili ve parlamenter meclislerin nüvelerini oluşturmuştur (Findley, 2012, s. 41).

3.2.4. Tercüme Odası'nın Kurulması

1821 Mora İsyanı sırasında Yunanlılara duyulan güven sarsılmış, tercüme işlerinin başında bulunan Rum asıllı Fenerli seçkinlerin işine son verilmişti. Rum tercümanlara bağımlılıktan bütünüyle kurtulmak isteyen II. Mahmud, tercümanlık işlerini Müslümanların üstlenmesini sağlamak üzere Bab-ı Ali'de Tercüme Odası'nı kurmuş (Findley, 2014, s. 155), Osmanlı gençleri çeşitli hediyelerle teşvik edilmek suretiyle Bab-ı Ali Tercüme Odası'ndaki Fransızca derslerine yönlendirilmiştir (Eryılmaz, 2017, s. 64).

1830'lardaki dış politika krizlerinde yoğun diplomatik faaliyetler yürüten Tercüme Odası'nın itibarı hızla yükselmiş, ileride hem hariciye nazırlığı hem de sadrazamlık yapacak Ali ve Safvet Paşalar başta olmak üzere Tanzimat kadroları bu Oda'dan yetişmiştir. Başlangıçta gerekli niteliklere sahip Müslüman bulmakta sıkıntı çekilse de Tercüme Odası, eğitsel ve bürokratik görevleri dolayısıyla zaman içinde yeni bir Müslüman kalemiye memuru tipinin oluşturulmasındaki en önemli ve itibarlı merkez olmuştur (Findley, 2014, s. 157). Bununla birlikte, bu Oda'dan Fransızca gibi yabancı dilleri öğrenen Osmanlı gençleri hürriyet ve anayasacılık gibi kavramlarla tanışmış ve aldıkları eğitim, ileride doğacak Meşrutiyetçi akıma zemin hazırlamıştır (Ahmad, 2007, s. 31).

3.2.5. Büyükelçiliklerin Yeniden Faaliyete Geçmesi

III. Selim ile başlayan yurt dışında sürekli elçilikler kurma politikası, onun tahttan indirilmesiyle kesintiye uğramış ve kurduğu diplomatik merkezlerdeki temsil 1811 yılında maslahatgüzar seviyesine indirilmişti. Konsolosluk hizmetleri ise 18. yüzyıldaki gayriresmî vaziyetine geri dönmüştü (Sander, 2020, s. 333). 1821-1829 Yunan İsyanı ve bağımsızlığı, 1830 Fransa'nın Cezayir'i işgali ve 1831'de ise Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın başkaldırması gibi ciddi uluslararası problemlerle başa çıkmak zorunda kalan II. Mahmud, büyük devletlerin de bu sorunlara müdahil olmasıyla daha temkinli ve diplomasiyi öne çıkaran bir dış politika izlemeye karar vermiştir (Soysal, 1990).

Bu politikanın yansıması olarak, 1834 ve 1836 yıllarında III. Selim'den sonra kapatılan Londra, Paris ve Viyana elçilikleri yeniden açılmış ve bunu 1837 yılında Berlin büyükelçiliği takip etmiştir (Lewis, 1993, s. 89). Öte yandan, Sultan Mahmud'un daimî diplomatik elçilikleri faaliyete yeniden geçirme kararında Tercüme Odası'nın büyümesi ve önem kazanması da etkili olmuş (Findley, 2014, s. 158), Tanzimat'ın öncü isimleri Mustafa Reşit Paşa 1834'te Paris'e ve ardından 1836'da Londra'ya (Kaynar, 2010), Ali Paşa Viyana'ya ve Fuat Paşa da 1840 yılında Londra'ya elçilik için gönderilmişlerdir (Lewis, 1993, s. 89). Yeniden teşkilatlandırılan elçiliklerde görev alan diplomatlar, Avrupa'daki tecrübelerini devlet yönetimine taşımakla kalmamış, Batı ve Osmanlı arasında diplomatik köprüler kurarak dış ilişkileri aşacak boyutta büyük bir nüfuza sahip olmuşlardır. 19. yüzyıl modernleşme hareketlerinin itici gücü işte bu diplomat kökenli, tecrübeli devlet adamları olmuştur (Findley, 2014, s. 160).

Böylece, II. Mahmud, III. Selim'in başlattığı diplomasi atılımını kaldığı yerden devam ettirmiş, üstelik bu ikinci dalga diplomasi atağı öncekine göre çok daha başarılı ve kalıcı neticeler doğurmuştur (Akyılmaz, 2019, s. 153).

3.2.6. Yeni Memur Rejimi

Mahmud, yeni düzenlenmelerini hayata geçirmek için daha fazla nitelikli memura ve farklı vasıtalara ihtiyaç duymuştur. Bu bakımdan 1830'lar, yalnız kayıt tutmakla görevli katiplerden oluşan kalemiye sınıfından, kayıt tutmakla birlikte reformları da yürüten profesyonel bir sivil memurlar sınıfına geçiş dönemidir. Modern bir

bürokrasinin inşa edilmesi amacıyla geleneksel memur rejiminde değişikliklere gidilerek, bir sivil atama ve terfi sistemi meydana getirilmiş ve sivil, askeri, dini memuriyetler arasındaki denklikler tanımlanmıştır (Findley, 2012, s. 42).

Bu amaçla, teşrifat kurallarında değişiklikler yapılmış, 1834 yılında ûlâ, sanî, sâlis ve râbi' olmak üzere dört sınıf mülki rütbe belirlenmiştir. Bu dört rütbenin üzerinde ise vezaret ve müşirlik rütbeleri yer almıştır (Akyıldız, 2012, s. 48). 1836 yılında Hariciye Nezareti kurulduğunda, Hariciye Nazırı ile Dahiliye Nazırına vezirlik ve müşirlik rütbesi verilmiş, askeri sınıfa ait bir rütbe olduğu ileri sürülerek paşalık rütbesi tevcih edilmemişti. Fakat aynı yıl içinde Hariciye ve Dahiliye nazırlığının rütbelerin ‘‘en mühimi ve mutenası’’ olduğu gerekçesiyle hariciye ve dahiliye nazırlarına ‘‘paşalık’’ rütbesi de tevcih edilmiştir (Akyılmaz, 1990). 1836 yılında yapılan bir diğer önemli düzenlemeyle ise askeri teşkilatın başı olan seraskerlik, geçmişten beri mevki ve itibarları bakımından eşit tutulan şeyhülislâm ve sadrazamla aynı düzeye getirilmiştir (Akyıldız, 2012, s. 48).

Senelik yeniden atama usulünde (tevcihat) 1834 yılında değişikliğe gidilmiş, büro amiri ya da bunun dengi rütbede olan tüm memurlar için, başlangıçta eski sistem sürdürülerek yalnızca tayinlerin yapıldığı ay değiştirilmiştir. 1838 yılında ise yıllık atama usulü bütünüyle sonlandırılmış, atamaların bundan böyle yalnızca ihtiyaca göre yapılmasına karar verilmiştir. Bu düzenleme, aynı yıl yapılan bir başka reformla birlikte önem kazanmış, gelirlerin toplanması ve dağıtılması işlemini merkezileştirmeyi amaçlayan II. Mahmud, tüm memurlara maaş bağlanmasını emretmiştir. Eski ödenek sisteminden düzenli maaş sistemine geçilmesi ile hem mali idarenin merkezileştirilmesi süreci hem de idari modernleşme açısından geleceğe dönük çok önemli bir adım atılmıştır (Findley, 2014, s. 169).

Her yıl yeniden atama usulünün kaldırılması memurları yaşadıkları baskıdan kurtarmış, resmi satın almalarda makamından dolayı kâr elde etmek, resmi vazifelere dost ve yakınlarını tayin etmek ve rüşvet almak da yasaklanmıştır (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 70).

İleri derecede mutlakiyetçi bir Osmanlı bürokrasisi meydana getiren II. Mahmud, idare-halk ilişkilerini düzenleyen reformlara da imza atmıştır. 1838 yılında çıkarılan

Tarik-i İlmiyeye Dair Ceza Kanunname-i Hümâyunu, kadıların görevlerini kötüye kullanmalarının önüne geçmeyi, yine aynı yıl yürürlüğe konulan Memurine Mahsus Ceza Kanunu, memurların ve din görevlilerinin uyması gereken disiplin kurallarını, işleyebilecekleri olası suçları ve bunların cezalarını konu edinmiştir. Bu kanuna göre artık yasal dayanağı olmayan ceza verilemeyecek, dolayısıyla geçmişte örneklerine sıkça rastlanan keyfî ceza uygulaması da son bulmuş olacaktı (Tanör, 2014, s. 68).

3.2.7. Müsadere Usulüne Son Verilmesi

II. Mahmud müsadere usulünün kaldırıldığını, Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinden kısa bir süre sonra ilan etmiştir. Müsadere, devlet görevlilerinin mal varlıklarının ölümlerinden sonra ya da yaptıkları bir hata üzerine henüz hayattalarken hazineye aktarılması uygulamasıdır. Mülkiyet hakkına müdahalenin dışında ehliyet zafiyetine, ahlaki dokuya ve performansa büyük zarar veren ve memurların korkulu rüyası olan bu adetin kaldırılmasıyla, sivil memurların statülerinin düzeltilmesi, yeterlilik ve dürüstlük gibi vasıfların artırılması amaçlanmıştır (Karal, 2007, s. 152).

Bu düzenlemeyle birlikte, müslim yahut gayrimüslim fark etmeksizin öldüklerinde mal varlıkları çocuklarına veya varislerine kalabilecekti. Ancak müsadere usulünün kaldırıldığının ilan edilmesinin ardından bu düzenlemenin tam olarak yerleşmediği görülmüş ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, 1838 yılında yaptığı toplantıda müsadere usulünün kaldırılmasını resmi olarak bir kez daha hükme bağlamıştır (Eryılmaz, 2017, s. 66).

3.2.8. Vakıfların İdaresinde Merkeziyetçilik

İslam devlet düzeninde cami, mescit, medrese, mektep inşası, fakirlerin, yolcuların muhafazası için zaviye ve imaret tesislerinin kurulması, halk için hastane gibi toplumsal hizmetlerin sorumluluğu, gelip geçici kabul edilen siyasi otoriteye bırakılmamış, hayrat denilen müesseseler, doğrudan Allah'ın gözetiminde, zamanla bozulmaz, mutlak, ebedi, tarafsız bir kurum olan vakfa bağlanmıştır. Kısacası vakıf, toplumun devamlılığı ve huzuru için en güvenilir sosyal yapı vazifesi görmüştür. Vakıflar bağımsız olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nde her çeşit vakıf, devletin denetimi ve gözetimi altında tutulmuştur (İnalcık, 2013, s. 155).

Sultan Mahmud'un kurduğu yeni talimli ve modern ordu devlete büyük bir mali yük getirmişti. II. Mahmud, bu yüksek giderleri karşılayabilmek amacıyla vilayetlerdeki vergi gelirlerini merkeze aktarmak ve yeni vergiler koymak gibi tedbirlerin yanında, 1836 yılında Evkaf Nezareti'ni kurmuş ve vakıf zenginliklerinin reformlara ve askeri harcamalara kaynak olmasını hedeflemiştir (Beydilli, 1994a). Mahmud ayrıca gelirleri direkt olarak muhassıl ve idarecilerden alarak, dini yapıların bakım ve tadilatı, dini personelin aylıkları ve diğer dini amaçlara yönelik harcamaları Evkaf gelirlerinden karşılamayı ve vakıf gelirlerini tümüyle merkezileştirmeyi öngörmüştür (Lewis, 1993, s. 94)

Ne var ki Mahmud'un bu projesinde istenilen hedefe ulaşılamamıştır. Gelirleri zamanla azalan vakıf tesisleri fonksiyonlarını yerine getirmekte güçlük çekmeye başlamış, bakım onarım için ödenek bulamaz hale gelmişlerdir. Vakıf geleneğinin doğasına aykırı biçimde, devletin vakıfların denetiminde değil de yönetiminde söz sahibi olması yolsuzlukları artırmış, halkta şahsi teşebbüs gayretinin gerilemesiyle vakıf eserlerinin sayısında ciddi düşüşler meydana gelmiştir (Eryılmaz, 2017, s. 70).

3.2.9. Ayanlarla Mücadele ve Eyalet Yönetiminde Düzenleme

Âyanlık Osmanlı yönetim sisteminde halkla devlet arasındaki ilişkileri yürütmek amacıyla ortaya çıkmış bir kurumdu. Her şehir ve kasabada halkın ileri gelenlerinden seçilmiş âyanlar bulunurdu. Âyanlar bölgenin ihtiyacı için gerekli olan vergilerin salınması, toplanması, defterlerin düzenlenmesi, askerin yiyecek, giyecek, ekipman ve benzeri gereksinimlerinin karşılanması gibi hususlarda valilere ve kadılara karşı sorumluydu (Eryılmaz, 2017, s. 57). Âyanlar, tımar sisteminin bozulması (Özkaya, 1999), mukataa sistemi neticesinde ortaya çıkan, mültezimlerin vergi topladıkları bölgelerde fiili otoritelerini kurmaları ve zamanla idari vazifeleri de üstlenmeye başlamalarıyla kuvvet kazanmışlardı. 18. yüzyılda bu kurum devlet tarafından daha yetkili kılındı (Ortaylı, 2008, s. 357). Âyanlar yörenin eşrafı olduklarından zamanla vali ve mutasarrıflar üzerinde etkili olur ve mütesellimlik ve voyvodalık gibi makamlara gelirlerdi (Özkaya, 1999). Âyanlar öldüğünde makamları genellikle soyundan gelen kişilere intikal ederdi. Önceleri halkla devlet arasında köprü olmak gibi önemli ve faydalı fonksiyonlar deruhte eden âyanlar, zamanla halk üzerinde tahakküm kuran ve merkezi idareye baş kaldıran bir çeşit mahalli derebeylere

dönüşmüşlerdir. Devletin gücünün azalmasıyla, Balkanlar'da, Anadolu'da ve Arap vilayetlerinde etkinliklerini iyice artıran âyanlara karşı II. Mahmud, 1814 yılından itibaren harekete geçmiştir. Mahmud itaat altına aldığı âyanlara vezirlik ya da valilik makamları vermiş ancak hanedanlarına dokunulmamıştır (Eryılmaz, 2017, s. 58). Bu noktada tek istisna Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa olmuş, diğer bölgelerin tamamı zaman içinde merkezî otoritenin egemenliği altında toplanmışlardır (Beydilli, 1994a).

Diğer taraftan, Karpat'a (2006, s. 28, 29) göre, II. Mahmud âyanları ortadan kaldırmış, fakat onları destekleyen alt grupları veya bütün toplumu değiştiren ekonomik ve sosyal düzeni ortadan kaldırma yoluna gitmemiştir. Âyanların yerini ise zaman içinde, zanaatkâr, toprak sahibi ve farklı ticarî işlerle uğraşan gruplardan oluşan Müslüman orta sınıf almıştır. Dolayısıyla II. Mahmud'un âyanları ortadan kaldırması, yüzyılın sonlarına doğru önemli siyasi roller oynayacak olan bu yeni sınıfın doğuşuna dolaylı da olsa katkı sağlamıştır.

Âyan tehdidinin bertaraf edilmesinin ardından taşrada yeni bir düzen kurma yoluna gidilmiştir. Yapılan düzenlemeler neticesinde vilayetlerin başkente bağlılıklarını pekiştirmek için, halkın sırtından geçinmeyi itiyat haline getiren valilere maaş bağlanmıştır. Böylece valiler ücretli birer memur olmuşlardır. Ayrıca valilere redif birlikleri kapsamında asker yetiştirme vazifesi de verilmiştir. Rediflerin çoğalmasıyla eyaletlerde müşirlikler ihdas edilmiştir. Sancakların birkaçının birleştirilmesiyle oluşturulan Müşirlik makamı bulundukları bölgelerin mülki ve mali işleriyle de ilgilenmiştir. Ayrıca başkentten başlamak üzere, bütün vilayetlerde halk ve hükümet arasındaki ilişkilerde aracılık yapmak üzere 1833 yılında muhtarlık örgütü kurulmuştur (Karal, 2007, s. 155).

3.2.10. Tımar Sisteminin Kaldırılması

Osmanlı Devleti'nde fethedilen toprakların çoğunun kadastro işlemleri tamamlanır ve bu topraklar devlet adına kaydedilirdi. Kadastro işlemleri tamamlanan bu topraklar, daha sonra değişen büyüklükte tımarlar biçiminde sipahilere tahsis edilirdi (Davison, 1997, s. 22). Tımarlı sipahilerin her biri, ihtiyaç duyulması halinde bir eyalet valisine ulaşmak ve şart koşulan sayıda asker ihtiyacını sağlamakla mükellefti.

Bedel olarak kendi tımar bölgeleri içerisindeki köylülerin ödemekle yükümlü bulundukları öşürü toplayan sipahilerin tımarları kendilerinden sonra genellikle oğullarına geçerdi. Ancak toprağın mülkiyeti ve tasarrufunu devretme hakkı devlete aitti (İnalcık, 2003). Bu toprak tasarrufu sistemi, asker toplamanın yanı sıra, merkezi hükümetin çıkarlarına ters düşecek bir toprak aristokrasisinin gelişmesinin de önüne geçiyordu. Öte yandan, feodalleşmeye çok daha müsait olan has ve zeamet sahibi olan bey ve paşalar, sık sık başka bölgelere atanıyor, böylece belli bir toprakla aile ilişkileri kurmaları engelleniyordu (Timur, 1994, s. 137). Ayrıca tımar sisteminde köylülerin başında yerel bir toprak sahibi bulunuyor, aşırı derecede büyük özel mülklerin ortaya çıkması vaktinden önce önleniyordu. Gerek devletin kontrolü altında bulunduğundan gerekse de uzun vadeli çıkarları köylülerin sürekli refahına bağlı olduğundan, bu toprak sahiplerinin köylüler üzerinde baskı kurması mümkün olmuyordu (Davison, 1997, s. 22)

Diğer taraftan, tımarlar devlet tarafından düzenli olarak teftiş ediliyor ve çağrıldıkları zaman askere gitmeyen tımar sahiplerinin tımarlarına el konuluyordu. Tımarlılar barış zamanları dönüşümlü olarak faal hizmetler görüyor, savaş zamanı ise hepsinin orduya katılmaları bekleniyordu. Osmanlı'nın klasik döneminde çok iyi işleyen tımar sistemi zamanla bozulmaya başlamış, ordu hizmetlerini aksatmaya başlayan tımarlılara *cebeli* adında bir vergi konulmuş, ancak bu da istenen faydayı getirmemiştir. Yapılan bir hesaplamaya göre, 1828 yılında otuz bin tımar sahibinin bulunduğu ortaya çıkmış fakat uygulamada bu sayının çok altında, cüzi bir tımarlının hizmet vermeye gönüllü olduğu anlaşılmıştır (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 55).

Tımarın miri araziye çevrilip iltizama verilmesi politikası III. Selim zamanında da uygulanmış, bununla yeni ordunun nakit ihtiyacının karşılanmasına çalışılmıştı. II. Mahmud işlemeyen tımar sistemini kaldırmış, askerliğe elverişli olan sipahileri yeni orduya dahil ederek diğerlerini emekliye sevk etmiştir. Tımar sisteminin kaldırılması esasen Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesinin ardından beklenen bir gelişme olmuştur. II. Mahmud bu önemli adımla egemenliğini pekiştirmiş ve merkeziyetçi politikalarının bir gereğini daha yerine getirmiştir (Lewis, 1993, s. 93).

3.3. TOPLUMSAL MODERNLEŞME

3.3.1. Resmi ve Sivil Yaşamda Batılılaşma

Orduda başlayan kıyafet düzenlemelerinin kapsamı zamanla başta padişah olmak üzere devlet görevlilerine kadar genişletilmiştir. Setre ve pantolon mecburi kıyafet yapılmış ardından, sıra serpuşa (başlık) gelmiştir. Başa giyilen başlıklar Osmanlı'da ırk, din, tarikat, sınıf ya da meslek işareti olduğundan devlet adamları, meslek ve rütbelerine göre çeşitli şekillerde kavuklar giyerdi. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından kavuk giyme mecburiyeti kaldırılmış bu kez de çok garip başka başlıklar göze çarpmaya başlamıştır. Oluşan ilginç manzaralar devlet adamlarının ağırlığını zedelemeye başlayınca, asker ve memurlar için yeni başlık, fes olmuştur. Fakat halk için herhangi bir kısıtlamaya gidilmemiştir. Böylece yeni başlık, halk ile devlet memurları ve asker arasında ayırt edici bir hususiyet kazanmıştır (Karal, 2007, s. 158).

Meclisi Vükela toplantılarına iştirak etmeye başlayan II. Mahmud, giyim ve kuşamıyla nazır, bürokrat ve subaylara örnek olmaya çalışmıştır. Gerek padişahın örnekliği gerek telkinleriyle bir süre sonra devlet görevlilerinin de redingot ya da Batı tarzı üniforma ve pantolon giymeye başladıkları görülmüştür. Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun başlığı olarak kabul edilen fes, daha sonra 1829 yılında sivil erkekler için de zorunlu olmuştur. Bu düzenlemeyle sarık ve cübbe farklı milletlerin din görevlilerinin giyebilecekleri bir aksesuar olmuştur. Mahmud'un yenilikleri kılık kıyafet düzenlemeleriyle sınırlı kalmamıştır. Mahmud 1815 yılında padişahların 15. yüzyıldan beri ikamet ettikleri Topkapı Sarayı'ndan ayrılarak, modern Dolmabahçe sarayına taşınmış, bu sarayın mobilya ve diğer aksesuarlarını Avrupa tarzında düzenlemiştir. Öte yandan, faytonuyla geziler yapan II. Mahmud, selef padişahlara nazaran halk arasına daha çok karışmış, savaş ya da dinlenme amacı olmadan başkentten ayrılan ilk hükümdar olmuştur. Bu ziyaretleri genellikle ordu ve istihkamlarını denetlemek için yapan Mahmud, Silivri, Çanakkale ziyaretleri yapmış, 1837 yılında da Bulgaristan civarında bir aylık yolculuğa çıkıp Şumnu, Varna, Silistre ve Rusçuk'a kadar gitmiştir (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 80).

Padişahın Avrupa tarzı yaşamı tatbik etme kararlılığı törenlere de yansımış, yabancı diplomatlar artık Osmanlı protokolü yerine Avrupa protokolüyle kabul edilmeye

başlamıştır. Batı elçiliklerinde verilen konser, opera ve bale gibi gösteri davetlerine katılan hatta kendisi de resepsiyonlar veren Padişah, perşembe gününü Fransa örneğinden hareketle tatil günü yapmış, ayrıca devlet dairelerine de portresini astırmıştır (Lewis, 1993, s. 103).

3.3.2. Nüfus Sayımı ve Mülk Yazımı

Eyalet yönetiminin yeniden yapılandırılması farklı hizmetlerin yanı sıra toplumsal denetimi de gerektirmiştir. Bu amacı gerçekleştirmek üzere 1831-1838 yılları arasında Mısır ve diğer Arap vilayetleri dışında kalan tüm imparatorluk topraklarında nüfus sayımı yapılmıştır. Sayımda, askeri amaçlar ve yeni vergilendirme sisteminin planlanması amacıyla yalnız erkek nüfusunun tespiti esas alınmış, ayrıca dükkân ve fabrikaları da içine alan taşınır-taşınmaz tüm mal varlıkları belirlenmeye çalışılmıştır (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 70).

Öte yandan İstanbul'da ve eyaletlerin belli başlı şehirlerinde doğum, ölüm, ikamet değişiklikleri gibi nüfus hareketliliklerini kayıt altına almak üzere Ceride Nezareti ve Defter Nazırlığı gibi kurumlar ihdas edilmiştir. Burada görevli memurlar seyahat izin yetkisini kadılardan devralıp şehirlere göçü sınırlandırmak ve kırsal bölgelerdeki güvenliği sağlamak maksadıyla tedbirler almışlardır (Findley, 2012, s. 42). Nüfus sayımının bir diğer önemli sebebi, mülklerin yazımı ile vergi tarh ve tahakkuk sisteminin yeniden düzenlenmesiydi. Zira savaşlar dolayısıyla İslam ve Hıristiyan tebaanın devlete verdikleri vergilerin kanunda belirtilen kontrolleri ve güncellemeleri yapılamamıştı. Yapılan araştırmalarla haksızlık ve usulsüzlüklerin tespit edilerek herkesten mal varlığına göre vergi alınmasına çalışılmıştır. Bu amaçla imparatorluğun çeşitli bölgelerine yazım memurlarının gönderilmesi kararlaştırılmış, pilot bölge Hüdavendigar eyaletiyle Gelibolu sancağı seçilerek yazıma buralardan başlanması kararlaştırılmıştır (Karal, 2007, s. 156).

3.3.3. İletişim, Haberleşme ve Ulaşım Alanında Yapılan Reformlar

Kamuoyunu biçimlendirmek isteyen II. Mahmud, klasik dönemdeki; şehirlerin meydanlarında ferman okuma, cami vaazları, yasakname ya da halkı devlet adına etkileyecek propagandayı yapmakla vazifeli diğer görevliler yerine, Avrupaî yöntemlere başvurmak istemiştir (Ortaylı, 1987, s. 37). Bu amaçla, 1829 yılında

çıkarılmaya başlanan Vekayi Mısriyye gazetesi ve Fransızca yayınlanan diğer gazetelerin de etkisiyle, ilk Osmanlıca gazete olan Takvim-i Vekayi 1831 yılında yayın hayatına başlamıştır. Hükümet tarafından haftalık olarak yayımlanan gazete, çıkarılan yasa ve fermanların yanı sıra imparatorluğu ilgilendiren iç ve dış gelişmeleri konu ediniyor; Fransızca basılan nüshalarında ise Avrupalıların ilgisini çekecek haberlere de yer veriliyordu. Üst düzey memurlara ve yabancı elçiliklere dağıtılan Takvim-i Vekayi'nin beş bin ve Fransızca Moniteur Ottomane'nin de üç yüz adet baskısı yapılsa da bu gazeteler çok daha geniş bir okur kitlesine ve etkinliğe sahip olmuştur (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 65). Takvim-i Vekayi'nin hedef kitlesi daha çok seçkin tabaka olsa da gazete; Osmanlı'da zamanla dilin, basının ve kamuoyu oluşumunun gelişimini etkilemiş ve toplumun modernleşmesi bağlamında ciddi işlevler görmüştür (Ahmad, 1995).

II. Mahmud döneminde haberleşme alanında gerçekleştirilen bir diğer önemli icraat ise ulak ve menzillerden oluşan geleneksel iletişim ve ulaşım sisteminin modernleştirilmesidir. 1834'te İstanbul ve Edirne arasında, 1840'larda birçok merkezde kurulan hatlarla birlikte posta arabalarının ulakların yerini alması sağlanmıştır. Ayrıca modern posta sisteminin arabaları, özel şahıslar için mektup ve eşya taşıma gibi klasik ulaştırma hizmetlerinde de kullanılmıştır (Findley, 2012, s. 43).

Üsküdar'dan İzmit'e giden ilk posta yolunu bizzat açan II. Mahmud, böylelikle hem tebaa üzerindeki denetimini artırmış hem de yaşamı kolaylaştıran bir reforma imza atmıştır. Posta sisteminin ardından 1855'te telgraf, 1866'da demiryolu sistemi faaliyete geçirilmiş ve merkeziyetçi politika anlayışı doğrultusunda benzer gereksinimlere hizmet etmiştir (Lewis, 1993, s. 96).

Posta sistemi dışında imparatorluğun içine ve dışına yapılacak seyahatler için iki uygulamaya gidilmiş, memleket içi geziler için mürur tezkeresi ve imparatorluk dışına çıkacaklar için de Hariciye Nezareti'nden pasaport alma zorunluluğu getirilmiştir. II. Mahmud'un bu düzenlemesinden önce müslim ve gayrimüslim tebaa gideceği Avrupa ülkesindeki Osmanlı elçisinden pasaport istemek zorundaydı ki bu uygulama memuriyet yerlerine giderken Türk elçileri için de geçerliydi (Karal, 2007, s. 157).

3.4. EĞİTİMDE MODERNLEŞME

17. yüzyıla ilköğretimden yüksek öğretime kadar her dereceden tahsil veren bir eğitim sistemi içerisinde, Osmanlı medreseleri eğitim ihtiyaçlarını karşılıyordu. Ancak bu yüzyıldan sonra diğer kurumlar gibi medreseler de bozulmaya başlamış, müfredatlarından akli bilimler zamanla çıkarılmış ve ezberciliğe dayalı dinî bilimlere yer verilmiştir (Yolalıcı, 1999, s. 281).

Osmanlılarda medreselerin yanında diğer bir eğitim kurumu da devlet adamı yetiştirmek amacını taşıyan bir çeşit saray içi eğitim kurumu özelliğindeki Enderun'du. Enderun'da başlarda genellikle Hıristiyan çocukları eğitim alırlarken, devşirme usulünün kaldırılmasıyla Müslüman çocuklar da bu eğitimi alamaya başlamışlardı. Fakat zamanla Enderun da gerilemiş ve tıpkı medreseler gibi dış dünyaya kapalı ve yenilenmekten uzak bir duruma gelmiştir. Ayrıca Osmanlılarda çocuklara, okuma-yazmanın yanında Kur'an eğitimi ve bazı dinî bilgileri veren ve Mahalle Mektepleri de denilen Sıbyan Mektepleri bulunurdu. Ancak bu mektepler de 19. yüzyıla kadar gerek kurumsal yönden gerek verilen eğitim yönünden bir gelişme gösterememiştir (Yolalıcı, 1999, s. 281).

3.4.1. Rüştiyelerin Açılması

Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra uygulamaya koyduğu reform programının sağlam temellere oturtulması ve başarılı olması isteyen II. Mahmud, hem yeni kurulan ordunun ihtiyacı olan eğitimli asker kadrosunun yetiştirilmesi hem de devlet teşkilatında yapılacak reformlar çerçevesinde ihtiyaç duyulan sivil memur ihtiyacını karşılamak üzere yeni okullar açmıştır (Akyılmaz, 2019, s. 152).

Ulemanın olası muhalefetini göz önünde bulundurarak eğitim reformlarına ilkokul düzeyinden başlamayan II. Mahmud, bunun yerine ilmiye mesleğine yönelmeyen okulların mezunlarını değerlendirmeye çalışmıştır. Yaşları on iki ile on altı arasında olan genç öğrencileri teknik okullara hazırlayacak biçimde ön okullarla, Süleymaniye ve Sultanahmet camilerinde Müslüman öğrenciler için iki rüştiye açılmıştır (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 78). Mekteb-i Maarif-i Adliye ve Mekteb-i Ulumu Edebiye adıyla 1838 yılında açılan bu iki orta dereceli okulun müfredatı büyük ölçüde gelenekseldi. Ancak bazı modern derslerin yanında Fransızca

eğitiminin verilmesi de planlanmıştı. Devlet ya da özel kaynaklı fonlarla desteklenen bu okulların öğrencileri devlet memuru ya da tercüman olmak üzere yetiştirileceklerdi (Lewis, 1993, s. 85). Ayrıca bu okullarda askeri teknik okulları tercih edecekler için, temel dil bilgisi, tarih ve matematik dersleri de konulmuştur (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 78). Ayrıca Bâbıâli'de çalışıp, mevkilerini yükseltmek isteyenler için de modern ve laik eğitim veren "Mekteb-i İrfaniye'' kurulmuştur. Bu okulların açılmasıyla beraber 1839'dan itibaren tüm düzeylere yayılacak olan ilk eğitim sisteminin temelleri atılmıştır (Akyılmaz, 2019, s. 152).

3.4.2. Mekteb-i Harbiye

Mekteb-i Harbiye, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun subay ihtiyacını karşılamak üzere Beşiktaş yakınlarında kurulmuştur (1834). Mekteb-i Harbiye'nin kurulduğu sıralarda öğretmen ve öğrenci sıkıntısı çekilmiş, bu süreçte Prusya'dan öğretmenler getirtilmiş ve tercümanlar vasıtasıyla onlara dersler verdirilmiştir. Ayrıca bu dönemde Dîvân-ı Hümâyun tercümanlığı da yapan Elhac Hafız İshak Efendi adlı öğretmen askeriye, makine, fizik, kimya ve jeolojiyle ilgili eserler vermiş ve Batı dillerinden çok sayıda çeviri yaparak, harp okulunun geliştirilmesine önemli katkılarda bulunmuştur (Karal, 2007, s. 160). II. Mahmud, 1793'te kurulan ve atıl kalan deniz okulunu da modernize ederek yeniden canlandırmaya çalışmıştır. 1827 yılında, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tecrübesinin de etkisiyle harp sanatını öğrenmek üzere Paris'e dört öğrenci gönderen II. Mahmud, yurtdışına öğrenci gönderen ilk padişah olmuştur (Lewis, 1993, s. 84). Öte yandan kurulan okullara rağmen subayların çoğunluğunu Harbiye mezunu olmayanlar oluşturmuş, bu durum ileride alaylılar-mektepliler çekişmesinin gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur (Findley, 2012, s. 41).

3.4.3. Mekteb-i Tıbbiye

Harbiye'nin kurulmasında olduğu gibi Tıbbiye'nin kurulmasında da en başta askeri ihtiyaçlar göz önünde bulundurulmuştur. Dolayısıyla Tıbbiye'nin öncelikli amacı yeni ordu için hekim yetiştirmekti. Sivil hekimler o zamana kadar hâlâ İbn-i Sina'nın eserlerinin okutulduğu Süleymaniye Medresesi gibi geleneksel eğitim kurumlarında yetişiyordu (Lewis, 1993, s. 85). Çağın gereklerine uygun modern bir tıp merkezi

kurmayı amaçlayan II. Mahmud, Tıbhane ve Cerrahhane yerine Dar-ül Ulum-ı Hikemiyye-i Osmaniye ve Mekteb-i Tıbbiye-i Aliye-i Şahane ismiyle yeni okullar açmıştır. Öğretim süresi altı yıla çıkarılan ve öğretim dili Fransızca olan okulda, modern bir tıp kütüphanesinin kurulmasına da çalışılmıştır. Arapça ve din derslerinin müfredattan çıkaran ve Batılı düşünce ve bilimlere dayalı eğitim veren Tıbbiye'den; doktorluk, düşünce ve hatta siyaset sahalarında temayüz edecek önemli simalar yetişmiştir (Karal, 2007, s. 161).

3.4.4. Müzika-i Hümayun Mektebi ve Avrupa'ya Öğrenci Gönderilmesi

Osmanlılarda geçmişten beri, mûsikinin her çeşidiyle ilgilenen insanlar mevcuttu. Ordunun musiki grubu olan mehtere ise personel yetiştiren yer ise Mehterhane idi. Ancak Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla beraber Mehterhane de lağvedilmişti. Kurduğu yeni orduya bir de bando takımı kurmak isteyen Padişah, 1831 yılında bununla ilgili bir irade ile yayınlamış ve neticede yeni orduya alay bandoları yetiştirmek üzere Müzika-i Hümayun Mektebi kurulmuştur (Bilim, 1999, s. 242).

1836 yılında müzisyen Donizetti'nin yardımıyla Batıdan müzisyen getirtip Hassa müzisyenlerine konserler verdiren II. Mahmud (Shaw ve Kural-Shaw, 2017, s. 79), İtalyan asıllı müzisyene ''Mahmudiye" gibi marşlar da besteletmiştir. Donizetti ayrıca ilk defa Batı musikisi eğitimleri vermiş ve bu sahada öğrenciler yetiştirmiştir (Özcan, 1995).

III. Selim Avrupa başkentlerine gönderdiği elçilere yabancı dil öğrenmelerini emretmiş fakat Avrupa'ya eğitim maksadıyla öğrenci göndermemişti. Ulemanın ve halkın muhalefetinden çekinen II. Mahmud, başlangıçta Avrupa'ya Hıristiyan tebaadan öğrenciler göndermeyi düşünmüş fakat Mekteb-i Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye'nin kurulmasından sonra görülen lüzum üzerine, öğretmen ve memur yetiştirmek amacıyla Enderun ağalarından oluşan yüz elli kişilik bir kafileyi eğitim için Avrupa'nın çeşitli ülkelerine göndermiştir (Karal, 2007, s. 162).

3.5. II. MAHMUD'UN MİRASI: TANZİMAT DÖNEMİ

Sözlükte ''düzenlemek, sıraya koymak, ıslah etmek'' anlamlarına gelen tanzim sözcüğünün çoğulu olan tanzimat kavramı (Akyıldız, 2011), nizam (düzen) kelimesinin kökünün ettirgen ya da pekiştirmeli biçimi olup (Findley, 2011, s. 40)

literatürde ‘‘mülki idareyi düzenleme ve yeniden teşkilatlandırma’’ anlamında kullanılmaktadır (Akyıldız, 2011). Ayrıca tanzimat kavramı reform ya da düzenlemelerin sahasının genişletilmesini ve yoğunlaştırılmasını da ifade eder ki Tanzimat döneminde tam olarak bu gerçekleştirilmiştir (Findley, 2011, s. 40).

Esasen Tanzimat döneminin ne zaman başladığıyla ilgili netlik söz konusu değildir. Zira bazı değerlendirmelere göre Tanzimat, II. Mahmud döneminde yapılan reformlarla, 1830’lu yıllarda uygulamaya koyulmuştur. Öbür taraftan, Tanzimat döneminin ne zaman son erdiği konusunda da kesinlik yoktur. Kimileri Tanzimat’ın 1871 yılında Sadrazam Ali Paşa’nın ölümüyle sona erdiğini ya da II. Meşrutiyet’e kadar götürülebileceğini öne sürse de I. Meşrutiyet’in ilan edildiği 1876 yılı ya da Meclis-i Meb’ûsan’ın tatil edildiği 1878 yılı Tanzimat döneminin sonu olarak kabul edilmiştir (Akyıldız, 2011).

3 Kasım 1839 tarihinde Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Gülhane Hattı Hümayunu’nun ilanında, Sultan Abdülmecid, Osmanlı devlet ricali, cemaat liderleri ve yabancı diplomatlar hazır bulunmuşlardır (Karal, 1999). Daha çok Tanzimat Fermanı olarak bilinen Gülhane Hatt-ı Hümayunun’da; özellikle devlet görevlilerini de içine alacak biçimde can, namus ve mal güvenliğinin teminat altına alınması (Gencer, 1990), iltizam sisteminin kaldırılarak, herkesin mali durumuna göre yeniden düzenlenecek vergilendirme sistemine geçilmesi, uzun askerlik süresinin sınırlandırılmasını da içeren zorunlu askerlik uygulaması, dini mensubiyete bakılmaksızın yasalar önünde eşitlik ve kanunsuz suçlama ve cezalandırmalardan kaçınılarak yargılamaların mahkemelerce yapılması gibi hükümler yer almıştır (Nohutçu, Anayasa Hukuku, 2019, s. 25).

Gülhane Hattı Hümayunu’nun ne tür bir hukuk belgesi olduğu üzerinde iki farklı görüş söz konusudur. Bir yoruma göre, Ferman, tebaa-devlet ilişikleri ile kamu gücünün kullanılmasına kurallar ve sınırlamalar getirmesi dolayısıyla modern bir anayasa olmasa da anayasal nitelikte bir berattır. Hukuki biçim bakımından ise iki yanlı bir misak (sözleşme) olmayıp, tek taraflı bir fermandır (Abadan, 2006). Diğer görüşe göre ise Gülhane Hatt-ı Hümayunu anayasal nitelik taşıyan biçimsel özelliklere sahip olmadığından ve öz bakımından devletin kuruluş ve işleyişi ile devlet-birey ilişkilerini düzenleyen kuralları içermediğinden bir ‘‘anayasa-ferman’’

değil, hukuk düzeninin esas ilkelerinin belirtildiği, insan ve yurttaş hakları bildirisi türünden bir ‘‘beyanname’’ niteliğindedir (Tanör, 2014, s. 93).

Mardin’e (1991) göre, Tanzimat’ın ilanıyla başladığı kabul edilen yenilik hareketi büyük oranda, devlet idaresine ilişkin pratik bilgileri içeren literatürü ve dönemin bürokratik yapısı içindeki idari etkinliklerin bütününün kastedildiği (Gürkan, 2007) Prusya merkezli ‘‘kameralizm’’den esinlenmiştir. Daha sonraları ‘‘aydın despotizmi’’ olarak da nitelendirilen bu idari sistemin uygulamalarını görerek Batı’nın temellerinin burada olduğunu düşünen başta Avusturya Büyükelçisi Sadık Rıfat Paşa ve Tanzimat’ın mimarı Mustafa Reşit Paşa gibi devlet adamlarına göre, kameralizm Osmanlı İmparatorluğu gibi dağınık bir ülke için birleştirici bir rol oynayabilirdi. Yani Osmanlı devlet adamları bu sayede, millî çapta idari, hukukî ve ekonomik tedbirler alarak İmparatorluğun çok sayıdaki kültür birimlerini ‘‘eritmeyi” ve onlara bir ‘‘Osmanlılık’’ bilinci kazandırmayı hedeflemişlerdir (Mardin, 1991, s. 14, 15).

Fermanın aslında II. Mahmud’un talimatıyla 1838 yılında kurulan ve başkanlığını Mustafa Reşit Paşa’nın yaptığı özel bir komisyon tarafından hazırlandığına ve ilan edileceğine yönelik işaretlerin söz konusu olması önemlidir (Noviçev, 2006, s. 241). İlk kez 1838 yılında Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye’nin kurulmasına ilişkin fermanda geçen Tanzimat-ı Hayriye ibaresi, II. Mahmud’la halefleri arasındaki dönemsel sürekliliği ortaya koyan bir göstergedir (Seyitdanlıoğlu, 1990). Bu iki dönem arasındaki başlıca fark, iktidar merkezi ile ilgilidir. II. Mahmud döneminde reformların yürütücülüğü bizzat saraydan komuta edilirken, Mahmud’un geleneksel kalemiye örgütünü modern bir bürokrasiye dönüştürme yolundaki reformları sonrası Tanzimat’la beraber, güçlü bir bürokrasi örgütü doğmuştur. Bu bürokrasi örgütünü denetlemek ve yönlendirmek Mahmud’un halefleri için o kadar kolay olmamıştır (Findley, 2011, s. 39).

Tanzimat dönemi, II. Mahmud’un 1830’larda başlattığı modernleşme reformlarının sağlam temellere oturtulduğu ve geliştirildiği bir süreçtir. Hazırlanan Tanzimat programının tatbik edilmesi halinde, devletin beş, on yılda toparlanacağına ve kalkınacağına dair bir beklenti söz konusudur. Bu hedefle, idari, mali, hukuki ve

sosyal alanlar başta olmak üzere, hayata geçirilmeye çalışılan birçok yenilik ve düzenleme bu dönemin ana gündemini oluşturmuştur.

Bu dönemdeki Osmanlı politikaları, bir yandan Balkanlar'daki ayrılıkçı milliyetçilik, Asya ve Afrika'daki emperyalizm tehditlerine karşı önlem almak, bir yandan da Avrupa'nın gelişmesini izleyerek Osmanlı'yı kalkındırmak hedeflerine yöneliktir. Bu bakımdan Tanzimat, hem yaklaşan çöküşün habercisi konumunda olan bir bunalımlar dönemi hem de yoğunlaşan ve sistemleştirilen reform hareketleriyle modernleşmenin ivme kazandığı bir safhadır (Findley, 2011, s. 40).

Tanzimat döneminde, merkezi yönetim sisteminde, lüzumsuz personeller tasfiye edilerek verimliliğin artırılması hedeflenmiş ve uzmanlaşmaya önem verilmiştir. Bunun neticesinde, kademeli olarak Avrupa modeline uygun nezaretler ve idare heyeti kurulmuştur. Hükümetin güç merkezi olan Bâbıâli'nin en etkin nezareti hiç şüphesiz Hariciye idi. Tanzimat'ın önde gelen devlet adamları Reşit Paşa ve onun yetiştirdiği Ali ve Fuat Paşalar, 1841-1845 yılları dışında neredeyse bütün Tanzimat dönemi boyunca bu Nezareti idare etmiş ve idari, adli, eğitim alanlarındaki reformların hazırlanmasında ve icrasında önemli sorumluluklar üstlenmişlerdir (Zürcher, 2000, s. 89).

Yeni nezaretlerin yanında merkezdeki diğer bir örgütlenme danışma merkezleri ve kurulları olmuştur. Birçok nezarette, bayındırlık ve ticaret gibi belirli alanlarla ilgilenen uzmanlık kurulları zamanla gelişmiştir. Alınacak tedbirlerin ve yeni kanunların hazırlanmasına yardımcı olma görevini üstlenen meclislerin en başında ise Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye gelmiştir. 1839 yılında kararların oy çokluğuyla alındığı ve padişahın da bu kararlara itibar ettiği yeni bir düzene kavuşan meclisin iş yoğunluğu artınca ve üst düzey devlet görevlileri arasında uzlaşmazlıklar yaşanınca iş bölümüne gidilmiştir. Adli görev Meclis-i Vâlâ'ya devredilirken, yasama görevi de Meclis-i Âlî-i Tanzimat'a bırakılmıştır. Ancak yapılan düzenlemeler Meclis-i Vâlâ'nın iş yükünü hafifletmemiştir (Zürcher, 2000, s. 91). 1867 yılında Avrupa'nın ve Yeni Osmanlıların zorlamasıyla ve Sultan Abdülaziz'in Avrupa seyahati sonrası güçlenen Batılılaşma akımının etkisiyle Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, Şûrâ-yı Devlet (Danıştay) ve Divan-ı Ahkâm-ı Adliye (temyiz mahkemesi) olmak üzere iki kısma ayrılmıştır (Davison, 1997, s. 12). 1869 yılında, Ahmed Cevdet Paşa, şeriat ve

ticaret mahkemelerinin kapsamı dışında kalan hukuk ve ceza davalarına bakmak üzere Nizamiye Mahkemeleri'ni kurmuştur (Akşin, 1997, s. 147).

Tanzimat Fermanı'nda hedeflenen askerlikle ilgili konulara ancak üç yıl sonra eğilinmiştir. 1843 yılında, askere alınacak kişilerin kura ile tespit edilmesi, 1844'ten itibaren ise süresi belirsiz olan fiili askerliğin beş ve redifliğin yedi yılla sınırlandırılması kararlaştırılmıştır. Ayrıca mevcut askerlerin %20'si her yıl yeni kadrolarla değiştirilecektir. Bunun yanında ordu sistemine geçilerek, Hassa, Dersaadet, Rumeli, Anadolu ve Arabistan olmak üzere bünyelerinde birer meclis teşkil edilmesi öngörülen, beş ordu kurulmuştur (Akyıldız, 2011).

Tanzimat'ın ilanından üç ay sonra, vergi toplama işlerinin valilerin ve mültezimlerin elinden alınarak muhassıl denilen maaşlı maliye memurlarına tevdi edileceği açıklanmış, böylece valiler ve sancakların başında bulunan ferikler sadece asayiş ve askerlik vazifelerinden sorumlu hale getirilmişlerdir (Akşin, 1997, s. 124). Reşit Paşa Hükümetinin muhassıl kadroları için yeterli memura sahip olmaması, iltizamı elinde tutan yerel eşrafın vergi tahsilatını güçleştirmesi ve kadastro çalışmalarının henüz yapılamamış olmasından dolayı bu düzenlemeden beklenen netice alınamamıştır. Sonuçta Reşit Paşa hükümeti iktidardan düşmüş ve 1842 yılında iltizam sistemine geri dönülmüştür (Zürcher, 2000, s. 92). Bundan sonra eyaletlere geniş yetkilerin verildiği defterdarlar gönderilmeye başlamıştır. Kurulan muhassıllık meclisleri ise memleket meclisi adıyla çalışmalarını devam ettirip daha sonra eyalet meclisi ismini almıştır. İşlevsel bir tahsilat sisteminin kurulamaması, iltizamın kaldırılamaması ve maliyenin sağlam temellere oturtulamaması sebebiyle, Tanzimat dönemi mali reformları başarısız olmuştur (Akyıldız, 2011).

Hükümet 1840'larda İmparatorluktaki merkezileştirme politikasına devam etmiş, valilere değil, doğrudan Bâbıâli'ye karşı sorumlu olacak memurları atamak, denetleme için heyetler göndermek ve eyalet meclisleri ile sancak meclislerini kurmak suretiyle, valilerin yetki ve sorumluluklarını azaltmaya çalışmıştır. İmparatorluğun kısmi de olsa temsili nitelikteki meclisleri; vali, kadı, zaptiye müdürü gibi hükümetin yerel temsilcileri ile yerel eşraf ve cemaat temsilcilerinden oluşan geniş katılımlı bir müzakere ortamı sunuyordu. Fakat 1850'li yıllarda özellikle valilerin özerkliğinin daraltılmasının sakıncaları görülmeye başlamış, 1858 yılında

yapılan yeni bir düzenlemeyle, merkezden gönderilen bütün memurlar valilerin emri altına verilmiş, böylece valiler yeniden geniş yetkilerle donatılmıştır (Zürcher, 2000, s. 93).

Tanzimat döneminde belediyecilik alanında da bazı önemli gelişmeler yaşanmış, 1855 yılında, İstanbul'da Şehremaneti, 1857'de Beyoğlu'nda 6. Daire-i Belediye kurulmuştur. Belediye Meclislerinin seçimle iş başına gelmesi ilkesi ise ilk kez 1868 Dersaadet İdare-i Belediye Nizamnamesi ile kabul edilmiştir. Ancak belediye reisleri daha önceki uygulamada olduğu gibi tayinle belirlenecektir. 1864 yılında Fransız modelinden hareketle düzenlenen Vilayet Nizamnamesi'ne göre ise eyaletler kaldırılıyor, yerine livalardan oluşan vilayet üniteleri kuruluyordu. Buna göre yeni idari birimler, vilayet, liva veya sancak, kam (ilçe) ve karyelerden (köy) oluşacak ve bu birimlerin başında vali, mutasarrıf, kaymakam ve muhtarlar bulunacaktı (Genç, 2019). Ayrıca vilayet, liva ve sancaklarda idare meclisleri de teşkil edilecekti. Vilayet idare meclisi ise valinin başkanlığında, ileri gelen memurlar ve halk arasından seçilen iki Müslüman ve iki de gayrimüslim üyeyle toplanacaktı (Akşin, 1997, s. 145). Diğer taraftan, Nizamname, belediye teşkilatlarının taşrada da kurulmasını öngörüyordu (Akyıldız, 2011).

Tanzimat döneminin hukuk reformu ise Cumhuriyet dönemindeki radikal hukuk devrimine gidecek yolun tartışmalı başlangıcını teşkil etmiştir. Tanzimat'ın ardından şeyhülislâmlık makamı olan Bab-ı Meşihat müstakil bir nezaret olarak örgütlenmiş ve şeyhülislâmlar kabineye bir bakıma Şer'iyye Nazırı olarak dahil olmuşlardır (Ortaylı, 2008, s. 413). Diğer taraftan, Tanzimat dönemi hızlı ve kapsamlı bir yasalaştırma faaliyetleri dönemi olmuş, ekonomiden usul hukuklarına kadar geniş hukuki düzenlemelere gidilmiştir. Hatta bu dönemde, İslam hukukunda bulunmayan, hatta şeriatla bağdaşmayan kurum ve kurallar ihdas edilmiştir. Öte yandan, bu dönemde çıkarılan yeni kanunların bir bölümü yabancı menşeli aktarmaların bir bölümü de örfi hukuk geleneğinin yansımasıdır. Örneğin, din ve mezhep ayrılıklarını bir kenara bırakan ve yasalar önünde eşitliği esas alan yeni kanunlarda laik hukuka kapı aralanmış ve 1850 tarihli Ticaret Kanunu, İslam fıkhında yeri olmayan tüzel kişileri ve faizi tanımıştır. Teokratik ilkelerden uzaklaşma eğilimi, yeni ceza yasası Kanun-ı Cedid (1851) ve Arazi Kanunnamesi de (1858) dahil olmak üzere olmak

üzere kendini göstermeye devam etmiştir (Tanör, 2014, s. 101). Diğer taraftan Sadrazam Ali Paşa'nın gündeme getirdiği Fransız Medeni Kanunu'nun çeviri ve adaptasyonu fikri, Fuat Paşa ve Ahmed Cevdet Paşa'nın muhalefetiyle kabul görmemiş, 1868 yılında Ahmet Cevdet Paşa'nın başkanlığında toplanan Mecelle Heyeti yaklaşık sekiz yıl süren çalışmalar neticesinde Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'yi hazırlamıştır. Bu arada, Hanefi fıkhını esas alan Mecelle'nin miras ve aile hukuku bölümlerinde eksiklikler bulunmaktadır (Akyıldız, 2011).

Osmanlı Devleti, Kırım Savaşı sonrası toplanacak Paris Kongresi'nden önce, Sadrazam, Hariciye Nazırı ve Şeyhülislâm'la birlikte, İngiltere, Fransa ve Avusturya elçilerinin de hazır bulunduğu bir komisyonda; Avrupalıların gayrimüslim tebaaya yönelik haklar tanınması doğrultusundaki beklentilerini değerlendirmiş ve bunun neticesinde 18 Şubat 1856 tarihinde Islahat Fermanı ilan edilmiştir (Akyıldız, 2011). Tanzimat'ı başlatan Gülhane Hatt-ı Hümayûnu'nun ikinci safhası görünümünde olan Islahat Fermanı'nda (Mardin, 1991, s. 16) eski haklar teyit edilirken, gayrimüslimlere askeri ve sivil bütün okullara girme hakkı tanınmıştır. Fermana göre, bundan böyle, farklı cemaatlere mensup taraflar arasındaki davalar karma mahkemelerde görülecek, aynı dinin mensupları arasındaki davalara ise yine cemaat mahkemeleri bakacaktı. Öte yandan, askerlik hizmetiyle yükümlü kılınan gayrimüslimler, talep etmeleri halinde bir bedel karşılığında bu yükümlülükten muaf tutulacaktı. Ferman ayrıca, mevzuata uygun olmak koşuluyla yabancılara gayrimenkul edinme hakkının verilmesi maddesini de içeriyordu (Akşin, 1997, s. 130).

İmparatorluğu modernleştirme gayretleri gerek yaşanabilecek olası çözülmeleri önlemeyi gerekse de halklar arasındaki bağları kuvvetlendirmeyi amaçlıyordu. Bu bakımdan, Gülhane Hatt-ı Hümayunu, kişi haklarını zımnî bir eşitlikle tanırken, 1856 Islahat Fermanı gayrimüslimlerin geleneksel haklarıyla birlikte dini eşitliğe de vurgu yapmıştır. Islahat Fermanı böylelikle, padişahın tüm tebaasını içine alan ''revabıt-ı kalbiye-i vatandaşi''yi (samimi vatandaşlık bağları) pekiştirmeyi de hedeflemiştir (Findley, 2011, s. 55).

Öte yandan Fermanla, gayrimüslimlerle Müslümanlara hukuki açıdan eşitlik getiren hakların tanınmasıyla, Batılı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine müdahalesi de sona

erdirilmek istenmiştir. Ancak Paris Antlaşması'nın 9. maddesinde fermandan söz edilmiş olması devleti taahhüt altına sokmuş ve gelecek dış müdahalelere kapı aralanmıştır (Akyıldız, 2011).

Tanzimat dönemindeki laikleşme yönelimi kendini eğitimde de göstermiş, Tanzimat bürokrasisi laik okullar açmak suretiyle eğitim alanındaki atılımı medreseler dışında gerçekleştirmeye çalışmıştır. Zira medreseler daha o dönemlerde ıslahı mümkün görünmeyen ve gelişmesi sona ermiş eğitim kurumları olarak telakki edilmiştir (Ortaylı, 2008, s. 410).

Tanzimat döneminde bilhassa bürokrasi ve ordunun ihtiyacını karşılamak üzere mesleki yüksek öğretim okullarının kurulmasına özen gösterilmiştir. 1834 yılında II. Mahmud zamanında kurulan Harbiye; 1845 yılında Harbiye ve İdadi olarak ikiye ayrılmış ve ilk mezunlarını 1848 yılından itibaren vermeye başlamıştır. Bunun yanı sıra, Harbiye öğrencilerine yönelik ilk öğretim vermek amacıyla idadilerde ''ihtiyat sınıfları'' açılmıştır. Askeri Baytar Mektebi ise 1849 yılında eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Diğer taraftan, 1845 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Muvakkat'ın; zamanın ilim ve fenlerinin öğrenilebilmesi amacıyla sıbyan ve rüştiye mektepleri ile Darülfünun açılmasını ve bunların takibi için bir meclis oluşturulmasını tavsiye etmesi sivil eğitim alandaki önemli gelişmelerden biri olmuş, bu sebeple, 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye kurulmuştur (Akşin, 1997, s. 126). Bu düzenlemenin sonucu olarak şeyhülislâmlığın denetimindeki eğitim işleri hükümetin kontrolüne geçmiştir. Meclisin kararlarını yerine getirmek üzere ise yine aynı yıl Mekatib-i Umumiyye Nezareti kurulmuştur (Akyıldız, 2011). Bu dönemde eğitim faaliyetlerine başlayan bir başka önemli okul ise 1859 yılında kurulan Mekteb-i Mülkiye'dir. Öte yandan, üniversite kurma yolundaki girişimler akim kaldığı için bu okullar eğitimin en üst basamakları olmuşlardır (Zürcher, 2000, s. 96).

Galatasaray Mekteb-i Sultanisi ise Fransız baskısıyla, Avrupa usulünde eğitim vermek üzere 1868 yılında açılmıştır. Şûrâ-yı Devlet'in çalışmaları sonucu yürürlüğe giren 1869 tarihli Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi ile; eğitim, sıbyan (başlangıç düzeyinde ilkokul), rüştiye (ilkokul), idadiye (ortaokul), sultaniye (lise) ve darülfünun (üniversite) olmak üzere beş kademe halinde düzenlenmiştir (Akyıldız, 2011). Kurulması kararlaştırılan Darülfünun (üniversite), 1870 yılında açıldıysa da

medreselerin baskısıyla ertesi yıl eğitim faaliyetlerini sonlandırmış, bu arada yine 1870 yılında kız okullarının öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla Darülmuallimat kurulmuştur (Akşin, 2007).

BÖLÜM 4:
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ MODERNLEŞME POLİTİKALARI

4.1. CUMHURİYETE GİDEN YOLDA MODERNLEŞME

4.1.1. I. Meşrutiyet ve II. Abdülhamid Döneminde Modernleşme

Sultan Abdülaziz döneminde yaşanan siyasi ve ekonomik kötüye gidiş sonrası, Midhat Paşa ve Şeyhülislâm Hayrullah Efendi'nin başını çektiği bir grup (Zürcher, 2000, s. 112), düzenledikleri hükümet darbesi ile Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmiş ve yerine Jön Türklerle yakın teması bulunan veliaht Murad'ı, Sultan V. Murad olarak padişahlığa getirmişlerdi (30 Mayıs 1876). 5 Haziran'da sabık padişah Abdülaziz şüpheli bir biçimde ölü bulunmuş (Öztuna, 2013), 15 Haziran'da ise darbenin aktörlerinden Hüseyin Avni Paşa ve Hariciye Nazırı Reşit Paşa bir kabine toplantısı sırasında suikasta kurban gitmişti. Yaşanan bu hadiseler devlet yönetimindeki reform yanlılarının eli güçlendirmişti (Zürcher, 2000, s. 112). Yeni Osmanlılar'ın meşrutiyetçi bir idareye geçilmesi için kamuoyu oluşturmaya çalıştıkları süreçte, Padişah V. Murad'ın akli dengesi de giderek bozulmaya başlamış ve yeni bir taht değişikliği için şehzade Abdülhamid'in ismi öne çıkmıştır (Akşin, 1997, s. 153). Kurulan temaslar sonucu, hürriyet esaslarını gözeteceği ve ilan edilmek istenen anayasaya destek vereceği hususunda reform yanlılarına güvence veren Şehzade Abdülhamid, 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkmış ve Midhat Paşa'yı da sadrazam olarak atamıştır (İmbert, 1981, s. 143).

23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-i Esasi ile vatandaşlara birtakım bireysel haklar tanınmış, Mebûsan ve Âyan meclislerinden oluşan bir parlamento sistemi kurulmuştur. Mevcut yetkilerine dokunulmayan padişaha ise; yasama meclislerini

istediği zaman toplantıya çağırıp dağıtabilme ve yürütme organının üyelerini istediği gibi atama ya da görevden uzaklaştırma hakkı verilmiştir (Karpat, 2010, s. 99). Meşrutiyet'in ilanından kısa süre bir sonra Sadrazam Midhat Paşa istifaya zorlanmış (Georgeon, 2006), seçimleri Aralık 1876 ve Ocak 1877 tarihlerinde yapılan Osmanlı Parlamentosu 19 Mart'ta resmen açılmıştır (Zürcher, 2000, s. 116).

Çoğunluğu taşradaki vilayet meclisleri tarafından seçilen ve dolayısıyla halkla doğrudan ilişkisi bulunan kimselerden oluşan Meclis-i Meb'ûsan, büyük oranda Osmanlı orta sınıfını temsil ediyordu. Geçmişten bu yana devam eden devlet ve halk ikiliği, Meclis-i Umûmî'nin, 19 Mart 1877-28 Haziran 1877 ve 13 Aralık 1877-14 Şubat 1878 tarihleri arasında iki dönem sürdürebildiği çalışmalarda hissedilmişti. Büyük çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu, gayrimüslimlerin de nüfuslarının üstünde temsil edildiği mecliste, hükümetin icraatlarına sert biçimde muhalefet ediliyordu. Bu durumu da göz önünde bulunduran II. Abdülhamid, devam eden Osmanlı-Rus savaşını gerekçe göstererek meclisi süresiz tatil etmiştir (Karpat, 2019a, s. 71).

Parlamentonun tatil edilmesinden ve Kanun-i Esasi'nin askıya alınmasından sonra yürütme organının kontrolünü etkin biçimde ele geçiren ve sadrazamları birer yürütme memuru olarak kullanan II. Abdülhamid (Karpat, 2006), Osmanlı Devleti'ni geleneksel yönetim kodlarına yeniden döndürecek bir idare biçimi benimsemiş, dolayısıyla bu dönemde iktidarın merkezi Yıldız Sarayı olmuştur (Fortna, 2011).

Abdülhamid; II. Mahmud ve Tanzimat dönemi modernleşmelerinin odağını teşkil eden idari merkezileşmeyi, haberleşme araçlarının ve bilhassa telgrafın yardımıyla gerçekleştirebilmiştir. İlk kez Kırım Savaşı sırasında 1855 yılında döşenen telgraf sistemi giderek yayılmış ve Abdülhamid döneminde bütün taşra merkezlerine ulaşmıştır. Telgraf sisteminin yayılmasıyla merkezi hükümet ilk kez taşradaki memurlarıyla iletişim kurma ve onları denetleme imkânlarına kavuşmuştur (Zürcher, 2000, s. 118).

Sultan II. Abdülhamid döneminde merkezileşmeyi güçlendiren atılımların ikincisi demiryolu inşasında olmuştur. Büyük yatırımlar gerektiren demiryolu ağlarının döşenmesi yavaş ilerlese de döşenen hat uzunluğu bu dönemde katbekat artış

göstermiştir. 1873'te İzmit- Haydarpaşa ve Bursa-Mudanya arasında inşa edilen birkaç yüz millik demiryolu hatları, 1880'lerde ve 1890'larda birkaç bin mile ulaşmış, 1888 yılından itibaren Fransız ve İngilizler, Suriye ve Filistin kıyılarından içeriye doğru demiryollarını uzatmışlardır. 1892'de ise bir Alman şirketinin yatırımıyla Ankara ve 1896'da Konya başkente bağlanmış, 1903 yılında bir Alman şirketine bu hattı Bağdat ve Basra'ya kadar döşeme imtiyazı verilmiştir. Bütün bu adımlar merkezi denetimi artırmış ve imparatorluk içindeki bütünleşmeyi pekiştirmiştir. Öte yandan, çoğunluğu yabancıların mülkiyetinde bulunan buharlı gemiler de limanları verimli bölgelere bağlayan demiryolu hatlarıyla birlikte, Osmanlı ekonomisinin, kapitalist dünya ekonomisiyle olan bütünleşmesine ivme kazandırmıştır (Zürcher, 2000, s. 119). Ayrıca, demiryolu şirketlerine verilen ayrıcalıklar üzerinden yürütülen demiryolu politikası, devletin mali kaynaklarında önemli iyileşmeler meydana getirmiş; 1889-1911 yılları arasında tarımsal üretim %63'lük bir artış göstermiş, demiryollarının uğrak noktalarında ise %114'e kadar ulaşmıştır. İmparatorluğun büyük limanları, İngiltere, Fransa, Almanya ve hatta ABD ile gelişen uluslararası ticarette önemli bir alışveriş merkezi olmuştur. Ayrıca bu bölgelerdeki nüfus artışı da dikkat çekicidir. İzmir'in nüfusu yüz binden iki yüz bine yükselmiş ve imparatorluğun yirmi beş şehrinde nüfus yüz binin üzerine çıkmıştır (Bozarslan, 2015, s. 155). Diğer taraftan nüfusun yükselmesinde savaş, açlık ve salgın gibi hadiselerden halkın ve özellikle köylülerin kayıpları eskisi kadar yüksek olmamış, tifo ve koleradan dolayı yaşanan nüfus kayıpları alınan tedbirlerle 1880 sonrasında gerilemiştir. Neticede, 1870'lerin sonlarında yirmi milyon olan imparatorluk nüfusu Abdülhamid döneminde %37'lik bir yükselişle yüzyılın sonunda yirmi yedi milyonu aşmıştır (Zürcher, 2000, s. 130). İmparatorluk genelinde Abdülhamid'in nüfusun demografik yapısını tespit etme ve bunu yönetme politikasının yürütücüsü ise 1881'den itibaren faaliyet gösteren ve yıllar içinde, bürokrasinin en önemli kurumlarından biri haline gelen Genel Nüfus İdaresi olmuştur (Bozarslan, 2015, s. 157).

Abdülhamid dönemi modernleşme atılımlarının diğer bir önemli ayağı da eğitim alanı olmuştur. Bu dönemde okul ve öğrenci sayısında ciddi artışlar yaşanmış, bilhassa profesyonel ve teknik okulların açılmasına önem verilmiştir (Karpat, 2006, s. 60). 1858 yılında 43 okulda 3371 rüştiye öğrencisi mevcutken, bu sayı 1867'de

108 okul ve 7830 öğrenciye çıkmış, 1895 yılında ise 426 rüştiyedeki öğrenci sayısı 33.469'a yükselmiştir. Rüştiyeler, Arap vilayetleri, Arnavutluk, Doğu Anadolu gibi bölgeler haricinde hemen her kazaya yayılmış (Akşin, 1997, s. 179), ayrıca bu dönemde idadilerin sayısı da artmıştır. 1876 yılında İmparatorluk topraklarında yalnızca 6 idadi varken, 1893'te sayıları 55'i bulmuş ve bu sayı 1908 yılında 98'e ulaşmıştır (Georgeon, 2006, s. 291). Rüştiye ve idadilerin yanı sıra çok sayıda yüksek öğrenim kurumu da açılmıştır. 1878 yılında sonradan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine dönüşecek olan Hukuk Mektebi'ni, 1907 yılında Selanik, Konya ve Bağdat hukuk mektepleri izlemiştir. 1904 yılından itibaren Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne ve Manastır'da harbiye mektepleri kurulmuş, 1907 yılında ise İstanbul'da Darülfünun'u Şahane açılmıştır (Akşin, 1997, s. 180).

II. Abdülhamid'in açtığı yahut yaygınlaştırdığı okullarda, ileride Türkiye Cumhuriyeti'nde görev alacak kadrolar yetişmiş, yine bu devirde, İttihat ve Terakki dönemi ve Cumhuriyet Türkiyesi'nin alt yapısını hazırlayan birçok müessese kurulmuştur (Karpat, 2019a, s. 72). Sultan II. Abdülhamid dönemi, teknolojinin ve dış yatırımcıların da etkisiyle, değişim ve gelişim sürecinin hızlandığı ve modernleşme atılımlarının daha önceki devirlerle kıyaslanmayacak düzeye ulaştığı bir süreç olmuştur.

4.1.2. II. Meşrutiyet ve İttihat ve Terakki'nin Modernleşme Programı

3 Temmuz 1908 tarihinde Resne'de, asker ve sivillerden oluşan dört yüz kişilik bir grup dağa çıkarak Abdülhamid yönetimine karşı ayaklanma başlattı (Akşin, 2007). Sultan II. Abdülhamid'e telgraflar çeken isyancılar, Kanun-i Esasi'nin yeniden ilan edilmesini ve millet meclisinin toplanmasını talep ediyorlardı. Bu gelişmelerden sonra, 23 Temmuz 1908 tarihinde, İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) mensupları Manastır'da ''Hürriyet'' ilan ettiklerini duyurmuşlar ve çektikleri sayısız telgrafla bu haberi Saraya ulaştırmışlardır. Baskılara kayıtsız kalamayan II. Abdülhamid ise Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koyarak, aynı gece Meşrutiyeti resmen ilan etmiştir (Tanör, 2014, s. 176).

Meşrutiyetin ilan edilmesi Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi halkta büyük bir sevince yol açmış ve caddelerde kutlamalar yapılmıştır. Sultan II. Abdülhamid'in I.

Meşrutiyet'i askıya alan kararından sonra başlayan ve istibdat devri olarak nitelendirilen mutlak hâkimiyeti böylece sona ermiştir. Bu sürecin ardından, hafiye teşkilatı lağvedilmiş, sansür kaldırılmış ve Anayasanın 113. maddesi padişahın yetkilerini sınırlandıracak biçimde revize edilmiştir. Ayrıca, vekilleri, valileri ve devlet şûrası üyelerini atama yetkisi padişahın onayıyla sadrazama verilmiştir (Karpat, 2019a, s. 74).

1908 yılına kadar sultanı, 1876 Anayasası'na uymaya zorlamayı en önemli hedef olarak gören İttihat ve Terakki Cemiyeti, şimdi İmparatorluğu idare etme sorumluluğuyla karşı karşıyaydı. Hükümeti devralmak için henüz hazırlıksız olduğunun farkında olan Cemiyet, bir süre için iktidara geçmemek ve sadece ''vatani'' bir dernek olarak kalmaya karar vermiş, fakat diğer taraftan da 1908 seçimlerinde kendi adaylarını öne sürerek, Mebûsan Meclisi'ni kontrol altına almaya çalışmışlardı (Karpat, 2010, s. 102).

Üyelerinin büyük çoğunluğu Müslümanlardan ve dahası Türklerden oluşan İTC, devrim öncesi sadece Avrupa vilayetlerinde güçlü taşra örgütlerine sahipken, o sıralarda Asya ve Kuzey Afrika ülkelerinde de teşkilatlanmaya çalışıyordu. Öte yandan otuz yıl sonra ilk kez yapılacak seçimler için, diğer uyruklarla da iş birliği zemini aranmış, seçim sonucunda Müslümanlar iki yüz seksen sekiz sandalyeli meclisin %50'sinin üzerinde bir netice elde etmişler; İTC dışında aday olan tek örgütlü yapı Osmanlı Ahrar Fırkası ise yalnızca bir sandalye kazanabilmişti (Zürcher, 2000, s. 140).

İTC, seçimleri kazanmış fakat hükümeti denetlemek için parlamentodaki gücüne güvenerek geri planda kalmayı tercih etmişti. Öte yandan 12 Nisan 1909 tarihinde gerçekleşen 31 Mart Vakası'ndan sonra İTC iktidardaki gücünü kademeli olarak göstermeye başlamıştır. Bu arada, Sultan II. Abdülhamid, 27 Nisan 1909 tarihinde toplantı halinde bulunan iki meclis tarafından hal edilmiş ve yerine kardeşi Reşad, V. Mehmed olarak tahta çıkmıştır (Zürcher, 2000, s. 146).

Enver ve Talat paşaların başını çektiği bir grup İttihat ve Terakki üyesinin Bâbıâli'yi basmasıyla gerçekleşen askerî darbe ise (23 Ocak 1913) (Ahmad, 1999), İTC ve mevcut düzen için üç bakımdan tam bir dönüm noktası olmuştur. Artık yarı gizli bir

yapılanma olmaktan çıkan İTC siyasal bir partiye dönüşmüş, tek partili bir meşrutiyete doğru gidilmiş ve Osmanlıcı anlayıştan uzaklaşılarak Türk Milliyetçiliğini öne çıkaran, ulusçu ve laik bir politika takip edilmiştir (Tanör, 2014, s. 202).

Bu bakımdan, II. Meşrutiyet döneminde, 1913-1918 yılları arasında modernleşme politikalarına İttihatçılar yön vermiştir. İlk olarak mali durumu düzeltmek için kolları sıvayan İttihat ve Terakki Hükümeti, çözümün endüstrileşme olduğunu fark etmiş ve 14 Aralık 1913 tarihinde yerli girişimciliği destekleyen Teşvik-i Sanayi Kanun-u Muvakkati'ni çıkarmıştır (Tunçay, 1997, s. 39). Bu kanunun çıkarılmasından itibaren, tatbik edilen reform programında ekonomiyi yabancıların ve Osmanlı gayrimüslimlerinin etkinliğinden ve nüfuzundan kurtarma çabaları ön plana çıkmıştır (Zürcher, 2000, s. 179). Ancak gerek savaş şartları gerekse de kapitülasyonların etkisiyle bu tedbirden beklenen netice alınamamıştır. İT hükümeti, hükümet teşkilatının ve bürokrasinin rasyonel hale getirilmesi için de çalışmış, vergi sistemi bu dönemde ıslah edilmiştir. Yine 1913 yılında yönetimde etkinliği artırmak üzere İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-u Muvakkatı çıkarılmış, ayrıca belediyeler ve özellikle İstanbul Şehremaneti yeniden düzenlenip, modern bir yapıya kavuşturulmuştur (Tunçay, 1997, s. 39).

Diğer taraftan takvimin modernleştirilmesi yönünde adımlar da atılmıştır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rumî takvim ile miladi takvim arasında, yüzyıllar içinde oluşan on üç günlük farkın giderilmesi kararlaştırılmış, günlük tarihin bundan böyle Rum mali takvimine göre değil, Gregorien takvime göre belirlenmesi kabul edilmiştir. Böylece 1917 yılından başlayarak Rumi ve Miladi takvimler arasındaki gün farkı ortadan kaldırılmıştır (Turan, 1995, s. 198).

İT'nin öne çıkan reformlarından biri de hukukun laikleştirilmesi adımları olmuştur. Yargı organlarını tekli bir yapıya kavuşturmak ve şer'i kurumların etkisinden çıkarmak isteyen İttihat ve Terakki, mahkemeleri doğrudan ve sadece Adliye Nezareti'ne bağlamıştır. Bu adım laikleştirmenin yanında yargı birliği ilkesine doğru atılmış bir adımdır. Bütün yargı mercilerinin Adliye Nezareti'ne bağlanmasıyla aile hukuku ve ahvali şahsiye de dini hukuktan ayrılma yoluna girmiştir. Ayrıca evlenme ve boşanmada kadının konumunu güçlendiren düzenlemeler ve çok eşliliğe yönelik

alınan tedbirler de hukuki modernleşmenin seviyesini ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir (Tanör, 2014, s. 213).

Laikleşme eğilimlerin en göze çarpan uygulamalarından biri de 1916 yılında Şeyhülislâm'ın kabine üyeliğinden çıkarılması ve ertesi yıl yetki alanlarının her bakımdan sınırlandırılması olmuştur. 1917 yılında Şer'iye mahkemelerinin Adliye Nezareti'ne verilmesinin yanında medreseler de Maarif Nezareti'ne bağlanmış ve vakıfların idaresi için de Evkaf Nezareti ihdas edilmiştir. Ayrıca medreselerin öğretim programları da modernleştirilmiş ve Avrupa dillerinin öğrenilmesi zorunlu tutulmuştur. Son olarak, kız çocuklarına ilk öğretimin mecburi kılınması ve kadının iş gücüne katılımının sağlanması da İT'nin modernleşme programının göze çarpan unsurları arasındadır (Zürcher, 2000, s. 178).

4.2. MONARŞİDEN CUMHURİYETE, İMPARATORLUKTAN ULUSA

1918 yılında, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan devletlerde ya taht değişiklikleri yaşanıyor ya da cumhuriyet rejimi kuruluyordu. Bulgaristan'da tahtından çekilen Kral Ferdinand yerini oğluna bırakmış; Almanya'da İmparator II. Wilhelm tahttan feragat etmiş ve 9 Kasım'da cumhuriyet ilan edilmişti. Ayrıca Avusturya-Macaristan İmparatoru Karl'ın tahttan çekilmesiyle de Avusturya ve Macaristan'da iki ayrı cumhuriyet kurulmuştu. Bu durum Osmanlı İmparatorluğu için de geçerliydi. Osmanlı'nın son Sultanı olan Vahideddin de 1918 yılında savaşın sonlarına doğru, Sultan V. Mehmed Reşad'ın yerine tahta çıkmıştı (Akşin, 2007).

30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütareke'sinden sonra Anadolu'da başlayan direniş, Mustafa Kemal Paşa'nın 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkışıyla ileri bir boyuta taşınmıştır (Karpat, 2010).

İşgale karşı olan subaylarla iletişime geçen Mustafa Kemal Paşa'nın en öncelikli hedefi, dağınık durumdaki direniş örgütlerini tek bir yapı içinde bir araya getirmekti. Daha sonra Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin çoğunun katılımıyla düzenlenen Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) ve Sivas Kongresi (4-11 Eylül 1919) neticesinde tüm bu örgütler tek bir yapı içinde birleştirilmiş ve Misak-ı Milli olarak bilinen sözleşme ortaya çıkmıştır (Karpat, 2015, s. 21).

Misak-ı Milli'ye göre, yaklaşık olarak bugünkü Türkiye'nin sınırları içinde kalan bölgenin toprak bütünlüğü ve ulusal bağımsızlığı ilan ediliyor, direniş hareketinin yalnızca ulusa ait toprakları değil, İstanbul'daki İtilaf Devletleri'nin esiri durumunda olan Padişah-Halife'yi de kurtarmayı amaçladığı duyuruluyordu. Karpat'a (2015, s. 22) göre, Misak-ı Milli'de yer alan bu maddeler, Türk siyasal tarihi bağlamında gerçekten devrimci bir nitelik taşımaktadır. Zira ilan edilen bu kararlar ile ülke, İmparatorluk geçmişinden kesin biçimde ayrılmış ve Batı'nın siyasal felsefesini esas alan düşüncelerle yeni bir siyasal sistemin temelleri atılmıştır. Öncelikle Misak-ı Milli'de yer alan ilk ve en önemli düşünce, kendi toprakları üzerinde tam egemenliğe sahip ulusal bir devlet kavramıdır ve yalnızca iki yıl sonra, bu ulusal devlet Türkiye devleti olarak tanımlanacaktır. İkinci temel ilke ise milli iradenin yani halkın ortak iradesinin açık biçimde her türlü otoritenin kaynağı olarak tanımlanmasıdır. Böylece milli irade, ulusun varlığını sürdürmesini ve ilerlemesini ilgilendiren tüm hususlarda Padişah-Halife'nin yetkilerini devralmıştır. Misak-ı Milli'deki üçüncü önemli ilke de milli iradenin nasıl ifade ve temsil edileceği hakkındadır.

16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgal edilmesiyle son kez toplanan Mebûsan Meclisi 18 Mart 1920'de görevini sonlandırmış, 10 Ağustos'ta imzalanan ve Osmanlı Devleti için ağır hükümler içeren Sevr Antlaşması'nı tanımayan Anadolu'daki direniş hareketi, 23 Nisan 1920 tarihinde Ankara merkezli Büyük Millet Meclisi'ni kurmuştur (Kayalı, 2011). 16 Mayıs 1920 tarihinde ise düzensiz Kuva-yı Milliye birliklerini Müdafaa-i Milliye teşkilatına bağlayan Büyük Millet Meclisi hükümeti, birliklerin ihtiyaçlarının hükümetçe karşılanmasına karar vermiş, aynı yılın 8 Kasım'ında düzenli ordunun kurulması kararı alınınca, 1921 yılı başlarında ordu tamamen düzenli birliklere dönüştürülmüştür (Öztoprak, 2021).

10 Ocak 1921 tarihinde ise ''hakimiyet kayıtsız, şartsız milletindir'' (1. Madde) hükmüyle başlayan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilerek, yasama ve yürütme yetkilerinin parlamentonda temerküz ettiği Meclis Hükümeti sistemine geçilmiştir (Kayalı, 2011, s. 120). Böylece Türk halkının gerçek temsilcisi olarak tüm yetkilerini kullanan TBMM, İstanbul Hükümetinin yasa ve eylemlerinin hükümsüz olduğunu ilan etmiştir. Öte yandan yeni anayasada düzenlenmeyen alanlarda, 1908-18

döneminde birkaç kez değiştirilen 1876 Anayasası hükümleri geçerli sayılmıştır (Karpat, 2015, s. 24).

Aynı zamanda İstiklal Savaşı'nın komuta merkezi de olan Meclis, 30 Ağustos 1922 tarihindeki Başkomutanlık Meydan Muharebesi'nin zaferle neticelenmesi ve 9 Eylül'de Yunan tehdidinin bertaraf edilmesiyle, Sevr Antlaşması'nın hükümsüzlüğünü resmen tescil etmiştir (Karpat, 2010, s. 126). Aynı yılın 1 Kasım'ında ise altı asrı aşkın bir süredir varlığını sürdüren Osmanlı saltanatı kaldırılmış ve son padişah Vahideddin 17 Kasım'da ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Boş kalan Hilafet makamına ise Milli Mücadele'ye verdiği destekle öne çıkan Abdülmecid Efendi getirilmiştir.

Diğer taraftan, 24 Temmuz 1923 tarihinde sona eren Lozan Konferası'nda Türkiye ile Müttefikler arasındaki anlaşmazlıklar büyük ölçüde çözüme kavuşturulmuş ve Türkiye bağımsız ve egemen bir ülke olarak ortaya çıkmıştır. Lozan Antlaşması'nda varılan kararlara göre, Türkiye ile Yunanistan arasında bir nüfus mübadelesi yapılacak, Boğazlar silahsızlandırılacak, kapitülasyonlar kaldırılacak, Türkiye Osmanlı'dan kalan borçların bir kısmını ödeyecek, yabancı birlikler Türk topraklarını altı hafta içinde terk edecek ve Türkiye-Irak sınırıyla ilgili anlaşmazlıkları çözmek üzere daha sonra İngiltere ile müzakereler yapılacaktı (Karpat, 2010, s. 127).

Öte yandan, 9 Eylül 1923 tarihinde Dokuz Umde adlı siyasal programını açıklayan Birinci Grubun lideri Mustafa Kemal Paşa, iki gün sonra Halk Fırkası (HF) adıyla bir parti kurmuştur (Akşin, 2007). Diğer taraftan, Ankara 13 Ekim 1923 tarihinde yeni devletin başkenti olarak ilan edilmiş ve 29 Ekim 1923 tarihinde büyük bir yönetim biçimi değişikliğine gidilerek Türkiye'de cumhuriyet rejimi kurulmuştur.

Karpat'a (2015, s. 19) göre, 1918-22 döneminde çağdaş biçimini almaya başlayan Türk siyasal sistemi, temelde her biri kendine has özellikler taşıyan üç farklı tarihsel dönemin neticesidir. Bu dönemlerin ilki, 15. yüzyıla kadar uzanan Osmanlı siyasal kültürü ve geçmişi; ikincisi, geleneksel siyasetin sona erdiğini ve politik sistemin toplumsal tabanının genişlediğini gösteren ve bir geçiş süreci olma özelliği gösteren Jön Türkler dönemi; üçüncüsü ise Milli Mücadele ile başlayan Cumhuriyet

dönemidir. Modern siyasal sistemin birtakım yeni ve önemli özellikler kazandığı bu üçüncü dönem, esasen başlangıcı ve hedefleri bakımından ilk ikisinden ciddi farklarla ayrılmıştır. Örneğin, 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında reformların ve diğer değişikliklerin yürütücüsü olan küçük gruplar ya doğrudan hükümetle ya da bürokrasi ve orduyla bağlantılı olan kimselerdir. Cumhuriyet dönemi ise yabancı işgaline karşı direniş ve savunma için tabandan yükselen ve daha sonra ulusal bir seferberliğe dönüşen bir halk hareketiyle başlamıştır.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olduğu 1923-1938 yılları arasındaki dönem, Türk tarihinin o zamana kadarki en kapsamlı ve radikal modernleşmesine sahne olmuştur. Savaş konjonktürü ve siyasi istikrarsızlıkların geride kaldığı bu dönemin en önemli gündemi Batılılaşma programının kat'i biçimde uygulanmasıdır. Erken Cumhuriyet dönemi olarak kabul edilen bu süreçte modernleşmenin liderliğini Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk yapmıştır. Ancak modern bir ulus devlete dönüşen Türkiye Cumhuriyeti'nde, yasama organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, yürütme organının başındaki Heyet-i Vekile (bakanlar kurulu) ve cumhuriyet döneminin ilk partisi olan Cumhuriyet Halk Fırkası da modernleşme hareketlerinin icrasında pay sahibidir. Bu dönemde hayata geçirilen yeniliklere, inkılap ya da devrim gibi yeni bir dönemi ve zihniyeti vurgulayan nitelemeler yapılmıştır.

Erken Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketlerini ele almaya başlamadan önce Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişin niteliği üzerinde durmak ve Cumhuriyet'in devrimci söylemini farklı açılardan anlamaya çalışmak gerekiyor.

Cumhuriyet'in devrimci söylemini savunan Yamaner'e (1999, s. 191) göre, Orta Asya kaynaklı Türk kültürü, Arap-İslam kültürü, Fars kültürü ve Anadolu topraklarındaki diğer kültürlerden etkilenen Türklerin kültür bileşenleri çok farklı olsa da ulaşılan bu çok yönlü kültür yapısı temelde bir Doğu kültürüydü. Bu kültür yapısına daha sonra değerleri ve hayat görüşü ile tamamen farklı, yeni bir boyut kazandıracak olan Batı ile ilişkiler de dahil olmuştur. Ancak Ülken'in de (1994, s. 117) dediği gibi Türkler'in, İslamiyet'i kabul ederken gösterdikleri kesin kararlılık, Batılılaşma süreci için söz konusu olmamıştır. Yayıldığı coğrafya itibarıyla Doğu ve

Batı toplumlarıyla ilişkilerini devam ettirmek durumunda olan Osmanlı, bir yandan Batının bilim, teknoloji ve kurumlarından faydalanmak istemiş diğer taraftan da tarihi geçmişi ile bağlı olduğu Doğu kültürünü sürdürmüştür. Hal böyle olunca, iki kültürü bir arada yaşayan Osmanlı toplumunda, Cumhuriyet dönemine intikal edecek bir kültür ikiliği meydana gelmiştir (Yamaner, 1999, s. 192).

Öte yandan bu kültür ikiliği yalnız Doğu-Batı farklılığıyla sınırlı kalmamış, özellikle Tanzimat döneminden itibaren halk ile devlet görevlileri ve aydınlar arasında da bu ikilik baş göstermiştir. Yamaner'e göre (1999, s. 192) Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen sosyokültürel değişimlerde Tanzimat ve özellikle II. Meşrutiyet dönemlerindeki modernleşme tecrübelerinden yararlanılmışsa da bu değişimleri Atatürk dönemi değişimleriyle mukayese etmek doğru değildir. Zira geçmiş modernleşme deneyimleri eskiyi kaldırmadan yapılan yeniliklerdir. Dolayısıyla bu yeniliklerde eski ile yeni bir arada yaşatılmak istenmiştir. Cumhuriyet döneminde ise düşüncesi ve yaşam tarzı farklı iki taraflı bir kültür ikiliği ile çağdaşlaşmanın mümkün olmadığı anlaşılmış ve kültür yapısını, modern değerlerle uyumsuzluk gösteren ögelerden arındırmak suretiyle, eskinin tümüyle kaldırılması hedeflenmiştir.

Modernliği bir kopuş olarak yorumlayan tezlere karşı, Mardin önemli yaklaşımlar ortaya koymuştur. Mardin'e (1992) göre, iddia edilenin aksine modernlik ancak geleneğe dayanarak var olabilir ve bütün modernleşme çabalarının arkasında muhakkak bir toplumsal yapı mevcuttur.

Nitekim Osmanlı modernleşmesinin temelde otokratik bir modernleşme olduğunu ileri süren Ortaylı'ya (1987, s. 25) göre, İmparatorluk, tarihinin son kırk yılında iç ve dış gelişmelerin etkisiyle otokratik modernleşmeden anayasal bir monarşiye kadar sürüklenmiştir. Bu bakımdan İmparatorluk, Cumhuriyet'e parlamentarizm, siyasal parti, basın gibi siyasal kurumları miras olarak bırakmıştır. Cumhuriyet'in hekimleri, fen adamları, hukukçu, tarihçi ve dil bilimcileri esasen son devrin Osmanlı aydın kadrolarından çıkmıştır. Cumhuriyet ilk anda eğitim sistemini, üniversiteyi, yönetim teşkilatını, mali sistemini İmparatorluk'tan devralmıştır. Hal böyle olunca, Cumhuriyet devrimcileri bir Orta Çağ toplumuyla değil; son yüzyılını modernleşme sancılarıyla geçiren İmparatorluğun bakiyesi olan bir toplumla yola çıkmışlardır. Öte yandan Cumhuriyet'in radikalizm ve devrimciliğini kamçılayan etkenlerden birinin

de Osmanlı modernleşmesinin yeterince radikal bulunmaması olduğunu ifade eden Ortaylı'ya göre, günümüz Türkiyesi'nin siyasal-sosyal kurumlarındaki güçlü ve zayıf yönlerinin bilinmesinin, son devir Osmanlı modernleşme tarihini iyi anlamakla mümkün olacağını ileri sürmüştür.

Mardin de (1992) bu tespitlere paralel biçimde, toplumsal yapının, öyle hemen bir gün, bir saat ya da bir yılda değişmeyip önemli süreklilikler içerdiğine vurgu yapmıştır. Modernliğin Osmanlı'daki ilk oluşumlarıyla, Cumhuriyet döneminde de sürdüğünü söyleyen Mardin'e göre, Cumhuriyetin modernlik mirası, Osmanlı dönemi modernliğinin eseridir.

Yıldırım'a (2012, s. 94) göre ise Mardin'in bu yaklaşımı modernliğin kopuş boyutunu ihmal etmektedir. Zira Mardin, Türk modernliğinin bir özelliği olan sürekliliği ele alırken, kopuş boyutundan söz etmemektedir. Çünkü modernlik paradigmasıyla birlikte, Türkiye'de yeni meşruiyetlere dayanan yeni kurumlar ve ''gelenekler icat'' edilmiştir. Bu kopuşun haklı kılınması için de redd-i miras söylemi öne çıkarılmıştır. Böylece Osmanlı'yla ve gelenekle ilgili olan her şey aradan çıkarılarak modernleşilmeye çalışılmıştır.

Bu bölümde, Türkiye'de Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen modernleşme hareketleri; siyasi, hukuki, toplumsal ve eğitim/kültür alanları olmak üzere dört ana başlıkta ele alınacaktır.

4.2.1. Siyasi Modernleşme

4.2.1.1. Cumhuriyetin ilanı

Fethi Beyin Başvekillikten çekildiği 27 Ekim 1923 tarihinde baş gösteren Heyet-i Vekile'nin kurulamaması krizini aşmak üzere devreye giren Mustafa Kemal Paşa, problemin kaynağı olarak yasama organı ile yürütme organı arasındaki ilişkilerin iyi düzenlenmediğini ileri sürdüğü anayasayı işaret etmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın Millet Meclisi'nde dile getirdiği çözüm teklifine göre, anayasa Cumhuriyet'in ilanını mümkün kılacak biçimde değiştirilmeliydi. Buna göre devletin başında Meclis tarafından seçilmiş bir Cumhurbaşkanı bulunacak; Cumhurbaşkanı Başvekili seçecek ve isterse Meclis'e ve Vekiller Heyeti'ne başkanlık yapabilecekti. Ayrıca Başvekil ile kabinenin Meclis'in onayından geçmesi gerekecekti (Karpat, 2010, s. 129).

Nitekim bu çözüm teklifi yerinde bulunmuş, Halk Fırkası meclis grubunun Anayasa'nın ilgili 1, 2, 4, 10, 11 ve 12. maddelerinin değiştirilmesi önergelerini kabul etmesiyle Cumhuriyet rejimine geçildiği resmen ilan edilmiştir. Buna göre, Anayasa'nın 1. Maddesinde yapılan değişiklikle devletin yönetim rejiminin cumhuriyet olduğu vurgulanmış; 4,10, 11 ve 12. maddelerinde ise cumhurbaşkanının meclis tarafından ve meclis üyeleri tarafından seçileceği, devlet başkanı unvanıyla gerekli gördüğünde Heyet-i Vekileye başkanlık edeceği, vekiller heyeti başkanının cumhurbaşkanı tarafından, vekillerin ise başvekil tarafından seçileceği hususları anayasadaki yerini almıştır. İkinci maddede yapılan değişikliklerde ise Türkiye Devleti'nin dininin İslam ve resmi dilinin Türkçe olduğu yer almıştır (Demirel, 2014, s. 64).

Ayrıca, aynı gün yapılan oylama ile Mustafa Kemal Paşa toplantıda hazır bulunanların oybirliğiyle cumhurbaşkanı seçilmiş; Mustafa Kemal Paşa'nın Başvekilliğe İsmet Paşa'yı atması ve onun da kabinesini oluşturmasıyla meclisten güven oyu alınarak Heyeti Vekile sorunu aşılmıştır (Koçak, 1997, s. 93).

İlan edileceği bir süredir basında açıkça tartışılan Cumhuriyetin ilanı kamuoyu için sürpriz olmamış ve halk tarafından coşkuyla kutlanmıştır. Bununla beraber, Cumhuriyetin ilanının zamansız olduğu ve aceleye getirildiği, asıl problemin rejimin isminden ziyade içeriğiyle ilgili olduğu yönünde tepkiler de gelmiş, bu görüşlerini bir gazete demeci ile beyan eden Rauf (Orbay) Bey, Halk Fırkası grubu tarafından sekiz saat kadar süren bir sorguya çekilmiştir. En sonunda geri adım atarak cumhuriyet yanlısı olduğunu ve parti içinde bulunmaya devam edeceğini açıklayan Rauf Bey, bu tutumu nedeniyle bazı vekiller tarafından hilafetçi olmakla ilişkilendirilmiştir. Toplantının ardından Halk Fırkası içinde herhangi bir görüş ayrılığı bulunmadığı belirtilmiş, Cumhuriyetin ilanıyla ilgili tartışmalar da bir süre sonra kamuoyunun gündeminden düşmüştür (Demirel, 2014, s. 65).

4.2.1.2. Halifeliğin kaldırılması

Cumhuriyetin ilanını izleyen aylarda Londra İslam Cemiyeti Başkanı Seyit Emir Ali ile Ağa Han'ın İsmet (İnönü) Paşa'ya yolladığı mektup muhatabına ulaşmadan birer gün aralıklarla Tanin ve İkdam gazetesinde yayınlanmıştı. Mektubun içeriğinde, Halifenin yasal konumunun açıkça belirtilmesi ve Hilafetle Müslüman milletler

arasındaki manevi bağın muhafaza edilmesi gerektiğine dair görüş ve öneriler yer alıyordu. Hükümetin sert tepkisine neden olan bu olay dolayısıyla mecliste bir gizli oturum yapılmış ve bu mektubun basında yayınlanmasının, Saltanatın Kaldırılmasının Tenkit Edilemeyeceğine Dair Kanunun ilk maddesine aykırı olduğu ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu olay, Hıyanet-i Vataniye Kanunu kapsamında değerlendirilmiş ve İstanbul'da bir İstiklal Mahkemesi'nin kurulmasına karar verilmiştir. Yapılan soruşturma sonucunda, olayda bahsi geçen gazetelerin başyazar ve sorumlu müdürleri ile İstanbul Baro Başkanı Lütfi Fikri Bey gözaltına alınmıştır. Mahkemede, ismi geçen gazetecilerin beraatına karar verilmiş, Hilafet makamının Müslümanlar için önemli olduğunu ve muhafaza edilmesi gerektiğini savunan Lütfi Fikri Bey ise beş yıl hapis cezasına çarptırılmıştır (Koçak, 1997, s. 94).

Ahmad'a (2007, s. 92) göre, İstanbul muhalefetinin asıl hedefi, Hilafet kurumunu tüm İslam dünyası tarafından kabul gören ve Türkiye'nin etkinliğini genişletecek bir tür Papalık merkezi gibi konumlandırmaktı. Ankara Hükümeti ise bu tasarıya çok sert ve kesin bir karşılık vermiştir.

Böylece, İstiklal Mahkemesi'nin devreye girmesiyle halifeliğin kaldırılmasına yönelik muhalefet dizginlenmiş, sıra artık nihai adıma gelmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, 1924 yılının ilk aylarında meclis oturumları öncesi Halifeliğin geleceğiyle ilgili nabız yoklamak üzere bir dizi görüşme gerçekleştirmiş, görüşmeler neticesinde üniversitedeki aydınlar, İstanbul basını, milli mücadeleyi beraber verdiği arkadaşları ve ordunun desteğini arkasına almıştır (Tunçay, 1981, s. 85). 2 Mart 1924 tarihinde, Halifeliğin geleceği konusu son kez Halk Fırkası grubu içinde tartışılmış, bir kesim cumhuriyet rejimi içinde halifeliğe yer olmadığını ileri sürerken bazı milletvekilleri Hilafet kurumunun Türkiye tarihindeki yerini vurgulayıp böyle bir kararın İslam dünyasında üzüntüyle karşılanacağı, İngiltere'yi ise sevindireceği uyarılarında bulunmuşlardır (Goloğlu, 2007).

TBMM, 3 Mart 1924 günü Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında açılmış, Cumhurbaşkanı burada yaptığı konuşmasında; Cumhuriyetin muhafazasının ve istikrarının temin edilmesi gerektiği, tek çatı altında bir milli eğitim sisteminin oluşturulmasının şart olduğu ve İslam'ın bir siyaset vasıtası olarak kullanılmasının önüne geçilmesinin lüzumu üzerinde durmuştur. Halk Fırkası toplantısında

Cumhurbaşkanının dile getirdiği bu teklifler üzerinde değerlendirilmiş ve uzlaşılan önergeler Büyük Millet Meclisi'ne sunulmuştur (Lewis, 1993, s. 263).

Mecliste kabul edilen kanuna göre; Halife hal edilecek, Hilafet makamı kaldırılacak ve Osmanlı hanedanı da sürgüne gönderilecekti (Lewis, 1993, s. 264). Kanunun yürürlüğe girmesiyle beraber, Halifeliğini, siyasi yetkilere sahip olmadan on altı ay kadar sürdüren Abdülmecid Efendi aynı günün gecesinde yurtdışına çıkarılmıştır (Demirel, 2014, s. 66). Böylece, Cumhuriyetin kurulmasıyla nüfuzu iyice zayıflayan saray, bütün mensuplarıyla birlikte ortadan kaldırılmış, İstanbul'daki dinsel otorite sonlandırılmış ve Cumhuriyetin siyasi alandaki en büyük rakibi saf dışı edilmiştir. (Koçak, 1997, s. 95).

Hilafetin ilgasıyla, yönetimdeki ikiliğin giderildiğine işaret eden Ortaylı'ya (2020, s. 300) göre, bu düzenleme yeni şartlarda, ideoloji ve yönetim birliğinin sağlanmasına yönelik bir adım olmuş, Hilafet bu sebeple kısa zamanda kaldırılmıştır.

Halifeliğin kaldırılmasını, yalnızca milliyetçiliğin yükselişiyle açıklamanın yeterli olmayacağını düşünen Davison'a (2012, s. 220) göre ise Halifeliğin kaldırılmasıyla, Türkiye'nin diğer İslam ülkeleri karşısındaki bağımsızlığını ve egemenliğini kısıtlamak için kullanabilecek bir odak noktası ortadan kaldırılmıştır.

Kara'ya (2019a, s. 61) göre ise Meşrutiyet'le birlikte yetki ve sorumlukları kısmen zayıflayan Hilafet makamı, saltanatın kaldırılmasından sonra büyük ölçüde güçten düşmüş ve sadece manevi yönü olan bir kurum olarak Ankara'ya mahkûm bir hale getirilmiştir. 3 Mart 1924 tarihinde Halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte ise yeni devlet, devlet görevlileri ve kurumlar düzeyinde, dinin tüm etkilerinden ve bağlarından sıyrılmıştır. Ayrıca bu hadise yalnız iç siyasete yönelik bir düzenleme olmamış, Türkiye'nin dış dünyadaki ve uluslararası ilişkilerdeki konumunu ve kimliğini de tayin etmiştir (Kara, 2019b, s. 193). Zira böylece, yeni Türkiye'nin İslâm dünyasıyla merkezî irtibat noktası olan makam da ortadan kaldırılmıştır. Öyle ki Türkiye Cumhuriyeti bu tarihten itibaren, jeopolitik, jeokültürel ve stratejik açıdan vazgeçemeyeceği İslam dünyasıyla irtibatlarını üst düzeyde kurup geliştirecek mekanizmalar ve kurumlar inşa etme hedefinde olmamış ya da olamamıştır (Kara, 2019a, s. 61).

Öte yandan, İslam dünyası, Halifelik makamı meselesinin çözümü için 1926 yılında Kahire ve Mekke'de, 1931 yılında Kudüs'te, 1932'de Madras'ta, 1945'te de Cenevre'de toplantılar düzenlemiş ancak bu toplantılarda herhangi bir neticeye varılamamıştır (Demirel, 2014, s. 68).

4.2.1.3. Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması

3 Mart 1924'te Halifeliğin kaldırıldığı meclis oturumunda, din müesseselerinin ve dinî memurların başında bulunan Şer'iye Vekili, Heyet-i Vekile üyesi olmaktan çıkarılmış ve Şer'iye ve Evkaf Vekaleti de kaldırılmıştır (Kara, 2019a). Bu düzenlemeyle, Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'nin yerine Diyanet İşleri Reisliği ve vakıflar için de Vakıflar Umum Müdürlüğü kurulmuştur (Findley, 2012, s. 252). Kanuna göre, Diyanet İşleri Reisliği; Müslümanlığın inanç ve ibadetlerine dair bütün ahkâm ve işleri idare etmek, dini müesseseleri yönetmek ve fetva ile irşat görevlerinden sorumlu tutulmuştur (Kara, 2019a). Vakıflar Umum müdürlüğü ise dini vakıflarla, camilerin bakımıyla ve 1931 yılından sonra din görevlilerinin maaşlarının ödenmesiyle ilgilenmiştir (Davison, 2012, s. 221).

Böylece Diyanet İşleri Reisliği yeni devleti içindeki en üst dini makam olmuş ve atamasının da başvekilin tebliği doğrultusunda cumhurbaşkanının onayıyla olacağı kararlaştırılmıştır (Davison, 2012, s. 221). Mardin'e (2011) göre, reisliklerin başvekilliğe bağlanmasının nedeni, devletin dini memuriyetler için verilen her türlü eğitimi ve bütün din görevlilerinin maaşlarını ve atamalarını kontrol edebilmesi amacıyladır. Kara'ya (2019a) göre bu kanunla, Diyanet İşleri Reisliği, faaliyetleri bakımından, müthiş bir gerileme ve daralma yaşamış ve statüsü Başvekile bağlı herhangi bir genel müdürlük (reislik) haline getirilmiştir.

Keyder'e (2014, s. 113) göre ise Diyanet İşleri Reisliği, dinî yaşamın bütün yönlerini yukarıdan kontrol edecek biçimde tasarlanmıştır. Tanör'e göre ise bütün bu tedbirler din kurumuna devlet dışında bir örgütlenme imkanını vermemek noktasında birleşmektedir. Zira var olan laiklik anlayışı dine toplum içinde özerklik tanımamakta, onu devletin denetimi altına almakta ve devlete tâbi kılmaktadır. Diyanet İşleri böylece bir yandan laikleştirme politikasına dinî bakımdan bir meşruluk getirmekte, öbür taraftan da dinin kontrol edilmesinde siyasî iktidarın elinde bir araç vazifesi görmektedir (Tanör, 1985, s. 31).

4.2.1.4. Çok partili cumhuriyet denemeleri

4.2.1.4.1. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Şeyh Sait Ayaklanması

Siyasal otoritenin tek merkezi olan TBMM'de üyelerin tamamı Halk Fırkası'na mensup olsa da Meclis ve Fırka tek yapılı türdeş bir bloktan oluşmuyordu. Ankara'daki cumhuriyetçi yönetimin bu bakımdan meclis ve fırka üzerinde mutlak bir otoritesinden söz edilemezdi. Zira o tarihlerde hükümetten gelen önerileri reddedebilen, çıkarılan bazı kanunlara muhalefet eden bir yapı mevcuttu (Koçak, 1997, s. 97).

Cumhuriyetin ilanı ve Halifeliğin kaldırılması gibi iki büyük değişimin altı ay içinde yapılması, Mustafa Kemal Paşa'nın 1919-1921 yıllarında savunduğu monarşik ve İslami devlet anlayışından kesin bir kopuşu işaret ediyordu. Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı Devleti'nin 13. yüzyıl sonundaki kuruluşundan beri dayandığı teokratik esaslardan büsbütün farklılaşan ve laiklik anlayışını benimseyen yeni bir kültürel politik felsefenin üzerinde inşa edilmek isteniyordu. Arka arkaya gerçekleşen laiklik temelli devrimlerin meydana getirdiği derin tepki, ekonominin kötü durumu ve hükümetin faaliyetlerine yönelik diğer memnuniyetsizlikler Halk Fırkası ile Başvekil İsmet Paşa'ya yönelik ciddi bir muhalefete sebep olmuştu. Cumhuriyetin ilanı, Halifeliğin kaldırılması gibi radikal değişiklikler Halk Fırkası içindeki bir grubu endişeye sevk etmişti (Karpat, 2010, s. 132).

Yeni bir partinin kurulacağıyla ilgili işaretler 1924 yılının yaz aylarında ortaya çıkmaya başlamıştı. Örneğin, Cumhurbaşkanının tarafsız olmasıyla ilgili demeçler basına yansımış, bitaraflık önerilerine cevap veren Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa: ''Benim için bir taraflık vardır; bir tarafım, o da cumhuriyet taraftarlığı; fikrî, içtimâî inkılâp taraftarlığı'' demiştir (Tunçay, 1981, s. 94).

Bir süre sonra Mustafa Kemal Paşa memurlukla milletvekilliğinin aynı kişide toplanamayacağı görüşünü ileri sürerek özellikle ordu mensuplarından tercihte bulunmalarını istemiş, bu çağrı üzerine 1. Ordu Müfettişi Kâzım (Karabekir) Paşa, 2. Ordu Müfettişi Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ve 7. Kolordu Komutanı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa, ordudan istifa ederek milletvekilliğine devam kararı almıştır. Bunun

dışında orduya mensup diğer milletvekilleri, milletvekilliğinden istifa ederek, ordudaki vazifelerine dönmüşlerdir (Koçak, 1997, s. 97).

Yeni bir partinin gün yüzüne çıkacağı sonbahara doğru iyice kesinleşmişti. Adının başına kısa bir süre önce cumhuriyet ibaresinin ekleyen Halk Fırkası'ndan istifa eden otuz iki milletvekili 17 Kasım 1924 tarihinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuş, fırkanın yönetiminde ise Kazım (Karabekir), Rauf (Orbay), Ali Fuat (Cebesoy) ve Adnan (Adıvar) gibi isimler yer almıştır (Özbudun, 2016).

Halk Fırkası yönetiminin kontrolü dışında gelişen ve kesinlikle yapay bir deneme olmayan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, esasen Türk ulusal hareketindeki iktidar mücadelesinin ve ideolojik yol ayrımının en belirgin tezahürüydü (Zürcher, 2005, s. 266). Muhalefet denetimi olmaksızın bütün kuvvetlerin tek parti yönetimi altında temerküz etmesinin otoriter bir idareyi meydana getireceğini öngören Terakkiperverciler, birkaç kişinin oligarşik amaçları yerine kişisel hürriyetleri güvenceye almak istiyor, temelde ise tek adam rejimine doğru yol aldığını düşündükleri ülkeyi halk egemenliğine dayalı bir devletle buluşturmayı hedefliyorlardı (Karpat, 2010, s. 132).

Bundan dolayı demokratik ve liberal eğilimleri öne çıkaran bir parti görünümünde olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TpCF) programının birinci maddesinde, Türkiye Devleti'nin halkın egemenliğine dayanan bir cumhuriyet olduğu, ikinci maddede, partinin, hürriyetperverlik (liberalizm) ve halk egemenliği (demokrasi) ilkelerini esas alacağı bildiriliyordu. Parti dini düşünce ve inançlara saygı göstereceğini ilan ediyor, ayrıca iki turlu dolaylı seçim sistemi yerine genel oy hakkına dayalı doğrudan tek dereceli seçim sistemini öneriyordu. Öte yandan iç ve dış ticaretin serbestleştirileceği ve devlet müdahalesinin en aza indirileceği meyanında liberal anlayışlarının detaylarını içeren maddeler programlarında yer alıyordu (Ahmad, 1995). Bu gelişmeden sonra Mustafa Kemal Paşa, TpCF'nin liberal eğilimlerinin CHF içinde karşılık bulabileceğini öngörerek, İsmet Paşa'nın yerine liberal ve ılımlı görüşleriyle bilinen Fethi (Okyar) Bey'i başvekilliğe getirmiştir.

Erken Cumhuriyetin ilk yıllarında ortaya çıkan muhalefet partisi demokratik bir cumhuriyet için heyecan uyandırırken Doğu'da başlayan Şeyh Sait İsyanı bu heyecanı gölgede bırakmıştır. 13 Şubat 1925 günü Bingöl'ün Genç ilçesindeki bir köyde başlayan ayaklanma kısa sürede yayılmış, Şeyh Sait kuvvetleri 7 Mart'ta Diyarbakır'ı kuşatmış ve Elazığ merkezi ile Palu ilçesini zapt etmişlerdi (Tunçay, 1981, s. 128). Gelişmeler üzerine hükümet gerekli askeri önlemleri almış, doğu illerinde derhal sıkıyönetim ilan edilmişti. Ayrıca, TBMM 25 Şubat'ta yeni bir yasa çıkararak, Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ekleme yapmıştı. Buna göre, dinin siyasete alet edilmesi suç kapsamına alınıyor ve bunun vatana ihanet sayılacağı ifade ediliyordu. Bu madde isyanın, dini bir ayaklanma girişimi olarak değerlendirildiğini ortaya koyuyordu (Koçak, 1997, s. 100).

Öte yandan alınan önlemleri yeterli bulmayan ve daha sert tedbirlere başvurulmasını isteyen meclis kanadı, Fethi Bey hükümetine güvensizlik oyu vererek hükümetten düşürmüş, İsmet Paşa 1937 yılına kadar kesintisiz olarak sürdüreceği başvekillik görevine ikinci kez getirilmişti (3 Mart 1925).

Güvenoyunu alan İsmet Paşa Hükümetinin 4 Mart 1924 tarihinde çıkardığı Takriri Sükûn Kanunu'na göre; hükümet Cumhurbaşkanı'nın onayı ile, gericiliğe ve ayaklanmaya, ülkenin sosyal düzeninin, huzur ve sükûnunun bozulmasına sebep olan, bütün kuruluşları ve yayınları yalnızca idari kararlarla yasaklayabilecek ve kapatabilecekti (Koçak, 1997, s. 101).

Takrir-i Sükûn kapsamında önce hükümete muhalifliğiyle bilinen ve İstanbul'da çıkmakta olan Tevhid-i Efkâr, İstiklal, Son Telgraf, Aydınlık, Orak Çekiç ve Sebilürreşad gibi muhalif gazete ve dergilerin yayınlarına son verilmiş (6 Mart 1925), kurulan iki İstiklal mahkemesinin üyeleri (Şark İstiklal Mahkemesi ve Ankara İstiklal Mahkemesi) ertesi gün TBMM tarafından seçilmiştir (Tunçay, 1981, s. 142).

Şark İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmaya başlayan Ahmet Emin (Yalman) ile Ahmet Şükrü'nün de (Esmer) aralarında bulunduğu çok sayıda gazeteci beraat etmiş, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmakta olan Hüseyin Cahit (Yalçın) Çorum'da süresiz sürgün cezasına çarptırılmış ve yine bu mahkemede yargılanan

bazı gazeteciler de farklı hapis cezalarına mahkûm edilmişlerdir (Koçak, 1997, s. 101).

Öte yandan, isyanı bastırmak üzere geniş çaplı bir askeri operasyon başlatılmış, seferber edilen askerler harekete geçip vaziyete kısa zamanda hâkim olmuşlardı. Şeyh Sait ve hareketin öteki liderleri, 15 Nisan'da teslim alınmış, fakat isyanın bastırılması mayıs sonuna kadar devam etmiştir (Tunçay, 1981, s. 128).

Diğer taraftan, Şark İstiklal Mahkemesi, 25 Mayıs'ta ayaklanmada payı olduğu iddiasıyla, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın doğu bölgesindeki şubelerinin kapatılmasına karar vermişti. Ankara İstiklal Mahkemesi de nisan ayında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İstanbul'daki şubelerinde aramalar yaptırmış, ele geçirilen belgelerden yola çıkarak, parti programında yer alan dine hürmetkâr olunacağı ifadesinin gericiliği kışkırttığına dair bir görüş belirtmişti (Koçak, 1997, s. 101). Hükümet de Ankara İstiklal Mahkemesi'nin bu görüşünü dikkate almış ve Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak, 3 Haziran'da, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın tamamen kapatılmasına karar vermiştir (Demirel, 2014, s. 77).

Bu arada mahkemede Şeyh Sait isyanıyla ile ilgili olarak yargılanan bazı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyeleri de mahkûm olmuşlardır. Ayrıca, isyanın kontrol altına alınmasından sonra yargılanan Şeyh Sait ve arkadaşları 28 Haziran'da idama mahkûm edilmişler ve hüküm 29 Haziran'da yerine getirilmiştir (Koçak, 1997, s. 101).

Ahmad'a göre (2007) Kemalistlerin ordu ve seçkinler arasında ciddi bir nüfuza sahip TpCF muhalefetiyle nasıl başa çıkacağı en başında belli değilken, TpCF'nin çıkan Kürt ayaklanmasıyla ilişkilendirilmesi, tüm muhalefetin kontrol altına alınması için uygun zemini yaratmıştır. Oluşan bu zemin rejime, Şapka Kanunu, tekke ve zaviyelerin kapatılması, eski hukuki düzenin kökten değiştirilmesi gibi radikal ve muhafazakârların karşı çıkacağı modernleşme hamlelerini yapma fırsatı vermiştir.

Bu bakımdan, 1925 yılında çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinde yeni bir dönemi başlatmış, otoritesini memleketin her köşesinde hissettiren ve örgütlü muhalefeti ortadan kaldıran hükümet, mutlak bir güce kavuşmuştu. İktidar artık büyük çoğunluğu orta sınıfın aşağı katmanlarından gelen, eski ordu mensupları

ile devlet memurlarının ele geçmişti. Eski Osmanlı idaresinden kalma unsurlar ise çeşitli görevlerde bulunmalarına rağmen yeni sistemde azınlıkta kalmışlardı. Mustafa Kemal Paşa, politik dehasının da yardımıyla TBMM'deki farklı görüşleri bir zamana kadar uzlaştırmayı başarmış daha sonra önemli noktalardaki muhafazakâr isimlerle yollarını ayırarak devrimci laik grubunun iş başına geçmesini sağlamıştı (Karpat, 2010, s. 135).

Bu arada, 1923-1925 devresinde milliyetçilik, laiklik ve halkçılık en temel ilkeler olarak belirmeye başlamıştı. Bu ilkelerden laiklik, en somut ifadesine ilerleyen yıllarda ulaşırken Cumhuriyet rejiminin temelini milliyetçilik oluşturuyordu. Milliyetçiliğin amacı kabul edilen milli egemenliğe dayalı modern Türkiye Cumhuriyeti'ni inşa etmenin yolunun da laiklikten geçtiği düşünülüyordu. Birinci Dünya Savaşı, Cumhuriyet'in ilanı ve Halifeliğin kaldırılması gibi iç gelişmeler Türk milliyetçiliğinin zeminini güçlendirmiş ve onu hâkim ideoloji haline getirmişti. Hıristiyan azınlıkların Anadolu'daki nüfusunun azalmasıyla kültürel bakımdan bir bütünleşme yoluna giren Türkiye'de, milli bilinci geliştirmek için şartlar oluşmuş ve milli amaçları gerçekleştirmek amacıyla laiklik ön plana çıkarılmıştır (Karpat, 2010, s. 136).

Öte yandan, Cumhuriyeti kuran kadroların yeni milliyetçilik anlayışı ve modernleşme için benimsedikleri devrimci metot, Ziya Gökalp'ın milliyetçilik öğretileriyle farklılıklar içeriyordu. Ziya Gökalp'ın Müslümanlığı Türk yaşam tarzıyla uyumlulaştırmak ve Halifelik de dahil olmak üzere dini kurumları bu açıdan yorumlayan din, tarih ve geleneksel yapı üzerinde yükselttiği milliyetçilik anlayışının yerini akılcılığı esas alan, dinin devletten bütünüyle ayrıldığı ve devletin üstün bir konumda bulunduğu kuvvetli laik bir milliyetçilik almıştı. Gökalp'ın Batı'dan yalnız teknoloji almakla sınırlı kalması gerektiğini belirttiği Batılılaşma düşüncesi bir kenara bırakılıp, maddi ve kültürel her bakımdan modernleşmenin kaynağı olarak biricik kaynağı olarak Batı görülmeye başlamıştı. Bu görüş ve yöntem farklılıklarından dolayı Cumhuriyet devrindeki inkılaplar üzerinde Ziya Gökalp'ın etkisi azalmış, 1925 ile 1940-1945 yılları arasında ismi anılmaz olmuştur (Karpat, 2010, s. 137).

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve eski İttihat ve Terakki partisinin son kalıntılarını tasfiye edecek gelişme ise İzmir Suikastı diye bilinen Atatürk'e suikast girişimiyle yaşanmıştır. Önceki dönem Lazistan vekili olan Ziya Hurşit, birinci TBMM'de İkinci gruptaydı. Onun başını çektiği suikast girişimi Atatürk'ün İzmir'e gelişinden önce ihbar edilmiş (17 Haziran 1926), Ziya Hurşit ve beraberindekiler İzmir'de yakalanmışlardı. Harekete geçen Ankara İstiklal Mahkemesi kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekillerinin evlerinde arama yapılmasını ve dokunulmazlıkları bulunmasına karşın vekillerin tutuklanmasını talep etmişti (Koçak, 1997, s. 102).

Böylece, 26 Haziran'da milli mücadelenin önde gelen komutanları Kazım (Karabekir), Ali Fuat (Cebesoy), Refet (Bele) ve Cafer Tayyar (Eğilmez) gibi paşaların da aralarında bulunduğu kırk dokuz sanığı yargılanmaya başlamış, mahkeme sonucunda on beş sanık idama mahkûm edilirken, yargılanan TpCF'nin lider kadrosu beraat etmiştir. Bu paşalar ordudaki görevlerinden emekliye ayrılmışlar fakat milletvekilliklerine dönem sonuna kadar devam etmişlerdir (Koçak, 1997, s. 103).

İzmir Suikastı yargılamalarının yöneldiği üçüncü grup ise eski İttihatçılar olmuştur. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra parti kurup İttihatçılığı yeniden diriltmeye çalışan, bunu başaramayınca CHF içinden milletvekili seçilen İttihatçılar olmuştu (Tunçay, 1981). İzmir'deki yargılamaları neticelendiren Ankara İstiklal Mahkemesi, Ankara'ya dönmüş ve eski İttihatçıların yargılanmasına 2 Ağustos'ta başlanmıştır. Mahkeme, içlerinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin eski Maliye Nazırı Cavit Bey, Dr. Nazım, Hilmi ve Nail Beyler de olmak üzere, dört kişiyi idama mahkûm etmiş, ayrıca o sırada yurtdışında bulunan eski Başvekil Rauf Bey'e gıyabında olmak üzere, yedi kişiye de on yıl sürgün cezası verilmiştir (Demirel, 2014, s. 80).

İzmir Suikastı davası Takrir-i Sükûn Kanunu'nun tatbikinin en ileri safhası olmuş ve bu yargılamalar sonucunda gerek Terakkiperver Fırka'nın lider kadrosu gerekse de İttihatçıların son kalıntıları siyasetten tamamen tasfiye edilmişlerdir. Bu gelişme sonrası Mahmut Goloğlu'nun deyimiyle ''Tek Partili Cumhuriyet sistemi'' pekiştirilmiştir (Koçak, 1997, s. 104).

4.2.1.4.2. Serbest Cumhuriyet Fırkası

Devlet yönetiminde söz sahibi olan Cumhuriyet Halk Fırkası üyelerinin birçoğu zamanla kendilerine ve yakınlarına menfaat sağlayacak makamlara gelmişti. İktidar tekelini elinde bulunduran partinin bazı üyeleri çeşitli yolsuzluklara karışmışlar ve bunların açığa çıkmasını önlemek üzere devletin imkanlarını kullanmaya başlamışlardı. Cumhuriyet Halk Fırkası üyelerinin bu tutumu, Milli Mücadele ruhunun kısa zamanda yitirilmesine ve halkın artan hoşnutsuzluğuna sebep olmuştu (Karpat, 2010, s. 51). Bu gelişmelerden ve huzursuzluktan haberdar olan ve 1929 Ekonomik Bunalımı sonrası daralan ekonomiyi düzlüğe çıkarmak isteyen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, CHF'yi denetleyecek ve performansını yükseltecek fakat devletin kontrolünde olacak bir muhalefet partisi kurmaya karar vermişti (Koçak, 1997, s. 106).

Bu amaçla, o sırada Paris Büyükelçiliği'nden izne ayrılmış bulunan Fethi Beyle görüşen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal:

''Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir dictature manzarasıdır... Halbuki ben cumhuriyeti şahsî menfaatim için yapmadım. Hepimiz fâniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese, bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum''

Sözleriyle, Fethi Beye bizzat parti kurması teklifinde bulunmuş, Fethi Bey de Cumhurbaşkanının partiler arasında tarafsız kalması koşuluyla bu teklifi olumlu karşılamıştır (Tunçay, 1981, s. 252).

Görüşme sonrası Fethi Bey parti kurma hazırlıklarına başlamış, Cumhurbaşkanının direktifleriyle CHF'den on üç milletvekili, 12 Ağustos 1930'da kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'na (SCF) katılmıştır. Bu arada tıpkı Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası gibi liberal görüşlere sahip olan yeni partide; vergi oranlarının düşürülmesi, yabancı sermayenin kabul edilmesi, tekellerin kaldırılması, bürokrasinin azaltılması, tek dereceli seçimlerin yapılması, kadınlara seçme seçilme hakkının tanınması, halkın yönetime katılımının sağlanması ve yöneticilerin denetlenebilmesi gibi belli başlı görüşler savunuluyordu (Koçak, 1997, s. 107).

Parti'nin kurulması ve Fethi Beyin yurtiçi ziyaretlerinden sonra parti halkta, beklenenin çok ötesinde karşılık bulmuş, hatta yer yer CHF aleyhine kışkırtıcı

taşkınlıklarda bulunulmuştu. Gelişen hadiseler üzerine Cumhurbaşkanı devreye girmiş ve halen CHF'nin Umumi Başkanı olduğunu hatırlatmak zorunda kalmıştı. Diğer taraftan, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na halk teveccühünün en somut belirtisi yapılan belediye seçimlerinde görülmüş, bir muhalefet partisi olarak siyasette yer alması beklenen parti iktidar alternatifi olarak ortaya çıkmıştı. Bu gelişmeler üzerine, Cumhurbaşkanıyla ve CHF ile daha fazla ters düşmek istemeyen Fethi Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkasını kapatmak durumunda kalmıştır (17 Kasım 1930) (Demirel, 2014, s. 109). İkinci çok partili yaşam denemesi de böylece yalnızca üç ay gibi kısa bir sürede son bulmuştur.

Ekonomik Buhranın 1929 ve 1930 yıllarındaki derin etkilerine Serbest Fırka denemesinin başarısız olması da eklenince Türkiye'de siyasi ve ekonomik liberalizm düşüncesi rafa kaldırılmıştır. 1930 yılından itibaren tek parti iktidarını tahkim edecek, laik ve milliyetçi devrimleri derinleştirerek genişletecek bir politika izlenecektir (Karpat, 2010, s. 155).

4.2.2 Hukuki Modernleşme

4.2.2.1. 1924 Anayasası

Erken Cumhuriyet döneminin en önemli gelişmelerinden biri de 1924 Anayasası'nın 20 Nisan 1924 tarihinde Mecliste kabul edilmesidir. 1924 Anayasası'nın hazırlanışında 1875 Fransız Anayasası ve 1921 Polonya Anayasası'ndan yararlanılmıştır (Demirel, 2014, s. 68). 1924 Anayasası'nı bir kurucu meclis değil, ulusu temsil eden en üst merci olarak TBMM yapmıştır. Esasen bir parlamenter sistem kurulmak istendiyse de 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Meclis üstünlüğü ve meclis hükümeti etkilerinin devam ettiği görülür. 1924 Anayasası'nda belirtilen ulusal egemenlik kavramı ve bu egemenliğin sadece TBMM tarafından kullanılacağı, yasama ve yürütme iktidarının yalnızca TBMM'de toplanacağı, meclisin hükümeti düşürme yetkisine karşılık, yürütme organına meclisi fesih hakkının tanınmaması gibi hükümler, Teşkilat-ı Esasiye'deki meclis üstünlüğü kabulünün devam ettiğinin işaretleridir. 1924 Anayasası'na göre, cumhurbaşkanı meclis üyeleri arasından TBMM tarafından seçilecek, başvekil ise cumhurbaşkanınca yine meclis üyeleri arasından atanacaktı. Heyet-i vekile ise başvekilin milletvekilleri arasından belirleyeceği isimlerden oluşacaktı. Heyet-i vekile oluşturulduktan sonra

cumhurbaşkanının onayına sunulacak ve TBMM'de güven oyuna başvurulacaktı. Anayasaya göre hükümetin ortak sorumluluğu söz konusu idi. Ayrıca 1924 Anayasası çok partili yaşama uyarlanabilecek biçimde hazırlanmıştı (Koçak, 1997, s. 97).

Anayasa hazırlığı sırasında çift meclis sistemi ve cumhurbaşkanlığının güçlendirilmesi ile ilgili iki öneri tartışılmış fakat kabul görmemiştir. Çift meclisli sisteme geçilmesi talebi önce iki vekilden gelmiş, lakin Encümen aşamasında çoğunluk sağlayamadığından tasarılaşmamış, genel kurulda da taraftar bulmamıştır. Tek meclisli yasama sistemiyle devam edilmek istenmesinde, kuvvetler birliği, meclis üstünlüğü, hızlı ve etkin karar alabilme avantajı gibi hususlar belirleyici olmuştur. Mecliste kabul görmeyen diğer önemli öneri başlıkları, Cumhurbaşkanını özellikle Meclis karşısında kuvvetlendirme amacına yönelikti. Cumhurbaşkanının Meclis dışından da seçilebilmesi ve görev süresinin yedi yıl olması, Cumhurbaşkanının hükümetin görüşünü aldıktan sonra seçimlerin yenilenmesine karar verebilmesi, yasaları bir kez daha görüşülmek üzere Meclise geri gönderebilmesi yani geciktirici veto yetkisi gibi öneriler meclisçe uygun bulunmamıştır. Cumhurbaşkanının başkomutanlığı ile ilgili olan ve bütün kuvvetlerin başkumandanlığını cumhurbaşkanına veren tasarı ise uzun tartışma ve itirazların ardından yumuşatılarak kabul edilmiştir. Uzlaşılan maddeye göre, cumhurbaşkanına bu konuda temsili ve sembolik yetkiler verilecekti (Tanör, 2014, s. 293).

Öte yandan 1924 Anayasası kabul edildiği haliyle kalmamış yıllar içinde birtakım değişiklilere uğramıştır. Bu değişikliklerin genellikle CHF kurultaylarında güncellenen parti nizamnamelerine mutabık biçimde anayasaya da girmesi, parti ve devlet arasındaki ayrılmaz bağı göstermesi bakımından dikkate değerdir. Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1928 yılında yapılan ikinci kurultayında partinin Cemiyetler Kanunu'na göre düzenlenmiş cumhuriyetçi, halkçı ve milliyetçi özellikleri tanımlanmış, partinin din ve dünya işleriyle devlet ve milleti ilgilendiren meseleleri bütünüyle ayırdığı belirtilmiştir. Doğrudan ifade edilmese de bu ilke ile laikliğe işaret edilmiştir. Böylece parti nizamnamesine 1923 yılında giren halkçılık ve milliyetçilik ilkelerine ek olarak cumhuriyetçilik ve laiklik ilkeleri de ilave edilmiştir. Ayrıca nizamnameye bu hükümlerin değiştirilemeyeceği maddesi de konmuştur (Demirel, 2014, s. 103, 104).

10 Nisan 1928 tarihinde anayasayı laiklik ilkesi yönünde kapsamlı biçimde revize eden önemli değişiklikler yapılmıştır (Demirel, 2014, s. 107). Eski şekliyle 2. maddede yer alan Türkiye Devleti'nin dininin İslam, resmi dilinin Türkçe, başkentinin ise Ankara olduğu hükmünde değişikliğe gidilerek Türkiye Devleti'nin dininin İslam olduğu maddesi anayasadan çıkarılmıştır. Buna bağlı olarak 26. maddede TBMM'nin görevleri arasında sayılan ''ahkam-ı şeriyenin tenfizi'' (şer'i hükümlerin icra edilmesi) ile ilgili ibare maddeden çıkartılmıştır (Nohutçu, 2019, s. 41). 16. ve 38. maddelerde yapılan değişikliklerle de yemin ederken ''vallahi'' yerine ''namusum üzerine söz veririm'' ibaresinin kullanılacağı anayasada yer almış, dört maddede yapılan bu değişikliklerle anayasada laiklik ilkesinin yer alacağına dair emareler güçlenmiştir (Demirel, 2014, s. 107).

CHF'nin 10-18 Mayıs 1931 tarihleri arasında toplanan kurultayında ise daha önce benimsenen cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık ve laiklik ilkelerine inkılapçılık ve devletçilik de eklenerek Altı Ok tamamlanmıştır (Koçak, 1997, s. 113). 5 Şubat 1937 tarihinde yapılan anayasa değişikliği ile Cumhuriyet Halk Partisi'nin Altı Oku 1924 Anayasası'na dahil edilmiş ve devletin ilkeleri olarak tanımlanmıştır (Demirel, 2014, s. 214).

Özü itibariyle demokratik özellikler taşıyan anayasa tek parti döneminde, 1921 Anayasası'na kıyasla uygulanamamıştır. Tek parti döneminde anayasada yer almayan şeflik sistemi Cumhuriyet Halk Partisi'nin tüzük ve programlarında yer almış, parti başkanı ve aynı zamanda cumhurbaşkanı olan Atatürk ve Başvekil İsmet İnönü'nün yetkilerinin parti tüzüğünde güçlü tanımlanması, meclisin ve dolayısıyla milletvekillerinin etki alanlarını daraltmıştır. Anayasa bu gibi uygulamalardan dolayı parti programının gölgesinde kalmıştır (Demirel, 2014).

4.2.2.2. İktibas kanunlarla gerçekleştirilen hukuk devrimi

Şeyhülislâmlık makamı, Şer'iye Vekaleti, ayrı dini okul ve medreselerin kapatılmasının ardından şer'iye mahkemeleri de ilga edilmiş ve bağımsız mahkemelerin uhdesine verilmiştir. Esasen, 19. yüzyıldan beri üzerinde çalışılan geniş hukuk reformlarıyla şeriatın uygulama alanları giderek daralmış, 8 Nisan 1924 tarihinde özel şer'iye mahkemelerinin kaldırılması da bu daralmanın bir devamı olmuştu. Fakat bütün bu değişikliklerden sonra şeriat, kişi ve aile hukukunu

ilgilendiren meselelerde yürürlükte kalmaya devam etmiş hatta laik mahkemelerde bu kanun üzere hükümler verilmişti. 1924 yılı başlarında Adalet Bakanı Seyyid Bey'in 1917 yılında kabul edilen aile hukukunun geliştirilmesi teklifi karşılık bulmayınca aynı yıl yirmi altı hukukçudan oluşan bir komisyon oluşturulmuş ve İsviçre Medeni Kanunu'nun Türk hukukuna uyarlanması amacıyla çalışma başlatılmıştır. Çalışmalar neticesinde hazırlanan yeni Medeni Kanun 17 Şubat 1926 tarihinde mecliste kabul edilmiş ve 4 Ekim'de resmen yürürlüğe girmiştir (Lewis, 1993, s. 271).

Kara Avrupası'ndan tercüme ve uyarlama yoluyla alınan kanunları İtalya'dan alınan Ceza Kanunu ve İtalya ve Almanya'dan uyarlanan Ticaret Kanunu takip etmiştir. Üçüncü meclis döneminde ise 23 Mayıs 1928 tarihinde, Türk Vatandaşlığı Kanunu, 4 Nisan 1929'da Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu, 18 Nisan 1929'da İcra ve İflas Kanunu ve 13 Mayıs 1929'da Deniz Ticaret Kanunu kabul edilmiştir. Böylece üç yıllık bir süre zarfında hukuk sistemi baştan aşağı köklü bir değişim geçirmiştir (Demirel, 2014, s. 111).

Türk Medeni Kanunu'nun gerekçesini değerlendiren dönemin Adalet Bakanı Mahmut Esat (Bozkurt) Beye göre, bu kanunun yürürlüğe girmesiyle, Türk ulusu eski uygarlığın kapılarını kapatacak, hayat ve feyiz vadeden çağdaş uygarlığa dahil olmuş olacaktı (Yamaner, 1999, s. 222). Bu ifadelerle Medeni Kanunu'n uygarlık değiştirmenin bir remzi olduğu vurgulanmış, böylelikle Doğu uygarlığından Batı uygarlığına geçme iradesinin kesin bir işareti verilmiştir.

Aydın'a (2001) göre ise İsviçre Medeni Kanunu'nun tek bir mütercim tarafından yapılabilecek tercümesi beklenmemiş, bölümler halinde acele biçimde tercüme edilmiştir. Bu yüzden, aynı terim veya kurum için zaman zaman farklı karşılıkların kullanılmasına aldırış edilmemiş ya da bu eksiklikler fark edilememiştir. Diğer taraftan Erken Cumhuriyet dönemi kadroları belli bir tarihten itibaren hukuku, kurmayı hedefledikleri Batı tipi bir toplum modelini gerçekleştirmenin uygun araçlarından biri olarak görmüşler ve bu nedenle bütünüyle Batı modelinde bir kanunlaştırmaya yönelmişlerdir. Ayrıca dönemin hukukçuları genelde kanunların toplumsal yapıya uygun olması gerektiğini böyle olmayanların kalıcı olmayacağının kabul etmekle birlikte, Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin bir istisna olduğunu,

buradaki amacın kanunların toplumsal yapıya uyması değil toplumsal yapının kanunlara göre biçimlenmesi yolunun denendiğini ve bunun da böyle olması gerektiğini ifade etmişlerdir. Bu sebeple Türkiye'nin hukukta modernleşme süreci hukukun özüne bir meydan okuma özelliğini taşımaktadır (Aydın, 2001, s. 347).

Öte yandan Erken Cumhuriyet döneminde bütünüyle Batı modelinde bir modernleşme yönteminin tercih edilmesinden dolayı İslâm hukukunu muhafaza etmenin meydana getireceği sakıncalar da göz önünde bulundurulmuştur. Zira İslâm hukukunu muhafaza etmek, bu hukukun eğitiminin verildiği medreseleri ve bu hukukun geçerli olduğu mahkemeleri muhafaza etmeyi de gerektirecekti. Daha da mühimi bu alanda yetişmiş olan ulemanın ülke genelinde varlığının ve etkinliğinin sürmesi söz konusu olacaktı. Gerek aldıkları eğitim gerekse de geleneklere bağlılıkları dolayısıyla bu kesimin bir taraftan geleneksel kurumlara bağlılıklarını sürdürme, diğer yandan da yapılacak inkılaplara pürüz çıkarma riskleri de göz önünde bulundurulmuş ve bu etken de Batı yönündeki tercihi kolaylaştırmıştır (Aydın, 2001, s. 349).

Yamaner'e (1999, s. 222) göre ise yapılan hukuk devrimi, Batı uygarlık düzeyi ile Türk toplumu arasında tarihsel süreç içinde meydana gelen uçurumun kısa bir sürede aşılması zorunluluğundan doğmuştur. Zira, sürekli değişen ve gelişen toplum ihtiyaçlarının karşılanması ancak değişim ve gelişime uygun modern hukuk kuralları ve kanunlarla mümkündür. Modernleşmek ve çağdaş uygarlık ailesi içinde yer almak isteyen toplumların ihtiyaçlarına din temelli kanunlarla cevap vermek mümkün değildir. Atatürk bu sebeple modern kanunları kabul etmek ve eski hukuk esaslarını temelden ortadan kaldırmak yoluna gitmiştir.

4.2.3. Toplumsal Modernleşme

4.2.3.1. Kılık kıyafette yapılan değişiklik

Bir yüzyıl önce kabul edilen ve başlarda kafir bid'atı olarak nitelenen ve şiddetle karşı çıkılan fes, aradan geçen zaman içinde benimsenmiş ve gerek Anadolu'da gerek diğer ülkelerde Müslümanlığın bir simgesi haline gelmiştir. Vücudun geri kalan kısmından ziyade özellikle başa giyilen fes, Batıyla araya konulan mesafe ve fark olarak telakki edilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında da fes giyme alışkanlığı devam etmiş, Cumhurbaşkanı ilk olarak 1925 Ağustos'unun son haftasında gittiği

Kastamonu'da, fes ve Anadolu'da giyilen bazı geleneksel kıyafetlerle ilgili görüşlerini dile getirmiştir. 2 Eylül'de çıkarılan kararnamelerle, resmen kabul edilmiş dini makamlarda bulunmayan kimselerin dini kıyafet ve alamet taşımaları yasaklanmıştır. Bunun yerine memurlara uygar ulusların ortak kıyafeti olarak kabul edilen Batılı kıyafet ve şapkaları giyme mecburiyeti getirilmiştir. 25 Kasım 1925 tarihinde getirilen bir düzenlemeyle ise şapka giyme zorunluluğu bütün erkeklere getirilmiş ve fes giymek suç olarak tanımlanmıştır (Lewis, 1993, s. 269). Kadınlar bakımından ise başörtüsü takılmaması özendirilmekle birlikte herhangi bir yasal düzenlemeye gidilmemiştir. Kıyafet inkılabı II. Mahmud'un fesi zorunlu kılması kadar radikal bir adım olarak karşılanmış ve kimi ciddi tepkiler doğurmuştur (Findley, 2012, s. 252). Ülkenin çeşitli bölgelerinde yükselen tepkiler İstiklal Mahkemeleri tarafından susturulmuştur. 3 Aralık 1934 tarihinde ise bazı kisvelerin giyilemeyeceğine dair kanunla, dini giysilerin toplum içinde giyilmesi yasaklanmış, din adamlarının dinî kıyafetlerini giymeleri artık yalnız ibadethanelerle sınırlandırılmıştır (Demirel, 2014, s. 163).

4.2.3.2. Tekke, zaviye ve türbelerin kapatılması

Şapka Kanunu'nun ardından 30 Kasım 1925 tarihinde çıkarılan bir kanunla tarikatlara ait tekke, zaviye ve türbeler kapatılırken, şeyhlik, müritlik, dervişlik ve türbedarlık gibi unvanların kullanılması da yasaklanmıştır (Demirel, 2014, s. 81). Nakşibendi tarikatından Şeyh Sait önderliğinde çıkarılan Kürt isyanı, tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasıyla ilgili kararın en önemli gerekçesi olmuş, bu ayaklanma sonrası her türlü tarikat faaliyetine yasak getirilmiştir (Mango, 2011, s. 158).

4.2.3.3 Takvim, saat ve ölçüde değişiklik

Grek aylarıyla hicri yılın karışımıma dayanan Rumi mali takvimi 18. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı idaresinde gittikçe artan bir sıklıkla kullanılmış ve 1917 yılında, hicri yıl ile, Gregorien aylara uyarlanmıştı. 26 Aralık 1925 tarihinde kaldırılan bu takvimin yerini Miladî takvim ve yıl resmen almış, bunun yanı sıra, yirmi dört saatlik uluslararası gün sistemi, kanunen geçerli tek vakit yöntemi olarak tayin edilmiştir (Lewis, 1993, s. 270). 1935 yılında ise hafta tatili cumadan pazara alınmış, (Findley, 2012, s. 252) bu tercih yapılırken idari ve ekonomik saikler de göz önünde bulundurulmuştur (Lewis, 1993, s. 287).

Diğer taraftan, 26 Mart 1931 tarihinde yürürlüğe giren ölçüler kanunuyla ise geleneksek ağırlık ve ölçü birimleri olan okka, dirhem, arşın, endaze ve kulacın yerini metre, gram, litre ölçü birimleri aldı. Bu değişiklikle ülke içinde kullanılan farklı uzunluk, hacim ve ağırlık ölçüleri ulusal ölçekte standardize edilmiştir. Ancak halkın bu yeni ölçülere uyum sağlayabilmesi için kanunun tatbiki 31 Aralık 1933 tarihine kadar tehir edilmiştir (Demirel, 2014).

4.2.3.4. Soyadı Kanunu'nun kabulü

Türkler arasında ortak aile adı kullanma yaygın bir âdet değildi. Bir kimse verilen ad yanında genellikle baba adıyla tanınıyordu. Nüfus artışı ve modern toplumdaki ihtiyaçlar gereği bir aile adı benimsenmesi Medeni Kanun'da belirtilmişti. 28 Nisan 1934 tarihinde yayınlanan ve 1 Ocak 1935 tarihinde yürürlüğe giren kanunla birlikte her Türk vatandaşına soyadı alma mecburiyeti getirilmiş, aynı zamanda geleneksel ve askeri olmayan rütbe ve unvanlar da kaldırılmıştır (Lewis, 1993, s. 287). Bu arada, erkekler için kullanılan efendi, bey ve kadınlar için kullanılan hanım hitaplarının yerini bay ve bayan kullanımları almıştır. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa da bu tarihten itibaren sadece kendisine ait olmak üzere Atatürk soyadını seçmiştir (Findley, 2012, s. 253).

4.2.3.5. Kadın haklarının gelişimi

Tanzimat Fermanı'yla birlikte yüzünü Batıya çeviren Osmanlı İmparatorluğu'nda kadının haklarında gelişmeler yaşanmış, kadının toplum hayatta görünür olması ve sesini duyurması aşamasına gelinmişti. Eğitim ve öğretim kurumları açmaya öncelik veren Tanzimat dönemi idareci ve aydınları, kız çocuklarının da okutulmasının bir ihtiyaç olduğunun farkına varmış ve kız çocuklarını ebelik, öğretmenlik gibi mesleklerde istihdam etmek üzere İstanbul'da Tıbbiye'ye bağlı Ebe Okulu (1842), İnas Sanayi Mektebi (1869) (Kız Sanat Okulu) ve bir Darülmuallimat (1870) (Kız Öğretmen Okulu) açılmıştır. Bunun yanı sıra dar ölçüde de olsa kız çocuklarına iptidai ve rüştiyelerin yolu açılmıştır (Doğramacı, 1986).

II. Meşrutiyet döneminde ise gerek kadın haklarını savunan gerek kadınların bilinçlendirilmesi ve güncel konularda aydınlatılmasını amaçlayan pek çok yayın faaliyeti söz konusu olmuştur. Ayrıca bu dönemde yayınlanan roman, piyes, şiir ve

felsefi yazı gibi pek çok eserde kadınların yaşamlarına dair konular ele alınmıştır (Doğramacı, 1986, s. 296).

Yine ilk kız liselerinin (sultani) açılmasına ancak İkinci Meşrutiyet döneminde izin verilmiş, 1914 yılında kızlar için ayrı bir üniversite, İnas Darülfünunu açılmıştır (Doğramacı, 1986).

II. Meşrutiyet döneminde kadının eğitim ve sosyal konumunu iyileştirme girişimleri devlet yönetim kademelerine de yansımış ve 1917 yılında, kadın haklarının sağlanması yönünde önemli bir adım olan, yeni bir Aile Hukuk Kararnamesi kabul edilmiştir. Fakat bu değişiklikten birkaç aydın kadının yararlanabildiği sınırlı bir değişiklik olmuş, gelişmelerden rahatsızlık duyan bazı çevreler bu adımlara şiddetli tepkiler göstermiştir (Feyzioğlu, 1986, s. 215).

Türk kadınının erkeklerle eşit haklara sahip bir statüye kavuşturulması gerektiğini düşünen Erken Cumhuriyet kadroları, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesiyle, kadın haklarını tanımayı demokratik bir cumhuriyetin icabı (İnan, 2009, s. 357) olarak görmüşlerdir. Bu konudaki ilk girişim ise 1926 yılında kabul edilen Medeni Kanun olmuştur. Kadın-erkek eşitliği esasına dayanan ve kadınların o zamana kadar kullanamadığı birçok hakları ihtiva eden Medeni Kanun, Türk toplumunun sosyo-kültürel yapısının hazırlıksızlığı nedeniyle, ülkenin her yerinde arzu edilen seviyede tatbik edilememiştir (Yamaner, 1999, s. 229).

Lewis'e (1993, s. 272) göre, Medeni Kanun çoğunlukla kara ve demiryollarına yakın kasaba ve köylerde uygulanmış, özellikle köylü kadınları kendilerine tanınan bu geniş hakları, kocalarına, babalarına ve kardeşlerine karşı kullanmaktan çekinmişlerdir. Yasaklanan çok eşlilik bile, taşradaki şehirlerde devam etmiş, kadınlar uzun süre konumlarını güçlendiren düzenlemelerden çok az istifade etmişlerdir (Yamaner, 1999, s. 229).

Öte yandan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa da bu konuda köy kadınını zorlamamış ve köylerdeki çok eşliliğe göz yummuştur. Köy kadınının haklarına gerçek anlamda kavuşması, ekonomi ve eğitimle ilgili şartların gelişmesine bırakılmıştır. Tarlada çalışan kadının sonunda özgürlüğünü elde edeceği ve bütün haklarına kavuşacağı öngörülmüştür (Atay, 1980).

Murat Belge'ye (2012, s. 678) göre ise erken modernleşmenin ulus-devletçi ve milliyetçileri, özellikle geleneksel İslâm toplumunu dönüştürme hedefiyle, kadınlara sağlamak istedikleri konumdan dolayı kendilerinin son derece ilerici olduğuna inanmışlardır. Fakat gerçekte kadına toplumsal hayatta tanınan konum, bütünüyle işlevsel olmuştur. Buna göre, kadın -anne- çocuğu büyütür, yetiştirir. Öyleyse anne de iyi bir eğitim almalıdır. Ve aldığı eğitimle çocuklarını iyi yetiştirmeli ve eğitmelidir. Zira yetiştirdiği çocuklar ileride çağdaş ve güçlü bir devletin yurttaşları olacaklardır. Yani, kadınların iyi eğitim almaları gereği onların insani, temel haklarına değil de bu gerekçelere dayandırılmıştır. Hal böyle olunca, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e, kadının hak ettiği konum bakımından kayda değer bir bakış ya da değerlendirme farkı söz konusu olmamıştır. Tek fark, kadının bunları başı örtülü ya da tayyörlü olarak yapmasındadır.

Siyasal haklarına, 3 Nisan 1930 tarihinde kabul edilen Belediyeler Kanunu ile kavuşan kadınlar, böylece seçme ve seçilme konusunda da erkeklerle eşit haklara sahip olmuşlardır. Yapılan düzenlemeye göre on sekiz yaşını dolduran her Türk vatandaşı kadın, belediye seçimlerinde oy kullanabilecekti. Diğer taraftan, seçilme için gerekli olan yaş sınırı da yirmi beş olarak belirlenmişti (Turan, 1995, s. 247). Kadınlara milletvekili seçilme hakkı ise 1934 yılı aralık ayında verilmiştir. Bu düzenlemenin ardından, 1935 yılında yapılan genel seçimde on yedi kadın, milletvekili olarak meclise girme hakkı elde etmiştir (Lewis, 1993, s. 287).

Arat'a (1998, s. 95) göre, hukuk ve eğitim sistemlerinin laikleştirilmesini de içeren laiklik ilkesi, Erken Cumhuriyet dönemi modernleşmesinde kadınları doğrudan etkileyen en önemli ilke olmuştur. Kadınların toplumsal konumunu güçlendirmek bakımından çok kritik önemde olan Medeni Kanun ve oy hakkı, muhafazakâr kesimlerin muhalefetine rağmen, onların gücünü zayıflatmanın bir aracı olarak görülmüştür.

Böylece Türkiye Cumhuriyeti siyasal devrim ve özgürlükler konusunda örnek aldığı Fransa'dan ve Medeni Kanunu iktibas ettiği İsviçre'den daha önce kadın hakları sorununu çözmüştür (Turan, 1996, s. 248). Erken Cumhuriyet döneminde kadına verilen hak ve sorumluluklar, modernleşmenin itici gücünü oluşturmuş, kadının

kazandığı değer ve saygınlık da Türk toplumunun uygarlık ölçütü kabul edilmiştir (Yamaner, 1999, s. 231).

4.2.4. Eğitim ve Kültür Alanında Modernleşme

4.2.4.1. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü

II. Mahmud zamanında temelleri atılan modern eğitim müesseseleri, Tanzimat'ın medreseler dışında ilköğretimden yükseköğretime kadar her seviyede yeni okullar açma ilkesiyle giderek yaygınlaştırılmıştır. Fakat eskiyi muhafaza ederek yeniye yönelmeyi amaçlayan bu eğitim politikası, Batı menşeli bilimlerle eğitim yapılan yeni okullarla, klasik eğitim veren medreseleri karşı karşıya getirmiş ve eğitim-öğretimde medreseli ve mektepli ikiliği meydana gelmiştir. Üstelik bu ikiliğe çok geçmeden yenileri de eklenmiş, İmparatorluğa bağlı uyrukların açtığı okullar yanında, kapitülasyonların kapsamını genişleten kimi yabancı devletler kendilerine bağlı okullar açmak yoluna gitmişlerdir. Böylece üçüncü bir eğitim merkezi olarak ortaya çıkan ''yabancı okulları'' sayısını giderek arttıracağı okullarla öğretim faaliyetlerine başlamıştır (Yamaner, 1999, s. 194).

Kodaman'a (2001, s. 86) göre, kozmopolit ve çok merkezli olan Osmanlı eğitim sistemi, ne milli ne tek ne de moderndi. Zira Osmanlı İmparatorluğu'nda; medreseler dinî eğitimi; Tanzimat mektepleri, kozmopolit eğitimi; gayrimüslim okulları bölücü eğitimi; yabancı okulları sömürgeci eğitimi; husûsî mektepler hedefsiz eğitimi; askeri okullar ise şuurlu fakat askerlikle sınırlı eğitimi temsil ediyorlardı ve bunlar arasında Türk toplumunun ve kültürünün yararına olan, milli eğitim esaslarına uygun olanlarına rastlamak zordu.

Ulusu, aynı eğitimi almış kişilerden oluşan bir topluluk olarak tanımlayan Ziya Gökalp, Türkiye'de kimi Uzakdoğu uygarlığından ayrılmamış, kimi Doğu uygarlığında yaşayan, kimi Batı uygarlığından biraz beslenen üç sınıf bulunduğuna işaret ederek gerçek bir ulus olmanın yolunun eğitim tarzını birleştirmekten geçtiğini vurgulamıştır (Gökalp, 1976). Farklı eğitim ve öğretim kurumları arasındaki çok merkezliliği ortadan kaldırmaya yönelik ilk teşebbüs de Ziya Gökalp'in düşünce ve görüşleri doğrultusunda, İttihat ve Terakki yönetiminden gelmiştir (Köknel, 1987). 29 Eylül 1914 tarihinde çıkarılan bir tüzükle medreseleri düzenlemeye çalışan İttihat

ve Terakki yönetimi, bu kurumları ‘‘*evvel, sâni, âli*’’ (ilk, orta, yüksek) olarak dörder yıllık üç kısma ayırmıştır. Müfredat programına ise dinî ilimlerin yanında, felsefe, matematik, tabiat bilimleri, fizik, kimya iktisat gibi dersler eklenmiştir. Ayrıca öğrencilere, İngilizce, Fransızca, Almanca gibi Batı dillerinden birinin öğretilmesi hedeflenmiştir. Ancak bu düzenleme de bekleneni vermemiş, medrese-mektep ikiliği ortadan kaldırılamamıştır (Turan, 1995, s. 64).

Ülkenin eğitim alanında içinde bulunduğu bu çok merkezli yapının farkında olan ve bu uç zihniyetler arasındaki uyumsuzluğun giderilmesi gerektiğini düşünen Mustafa Kemal, daha Milli Mücadele yıllarında eğitim konusu üzerinde durmuş ve 16 Temmuz 1921 tarihinde Ankara’da topladığı Maarif Kongresi’nde, memleketin gerilemesinin en önemli sebebi olarak izlenen eğitim ve öğretim politikalarını göstermiştir (Yamaner, 1999, s. 195).Yine Cumhuriyet’in ilanından önce 31 Ocak l923 tarihinde İzmir’de yaptığı bir konuşmada da, ülkenin eğitim ve öğretim kurumlarının bir olması gerektiğini vurgulayarak, eğitim ve öğretimin birleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Yapacağı inkılabın şartlarının oluştuğunu düşünen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, ikinci TBMM seçimlerinden önce, mektep-medrese ikiliğine son verilerek eğitimin birleştirileceğini ve modern eğitim sistemine geçileceğini ilan etmiştir (Yamaner, 1999, s. 196).

Nitekim Halifeliğin kaldırıldığı, Şer’iye ve Evkaf Vekaleti’nin yerine, Başvekilliğe bağlı Diyanet İşleri Reisliği ve Vakıflar Umum Müdürlüğü’nun kurulduğu 3 Mart 1924 tarihinde Mecliste kabul edilen diğer bir yasa olan Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile ülkede eğitim ve öğretim birliğinin sağlanması hedeflenmiş ve ülke içindeki bütün okullar Maarif Vekaleti’ne bağlanmıştır. Maarif Vekaleti de kısa süre içinde kendisine bağlanan bütün medreseleri kapatmıştır (Demirel, 2014, s. 82). Medreselerin kapatılmasıyla, imam ve vaizlerin eğitimi, özel liselere ve İstanbul Üniversitesi bünyesinde kurulan İlahiyat Fakültesi’ne bırakılmış, bu eğitim kurumları da diğerleri gibi Maarif Vekaleti’ne bağlanmıştır (Findley, 2012, s. 252).

Turan’a (1995, s. 70) göre, Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun kabul edilmesiyle birlikte, öğretim kurumlarının medrese, okul ve yabancı okul olarak içerik ve hedefte birbiriyle uyumsuz bölünmüşlüğüne son verilmiş ve eğitim-öğretimin laikleşmesinin temelleri atılmıştır. Ayrıca bu kanun ile, ‘‘ulusal kültür birliği’’nin gerçekleşmesi

için uygun şartlar hazırlanmış, Cumhuriyet nesillerinin hurafe ve diğer boş inançların yanı sıra, yabancı çıkarlarından korunmuş ulusal bir eğitimle yetiştirilmelerinin alt yapısı hazırlanmıştır. Karpat'a (2010, s. 143) göre ise hurafelere, mistisizme, doğaüstü inançlara ve gelenekçiliğe sistemli biçimde hücum edilen bu dönemde, okullarda bilhassa fen ve pozitif bilimlerin önemi üzerinde durulmuştur.

4.2.4.2. Üniversite reformu

Cumhuriyet döneminin ilk yüksek öğretim kurumu Hukuk Mektebi adıyla 1925 yılında Ankara'da açılmıştır. 1927 yılında ise tarım ve veterinerlik alanlarında yüksek öğrenim verecek okulların açılmasını öngören bir kanun kabul edilmiştir. Osmanlı döneminde kurulan Mühendishane de 1928 yılında Yüksek Mühendis Mektebi'ne dönüştürülmüştür (Turan, 1996, s. 81).

16 Ocak 1932 tarihinde, Osmanlı Devleti'nden devralınan tek üniversite olan İstanbul Darülfünunu'nda incelemeler yapmak üzere Cenevre Üniversitesinden Prof. Albert Malche Türkiye'ye gelmiş ve hazırladığı raporu Maarif Vekaleti'ne sunmuştur (Turan, 1996, s. 75).

Tanzimat döneminde kurulan Darülfünun, hukuk, tıp, edebiyat ve fünun olmak üzere dört fakülteden müteşekkildi. Maarif Nezareti'ne bağlı olan kurum 11 Ekim 1919 tarihinde bilimsel özerklik kazanmıştı (Turan, 1996, s. 72). Nihayet Malche'ın raporu üzerine, yapılan yenilik ve inkılaplara başından beri beklenen sıcaklıkta yaklaşmayan İstanbul Darülfünunu kapatılmış ve Maarif Vekaleti'ne bağlı yeni bir üniversitenin, İstanbul Üniversitesi'nin kurulması hakkındaki kanun TBMM'de kabul edilmiştir (Sakaoğlu, 2003). Üniversite reformunu içeren kanunla, üniversitenin idari, mali ve bilimsel özerkliği ortadan kaldırılarak hükümet denetimine tabi kılınmıştır. Bu kanunun tatbikiyle birlikte, çok sayıda öğretim üye ve görevlisinin vazifelerine de son verilmiştir (Demirel, 2014, s. 158). Öğretime, tıp, fen, hukuk ve edebiyat fakülteleriyle başlayan İstanbul Üniversitesi'ne 1936 yılında İktisat Fakültesi de eklenmiş, ayrıca fakülteler bünyesinde öğretim, araştırma ve uygulama gibi değişik amaçlarla kırka yakın enstitü kurulmuştur (Turan, 1996, s. 79).

İstanbul Üniversitesi'nin yanı sıra, yeni Türkiye'nin başkenti olan Ankara'nın da bir eğitim ve kültür kenti olması için çalışmalar yapılmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında açılan Mûsiki Muallim Mektebi'ni, Hukuk Mektebi ve Gazi Eğitim Enstitüsü takip

etmiştir. Tarım ve veterinerlik alanlarında yüksek okullar kurulmasını öngören kanun doğrultusunda, 1933 yılında başkentte Yüksek Ziraat Enstitüsü açılmış, ziraat, veteriner ve orman fakültelerinden oluşan enstitüye üniversite adı verilmemiştir. Ayrıca 9 Ocak 1936 tarihinde, Malche Raporu doğrultusunda, Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi açılmıştır. Yine aynı yıl, imparatorluk döneminde 1859 yılında kurulmuş olan Mülkiye Mektebi (Siyasal Bilgiler Fakültesi) İstanbul'dan Ankara'ya taşınmıştır. Başkentte bir Tıp Fakültesi'nin kurulmasına ilişkin yasa ise 1937 yılında çıkarılmıştır (Turan, 1996, s. 80).

4.2.4.3. Latin harflerinin kabulü

Erken Cumhuriyet döneminde, Türk ulusunun İslam dinini kabul ettiğinden beri, kendi kültürünü yavaş yavaş yitirdiği ve İslam ve Arap kültürünün etkisine girdiği yönündeki düşünceler giderek yerleşmeye başlamıştır. Buna göre, Türk ulusunu, çağdaşlaşmada geri bırakan en temel etkenlerin başında din kitapları kanalıyla etkili olan Arap kültürü ve yazın dili geliyordu. Osmanlı döneminde, Batılılaşma hareketlerine uygun biçimsel bir değişiklik olarak, önce Arap harflerinin düzeltimi, sonra da Latin harflerinin kabulü şeklinde başlayan yazı değişimi tasarısı, dinî sebepler ve geleneksel kültürle bağların koparılacağı endişesi ile gerçekleşmemiştir (Yamaner, 1999, s. 199).

Sovyet hükümetinin 1924 yılında Türk Cumhuriyetleri'nde Arap harfleri yerine Latin harflerinin kullanılması yönündeki kararı üzerine, TBMM'de görüşülen ancak kesin biçimde kabul görmeyen öneri, inkılapların giderek radikalleştiği 1927 yılından sonra gündeme bir kez daha gelmiştir. 1928 yılı başlarında yeni harflere geçişin bir zorunluluk olduğundan söz eden Adalet Vekili Mahmud Esad Bey ve Maarif Vekili Hamdullah Suphi Beyin meclisteki konuşmalarından sonra yeni alfabe için çalışmalar başlatılmış, Mustafa Kemal Paşa'nın bu konuyla ilgili Dolmabahçe'de kurduğu özel komisyon, çalışmalarını altı hafta içinde olgunlaştırmıştır. Yeni harflerin kabulüyle ilgili çalışmaların alt yapısının hazırlanmasıyla harekete geçen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal, Başöğretmen sıfatıyla yurt gezilerine çıkmış, köy meydanlarında, kahvehanelerde ve belediye binalarında halka yeni alfabeyle ilgili dersler verip onları imtihandan geçirmiştir (Lewis, 1993, s. 277).

20 Mayıs 1928 tarihinde değiştirilen rakamlardan sonra kanuni düzenleme sırası bu kez alfabeye gelmiş ve 1 Kasım 1928 tarihinde Arap harflerinin yerine Latin harflerini esas alan yeni alfabe kabul edilmiştir. 1 Aralık 1928 tarihinden itibaren gazete, dergi ve kitap dışındaki bütün yayınlar Latin harfleriyle yayınlanmaya başlamıştır. Yeni alfabe, kitapların basımında 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren yer almıştır. Ayrıca bütün kamu ve özel kuruluşlarda Latin harflerinin kullanılması yine bu tarihten başlayarak zorunlu tutulmuştur (Demirel, 2014, s. 112).

1 Ocak 1929 tarihinde Maarif Vekaleti'nin denetiminde açılan Millet Mektepleri'nin ülke genelinde başlattığı büyük okuma-yazma kampanyası neticesinde bir yılda altı yüz bin kişi diploma alırken, bu sayı 1936 yılında iki buçuk milyonun üzerine çıkmıştır (Demirel, 2014, s. 112).

Lewis'e (1993, s. 278) göre, harf inkılabının asıl hedefi pragmatik ve pedagojik olmaktan çok toplumsal ve kültürel bir nitelik taşımaktadır. Zira genç Türkiye'nin Doğu toplumlarıyla ve geçmişiyle ilişkisi kesilmiş ve kesin olarak Batı uygarlığına yönelinen, yepyeni bir dönem başlamıştır. Öte yandan, kabul edilen Latin alfabesinin Türkçe'nin ses yapısına Arap alfabesine kıyasla çok daha elverişli olduğu yönünde yaklaşımlar da ileri sürülmüştür (Findley, 2012, s. 253).

Toprak'a (1986, s. 362) göre, şapka, kıyafet, alfabe gibi inkılapların birçoğunun esasen sosyal bilimlerde kabul edilmiş modernleşme göstergeleriyle pek ilgisi yoktur. Fakat bu tür değişiklikler Türk toplumuna İslâmî bir konum yerine Batılı bir istikamet vermek isteyen Kemalizme hız kazandırmıştır.

Yamaner'e göre (1999, s. 201) ise yazı değişimi, ''devrim/inkılap'' kavramının içini tam manasıyla dolduran Türk modernleşme hareketi içindeki yenilikçi atılımların en önde gelenlerindendir. Bir biçimden başka bir biçime, gerçek bir dönüşüm olan bu gelişme, özel alanlara yönelik modernleşme hareketleri içinde ''devrim'' niteliğindeki tek sosyo-kültürel değişimdir.

Harf devriminin bir medeniyet değişimi ve savaşı olmadığını ve alfabe ile milliyetçilik yapılamayacağını vurgulayan Ortaylı'ya (2020, s. 356) göre ise Latin harfleri yalnızca Türkçenin imla ve ses uyumuna uygun olduğu için benimsenmiştir.

4.2.4.4. Türk dili alanında yapılan çalışmalar

Türklerin öz dillerini muhafaza etme yönündeki kararlılıkları uzun sürmemiş, özellikle Arapça ve Farsçaya rağbet eden aydınların Türkçeye gereken önemi vermemesi sonucu dil zamanla öz kimliğini yitirerek başkalaşıma uğramıştır. İbadet ve bilim dili olarak Arapçanın, sanat ve edebiyat dili olarak Farsçanın tercih edilmesiyle, Türkler için ‘‘Türk, ailesine Türkçe, Allah’ına Arapça, sevgilisine Farsça seslenir.’’ değerlendirmesi yapılmıştır. Arap ve Fars dillerinin etkinliğinin giderek artması neticesinde Türkçe halkın konuştuğu dil olarak kabul edilip ikinci plana itilmiştir. Böylece aydınların rağbet ettiği ve devlet kuruluşlarında kullanılan Arapça, Farsça ve Türkçe karışımı karma bir dil olan Osmanlıca ile halkın konuştuğu Türkçe arasındaki farklılık giderek derinleşmiştir (Turan, 2014, s. 57).

Tanzimat döneminin önde gelen yazarları, Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Ali Suavi, Ziya Paşa, Süleyman Paşa gibi hatta eserlerinde bazen oldukça süslü bir üslup kullanan Namık Kemal, halk tarafından anlaşılamayan Osmanlı Türkçesinin sadeleştirilmesi için girişimlerde bulunmuşlardır (Korkmaz, 1985, s. 398). Ancak bu teşebbüsler, daha sonraki dönemde Serveti-i Fünun dergisi çevresinde toplanan Fecr-i Aticilerin öncekilerden daha ağdalı bir Osmanlı Türkçesine yönelmeleri üzerine sonuçsuz kalmıştır. Bu arada yaşanan Batılılaşma sürecinin de etkisiyle, Fransızca, İtalyanca, Almanca ve İngilizcedeki teknik terim ve kelimelerin Türk dilinin fonetiğine uydurularak yazı ve konuşma diline girmesi de Osmanlıcayı daha karmaşık bir hale getirmiştir. Hatta o dönem dile giren bu yabancı sözcükler seçkin ve kibar kişiler tarafından kullanılmak suretiyle moda haline getirilmiştir (Yamaner, 1999, s. 205).

Erken Cumhuriyet döneminde dil alanında yapılacak çalışmalar hususunda atılmış en büyük adım alfabe değişikliği olmuştur. 1928 yılında yeni bir alfabe düzenlemek üzere kurulan ve Latin harflerinin kabulünden sonra çalışmalarını dil üzerinde yoğunlaştıran Dil Encümeni, dilin sınırlarını çizmek, sözcük haznesini ortaya koymak ve yabancı kelimeler yerine Türkçe karşılıklar bulmak hedefiyle halk ağzından ‘‘söz derleme’’ işine girişmiştir (Katoğlu, 1997, s. 416, 417). Ancak, Dil Encümeni’nin kimi üyelerinin kullandıkları kelimelerin uydurma olduğu öne

sürülmüş, bu sebeple resmi devlet dairesi niteliğinde mesai yapan bir kuruluşla dil çalışmalarında beklenen verimin alınamayacağı düşünülmüştür (Turan, 2014, s. 65).

Nitekim Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in 12 Temmuz 1932 tarihinde yaptığı, Türk diliyle ilgili çalışmalar yapacak bir cemiyetin kurulması gerektiğine dair teklifi de bu amaca yöneliktir. Samih Rıfat, Ruşen Eşref (Ünaydın), Celal Sahir (Erozan) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) beylerin öncülüğünde kurulan Türk Dili Tetkik Cemiyeti, Türkçenin köklerine inmek suretiyle dili yabancı kelimelerden arındıracak ve gereksinimler doğrultusunda Türkçe kökenli yeni kelimeler türetilmesi için çalışacaktı. Cemiyet, Birinci Türk Dil Kurultayı'nı 26 Eylül-6 Ekim 1932 tarihleri arasında düzenlemiştir (Demirel, 2014, s. 161).

Dolmabahçe Sarayı'nda toplanan ve dokuz yüz on yedi delegenin katıldığı bu kurultayda, ‘‘dilde devrim mi, evrim mi’’ sorusu çok yönlü olarak müzakere edilmiş ve çoğunluk dilde devrim görüşü üzerinde birleşmiştir. Sonraki yıllarda dildeki bu değişimi eleştiren isimlerden biri olan Fuat Köprülü, 26 Eylül 1932 tarihindeki kurultayı, Türk Rönesansının başlangıcı sayılabilecek önemli bir devrim olarak nitelemiştir. Ayrıca kurultayın son günü yapılan 26 Eylül'ün Dil Bayramı olarak kutlanması teklifi de kabul görmüştür. Öte yandan, Türk Dili Tetkik Cemiyeti, 1936 yılında toplanan üçüncü kurultayda, dildeki yenileşmenin etkisi ve Atatürk'ün isteğiyle ismini Türk Dil Kurumu olarak değiştirmiştir (Turan, 1996, s. 104).

Türk Dil Kurumu, ‘‘bilim dilinde kullanılmakta olan yabancı dillerden alınmış terimler yerine, bütün bilimsel kavramlar için öz Türkçe terimler bulup, ya da yaratıp koymaktır’’ ilkesini, terim çalışmaları için temel ilke olarak belirlemiştir (Turan, 2014, s. 65). Ancak çalışmalar ilerledikçe bu ilkeye yeterince uyulamamış böylece Batı kaynaklı sözcüklerin çokluğu ile karşı karşıya kalınmıştır. Bilimsel kavramlar için öz Türkçe kelime ve terim türetme çalışmaları başarısız olunca, 18-23 Ağustos 1934 tarihleri arasında toplanan İkinci Dil Kurultayı'nda, bütün terimlerin Türkçe köklerden türetilmesi ilkesinde esnekliğe gidilmiş ve ‘‘zorunlu hallerde Batıda kullanılan bilimsel ve teknik terimlerin yaşayan yabancı dillerden değil, bunların temeli olan eski dillerden alınarak, fonetiğinin Türk gramerine göre tespitinin uygun görüldüğü’’ biçiminde yeni bir karara varılmıştır (Katoğlu, 1997). Böylece bu bildirim sonucu, Osmanlı Türkçesi gündeme yeniden gelmiştir.

Diğer taraftan, Türk dilinin Doğu menşeli kelimelerden arındırılması ve yerlerine öz Türkçe karşılıklarının bulunması çalışmaları tartışmalara yol açmıştır. Türk Dil Kurumu'nun özleşme çalışmaları, özleştirmede aşırıya kaçıldığı, sözcük türetmede Türkçenin kurallarına uyulmadığı hatta uydurmacılık yapıldığı şeklinde eleştirilere konu olmuştur. Yabancı sözcüklerden arınmanın yalnızca Arapça ve Farsçayı -İslâmî Doğu dillerini- kapsamasını anlamlı bulan Lewis'e göre (1993, s. 429), aynı derecede yabancı olan Avrupa menşeli kelimeler bu arındırmadan etkilenmemiş, hatta atılan kelimelerin ortaya çıkardığı boşluğu doldurmak üzere yeni Avrupaî kelimeler bile alınmıştır. Oran da (1990) benzer bir tespitte bulunmuş, Türkçenin arındırılmasının, Batı dillerinden değil, Doğu dillerinden gelen kelimelerin atılması şeklinde anlaşıldığına dikkat çekmiştir.

Ayrıca konuşulan Türkçenin en temel sözcüklerinin bile, sırf Arapça ve Farsça olmaları yüzünden dilden atılmak istenmesinin de dili arındırmaktan çok yoksullaştırdığı ileri sürülmüştür. Bu eleştirilerin etkisiyle 1935 yılında, uydurulan yeni kelimelerin zorla kullanılması durdurulmuş ve alışkın olunan, vazgeçilmez birçok Arapça ve Farsça kelimenin de dilde bir süre daha kalmasına ve ulusallaştırılmasına karar verilmiştir (Lewis, 1993, s. 430). Atay'ın (1980, s. 476) naklettiğine göre, Atatürk de Türkçe olduğu belirtilmek kaydıyla, Türkçede mümkün olduğu kadar çok kelime bırakılmasından yanadır.

Bu yaklaşımı dilde bir gerileme olarak gören Lewis'e (1993, s. 430) göre, gerilemeye teorik bir haklılık kazandırmak için, ''dilimizde kullanılan ve şimdiye kadar yabancı dillerden alındığı düşünülen birçok kelime, bu dillere başlangıçta Türkçeden geçmişti'' doktrinin ilan edildiğini ileri sürmüştür. Böylece, bütün dillerin Türkçe kaynaklı olduğu, bütün uygarlıkların Türklerden ve bütün dillerin Türkçeden geldiğini ileri süren ve dilde aşırılığa yol açtığı için eleştirilen Güneş-Dil Teorisi ile hem yabancı sözcük problemi ortadan kaldırılmış hem de sözcük yetersizliğine köklü bir çözüm getirilmiştir (Oran, 1990, s. 112).

4.2.4.5. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Tarih Tezi

Bir ulus devletin sağlam temeller üzerine bina edilmesinin, ortak bir tarih şuuruyla mümkün olduğuna inanılan Erken Cumhuriyet döneminde, özellikle 1930'lu yıllardan itibaren tarih alanındaki çalışmalar önem kazanmıştır. Cumhurbaşkanının

talimatıyla, Mehmet Tevfik (Bıyıklıoğlu), Yusuf (Akçura), Samih Rıfat ve Reşit Galip beyler tarafından 12 Nisan 1931 tarihinde kurulan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti; ilk olarak Türk Tarihi'nin Ana Hatları adıyla bir kitap yayınlanmış, bu kitabı 1932 yılında okullarda okutulmak üzere dört cilt olarak hazırlanan ve çok sayıda baskısı yapılan kitaplar takip etmiştir. Cemiyet, Birinci Tarih Kongresi toplantısını 2-11 Temmuz 1932 tarihleri arsında Ankara'da yapmış, 1935 yılında dil değişiminin de etkisiyle cemiyetin adı Türk Tarih Kurumu olarak değiştirilmiştir. (Demirel, 2014, s. 161).

Radikal devrimlerin hayata geçirildiği Erken Cumhuriyet döneminde, geniş çapta devrim propagandası yürütülmüş, Cumhuriyetin, yenileşmenin, Batı kültürünün üstünlükleri övülerek Osmanlı İmparatorluğu ve onun gelenekleri küçümsenmiş ve yerilmiştir. Bu dönemde Türklerin İslam öncesi devirleri öne çıkarılmış ve bilhassa eski Türk tarihi araştırmalarına önem verilmiştir. Bu araştırmalarda ise Türklerin, İslamiyet'in milli nitelikleri yok edici etkisinden uzak oldukları zamanlarda medeniyetler kurdukları ve kendilerine özgü milli bir hayat sürdüklerinin altı çizilmiştir (Karpat, 2010, s. 142).

Bu düşünceleri bilimsel dayanaklara oturtmak isteyen Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, Türklerin kökeniyle ilgili çalışmalara yönelerek, ortaya bir Türk Tarih Tezi çıkarmıştır. Türk Tarih Tezi, Türk uygarlığının Orta Asya kökenli olduğunu ve tarihin en kadim uygarlıkları arasında yer aldığını ileri sürüyordu. Uygarlığın ilk kurucuları yaptıkları göçlerle dünyaya yayılmışlar ve beraberlerinde uygarlıklarını da götürmüşlerdi. Bu tezin iddiasına yahut edindirdiği izlenime göre, bütün kavimlerin ve milletlerin kökeni Türklere dayanıyordu. Avrupa'daki dil ve tarih çalışmalarından da faydalanılarak ortaya konulan tez, Türk tarihi ve Türk kimliğini, İslam kimliği dışında müstakil olarak ele almayı ve ümmetçi anlayış yerine ulusçu anlayışı geçirmeyi öngörüyordu. Ayrıca tez, Anadolu'ya nereden geldikleri kesin olarak bilinmeyen Hititlerin ve Mezopotamya bölgesinde ilk büyük uygarlığı kuran Sümerlerin de Orta Asya kökenli olabileceklerine dair savlar öne sürmüştür (Turan, 1996, s. 95).

Böylelikle temelleri atılan Türk tarihi ve dilini araştırma çalışmaları bilimsel faaliyetler olmaktan ziyade, tarihsel geçmişi yorumlayarak yeni bir millet meydana

getirme çabasına yönelik olmuştur. Bu bakımdan dil ve tarih çalışmaları, 1930'lardan itibaren yeni milliyetçilik anlayışının temellerini teşkil etmiştir. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti, İslâmiyet ve mümkün olduğunca Osmanlı dönemini geri planda ele alarak, dil ve tarih çalışmaları yapmayı ve milli benliği bu istikamette şekillendirmeyi amaçlamıştır (Karpat, 2019a, s. 133).

Karpat'a (2019a, s. 133) göre, Osmanlı Devleti'nin iç bünyesindeki gelişmelerin neticesinde, tarihî süreklilik içinde ortaya çıkan modern Türkiye'nin, Osmanlı mirasına gereken önemi vermeyen bir tarih ve dil esasına dayalı milliyetçiliğinin uzun soluklu olması mümkün değildi. Nitekim Türk Tarih Kurumu, kısa bir süre sonra Türklerin İslamiyet öncesi tarihinden ziyade, Selçuklu ve Osmanlı devirleriyle Cumhuriyet tarihi araştırmalarına ağırlık vermeye başlamıştır. Fakat bu arada milli kültür için talihsizlik sayılabilecek bir yol izlenmiş, aynı kurumlar Türk tarihine kıyasla kadim Anadolu kavimleri tarihi üzerinde gereğinden fazla mesai harcamışlardır. Diğer taraftan, milliyetçiliğin bölünmez bir parçası olan ve milleti birleştiren bir bağ olan dil konusunda izlenen hatalı yol, zaman içinde ideolojik bir niteliğe bürünmüş ve bu durum Türkçenin yararına olmamıştır.

4.2.4.6. Türk Ocakları'ndan Halkevleri'ne

Faaliyetlerine 1912 yılında büyük güçlüklerle başlayan İstanbul Türk Ocağı, yazarlar ve sanatçıları bir araya getiren ve konferansların yanı sıra, sohbet toplantıları ve akşam dersleri düzenleyen bir kültür ocağıydı. Mütevazı bir başlangıcın ardından yavaş yavaş gelişen derneğin taşrada yirmi kadar şube açılmıştı. 1918 yılında yaklaşık iki bin üyesi bulunan Türk Ocağı, Jön Türklerin yakın alakalarına rağmen özerkliğini korumayı sürdürmüştü (Georgeon, 2006, s. 40).

İdeolojik olarak Türk milliyetçiliği yanında pozitivist ve laik düşünceyi esas alan Türk Ocakları, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra da önemli bir kültürel örgüt olarak faaliyetlerini devam ettirmiştir. 1924 yılında kamuya yararlı dernek statüsü kazanan, 1925 yılında memurların da zorunlu olarak desteklemesi gereken bir örgütlenme olarak kabul edilen ve böylece meşruiyeti güçlenen Türk Ocakları, CHF'nin kültür alanındaki şubesi olarak görülmeye başlamıştı (Demirel, 2014, s. 156).

Cumhuriyet Halk Fırkası yöneticilerinin Türk Ocakları üzerinde bir denetim kurma isteği Kasım 1927'de toplanan CHF Kurultayı'nda iyice belirginleşmiş (Georgeon, 2006), 1927 Büyük Kongresi'nde Türk Ocakları Umumi Reisi Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Beyin tüm direnişine rağmen Türk Ocakları resmen CHF'nin denetimi altındaki bir kuruluş olarak kabul edilmiştir (Tunçay, 1981, s. 296).

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın feshinden ve diğer parti kurma teşebbüslerinin önüne geçilmesinin ardından, düşünce ve kültür alanındaki örgütleri de tek parti çatısı altında toplama politikası doğrultusunda, otoriter eğilimleriyle tanınan ve partiyi örgütsel ve doktrinel olarak güçlendirmeye çalışan Recep (Peker) Beyin girişimleriyle Türk Ocakları'nın CHF ile birleşmesi kararı alınmıştır. Karar 10 Nisan 1931 tarihinde yapılan Türk Ocakları Olağanüstü Kurultayı'nda görüşülmüş ve Türk Ocakları'nın feshedilmesine ve mallarının CHF'ye devrine karar verilmiştir (Koçak, 1997, s. 114).

Türk Ocaklarının kapatılmasıyla kültürel alanda meydana gelen boşluk yaklaşık bir yıl sonra Halkevlerinin kurulmasıyla doldurulmuştur. Düzenlemeye göre Halkevlerinin yönetiminden CHF sorumlu olacak ve devlet, giderlerinin karşılanmasında Fırkaya destek verecekti (Koçak, 1997, s. 114). Tüzüğe göre halkevleri; dil, edebiyat, tarih, güzel sanatlar, tiyatro, spor, sosyal yardım, kütüphane ve yayın, köycülük, müze ve sergiler gibi belli başlı dokuz alanda faaliyette bulunacaktı (Turan, 1996, s. 86). Atatürk'ün ölümünden sonra, küçük kent ve kasabalarda Halkodası denilen daha küçük şubeler de açılmış ve Halkevleri projesi ülke çapında yaygınlaşmıştır. 1932 ile 1952 arasında Türkiye'de toplam dört yüz yetmiş yedi Halkevi ve dört bin üç yüz yirmi iki Halkodası açılmıştır (Sakaoğlu, 2003). Öte yandan, sivil toplum alanındaki devlete tâbi kılma politikası sonraki yıllarda da sürdürülmüş, 10 Mayıs 1935 tarihinde Türk Kadınlar Birliği kendini feshetmiştir. 10 Ekim 1935 tarihinde ise malvarlığını Halkevleri'ne bağışlayan Mason Derneği kapatılmıştır (Koçak, 1997).

BÖLÜM 5: II. MAHMUD VE ERKEN CUMHURİYET DÖNEMLERİ MODERNLEŞME POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Üçüncü ve dördüncü bölümde II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde gerçekleştirilen modernleşme hareketleri ele alınmıştı. Bu bölümde ise bu iki dönemin modernleşme adımlarından hareketle ortaya çıkan ortak yönler ve birbirinden ayrılan taraflar karşılıklı olarak değerlendirilecektir.

5.1. Reformdan Devrime

Türkiye'nin son iki yüz yıllık geçmişi, esasen bir değişme ve modernleşme tarihidir. Batı'nın üstünlüğüne karşı bir denge oluşturma arayışı içinde olan Osmanlı Devleti, ilk olarak İmparatorluğun askeri teşkilatını güçlendirmiş daha sonra devlet düzenine yönelik ıslahatlara girişmiştir. Bu ıslahatlar, zamanla bütün toplumu etkileyen zincirleme tepkileri meydana getirerek toplum hayatını ilgilendiren her alanda köklü değişmeleri zorunlu kılmıştır (Karpat, 2010, s. 79).

Bu çalışmada, III. Selim'in hal'ine kadar olan modernleşme hareketleri, eski ile yeninin bir arada bulunduğu ve iç bünyede hemen hiçbir köklü değişiklik meydana getirmeyen, klasik ''ıslahat'' kavramıyla nitelendirilmiştir. II. Mahmud dönemindeki köklü modernleşme adımları ise, ''yeniden biçimlendirme'', ''yeniden yapılandırma'' anlamlarına gelen reform kavramıyla (Williams, 2012, s. 317) ifade edilmiştir. Zira II. Mahmud devriyle birlikte klasik ıslahat anlayışının ötesine geçilmiş ve gerek yeniden düzenleme gerek ortadan kaldırmak suretiyle, devletin ve kurumlarının yeniden yapılandırıldığı bir ''reform'' dönemine geçilmiştir. Beş asırlık asker ocağının lağvedilmesi, klasik Divan-ı Hümayûn'un yerini modern kabine sisteminin alması ve istişarî nitelikte yeni meclislerin ihdas edilmesi, sadrazamın devlet teşkilatındaki kadim konumunun zayıflatılması, tımar siteminin kaldırılması,

vakıfların merkeze bağlanması, tevcihat usulünün kaldırılması ve yeni memurluk rejimi gibi düzenlemeler bilhassa o dönem için çok köklü ve ileri reformlar olmuştur.

Erken Cumhuriyet döneminde ise geçmişte ıslahat, reform, tanzimat gibi kavramlarla ifade edilen düzenlemelerin de ötesinde; yepyeni bir devri vurgulayan ve geçmişi ortadan kaldırma iddiası taşıyan ‘‘devrim’’ ya da ‘‘inkılap’’ kavramları, hayata geçirilen modernleşme hareketlerini nitelemek üzere kullanılmıştır. Saltanatın kaldırılıp Cumhuriyet rejiminin kurulması, Halifeliğin ve Şer’iye ve Evkaf Vekaleti’nin kaldırılması, eğitimde ve yargıda ikiliklere son verilmesi, hukuk sisteminin kökten modernleştirilmesi, uzun bir geçmişe sahip olan tarikatların faaliyetlerinin yasaklanması, Latin harflerinin kabulü, kadının sosyal ve siyasal hayattaki konumu gibi düzenlemeler, bu kurumların ve geleneklerin tarihi geçmişi de hesaba katıldığında, çok radikal ve devrimci karaktere sahip inkılaplardır.

5.2. Osmanlı Hanedanının Gerileyen Meşruiyeti

Osmanlı Devleti’ni altı asır boyunca ayakta tutan en önemli amillerden biri de hanedana atfedilen kutsallıktır. Bu inanışa göre, Tanrı düzenlediği alemi ayakta tutmak ve onun devamlılığını sağlamak üzere kendisine yeryüzünde bir gölge, vekil ya da halife olmak üzere padişahı tayin etmiştir. Kökeni eski Türklere kadar giden bu inanış Osmanlı’da o kadar kökleşmiştir ki, Tanrı’nın vekilliği hususunda herhangi bir tereddüt söz konusu olmamıştır (Berkes, 2016, s. 30). Osmanlı tarihinde doğal yollardan olmayan taht değişikliklerine ve darbelere birçok kez rastlansa da müstakbel padişahın Osmanlı hanedanından olması hususunda ulema, asker ve devlet bürokrasisi arasında hiçbir görüş ayrılığına düşülmemiştir. III. Selim’i tahttan indirip yerine IV. Mustafa’yı geçiren Yeniçeriler, Rusçuk âyanı Alemdar Mustafa Paşa’nın kuvvetleriyle III. Selim’i yeniden tahta geçirme girişimi karşısında, devrik padişah III. Selim’in ardından, onun yetiştirdiği yeğeni Mahmud’u da öldürmek istemişlerdi. 1808 yılında, hanedanın hayattaki tek şehzadesi olan Mahmud’u katletmeye teşebbüs edenler, kadının padişahlığının hukuken meşru olmadığını bilmelerine rağmen ‘‘Gerekirse Esma Sultan’ı padişah yaparız’’ demişlerdir (Ekinci, 2015). II. Mahmud da tahta geçince tutucuların padişahı olarak görülen amcazadesi IV. Mustafa’yı öldürtmüş ve böylece rakipsiz kalarak olası bir taht değişikliğinin önüne geçmiştir. Öte yandan Sekban-ı Cedid ordusu girişimi sırasında, Sultan II. Mahmud’a karşı

isyana kalkışan Yeniçeriler, ‘‘Hanedanın son üyesini katletmek mi istersiniz?’’ sorusuna, ‘‘Padişah bir insan değil midir? Kim olsa olur. Esma Sultan olsun, ya ki Konya’daki şeyh Padişah olsun. Kırım Tatar hanzadelerinden biri padişah olsun.’’ şeklinde cevap vermişlerdir (Ortaylı, 1987, s. 30). Nitekim, Osmanlı Devleti’nin son dönemlerine kadar bu hanedan hassasiyeti zaman zaman gerilese de devam etmiştir. Osmanlı hanedanına atfedilen kutsallık, tahta başkasının müstahak görülmediğini ortaya koyması açısından ve başka asil ailelerin teessüsüne imkân vermemek bakımından, devletin emniyetini ve sürekliliğini de temin etmiştir (Ekinci, 2015).

Ancak zamanla ve özellikle Osmanlı Devleti’nin çöküş devresinde hanedanın kutsallığına yönelik inançta aşınmalar meydana gelmiştir. Çoğunluğu askeri okullardan yetişen ve II. Meşrutiyet’in ilanında önemli roller oynayan İttihat ve Terakki mensupları, sahip oldukları örgütsel ve ideolojik altyapı ve toplumsal taban bakımından saltanat ve çevresi tarafından temsil edilen eski düzenden, derin bir sosyal, psikolojik ve kültürel uçurumla ayırılıyordu. Yeni yönetici kadrolar ile saltanat arasında neredeyse hiçbir ortak bağın olmaması sebebiyle İT kadrolarının eski sistemden kopmaları görece kolay olmuştur. Geçmişte iktidara gelenler, bunu yönetimdeki güç dengesini lehlerine çevirerek başarırlarken, İT, iktidarı kendi devrimci çabalarıyla ele geçirmiştir. Böylece İmparatorluk kurumu dışından gelen bir toplumsal grubun, saltanatın geleneksel varlığına meydan okuyan bir tez ve ideolojiyle iktidarı ele geçirmesine Osmanlı tarihinde ilk defa şahit olunmuştur. Ancak Jön Türkler saltanatı ortadan kaldırma yoluna gitmemişler bunu da hanedanı benimsedikleri için değil de pratik nedenlerle yapmışlardır (Karpat, 2015, s. 16).

Cumhuriyet’i kuran kadrolar bakımından ise durum biraz farklıdır. Orta sınıftan gelen Mustafa Kemal’in aksine, arkadaşları Rauf Orbay, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele gibi isimler aile bağları sebebiyle daha aristokrat bir statüdelerdi. Padişahlık ve halifelik makamları bu isimler ve temsil ettikleri kesimler için vazgeçilmez ve ayrı düşülemeyecek kurumlardı. Mustafa Kemal gibi orta ve alt sınıftan gelen isimlerin ise hanedana ya da halifeye bağlılıkları daha zayıftı (Ahmad, 1995, s. 85). Milli mücadelenin parolasını saltanatı ve halifeliği kurtarmak olarak belirleyen Mustafa Kemal Paşa, bu yolla hem silah arkadaşlarını bir hedefe yönlendirmiş hem de halkta ciddi bir karşılık bulmuştur (Karpat, 2010, s. 123). Padişah Vahideddin’in ve Damat Ferid Paşa hükümetinin Ankara merkezli direniş hareketine destek vermemesi, iç

isyanları desteklemesi ve İngilizlerle iş birliği içinde olduğu gibi iddialar nedeniyle Saray bu süreçte itibar kaybına uğramıştır (Akşin, 2007). Nitekim 1 Kasım 1922 tarihinde altı asırlık saltanat kaldırıldığında ve hanedan üyeleri ülkeyi terk etmek zorunda kaldıklarında ciddi bir tepkiyle karşılaşılmamıştır. Hiçbir halk sınıflaşmasına izin vermeyen halkçı bir toplumsal yapı oluşturmak hedefiyle yola çıkan Mustafa Kemal Paşa, İstiklal Savaşı'nı beraber verdiği silah arkadaşlarının bulunmadığı bir Meclis oturumuyla Cumhuriyeti ilan etmiştir. Niyazi Berkes'in (2016, s. 31) dediği gibi, padişahın temsil niteliğinin sıfıra indiği dönemlerde bile makamın meşruiyetini inkâr edecek bir unsur ortaya çıkmamış, bunu en sonunda saltanatı kaldırıp, Cumhuriyet'i kuran kadrolar inkâr edebilmiştir.

5.3. Modernleşme Gereksiniminin Altında Yatan Faktörler

Batının kendilerinden üstün olabileceğine ihtimal vermeyen Osmanlılar, gerilemenin uzun zaman kendi noksanlıklarından kaynaklandığını düşünmüşlerdir. Osmanlıların modernleşme konusunda görece geç harekete geçmesinin bir diğer nedeni ise geleneksel toplumların karakteristik bir özelliği olan, selefin üstünlüğü ve mazinin daha iyi olduğu düşüncesidir. Osmanlılar bu sebeple kendi geçmişlerinde bir zirve olarak gördükleri Kanunî Sultan Süleyman dönemi değerlerine ve müesseselerine (kanun-ı kadim) dönmeyi hedeflemişler, bu yaklaşımdan hareketle sorunlarının çözümünü uzun süre geçmişte aramışlardır (Akyıldız, 2012, s. 16).

Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nde modernleşme hareketlerinin birinci amacı Devlet-i Aliyye'yi yeniden eski ihtişamlı ve muzaffer günlerine döndürmektir. Nitekim, Sultan III. Selim'e sunulan layihalarda, gerekli düzenleme ve yeniliklerin yapılması halinde devletin Kanunî dönemindeki gücüne ulaşacağı öngörülmüştür (Karal, 2007, s. 63). II. Mahmud döneminde ise Devlet-i Aliyye'nin bekasını ciddi manada tehdit eden yeni sorunlar baş göstermiştir. Bu bakımdan, II. Mahmud'un gerçekleştirdiği reformların istikametini tayin eden hususların en başında, etkileri imparatorlukta yavaş yavaş hissedilmeye başlayan 1789 Fransız İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik akımı gelmiştir. Sultan II. Mahmud'u meşgul eden bir diğer önemli sorun ise Kavalalı Mehmed Ali Paşa meselesi olmuştur. 1805'lerden itibaren valiliğini yaptığı Mısır'da kölemen nüfuzunu ortadan kaldıran ve askeriye, tarım, ticaret ve sanayi alanlarında hızlı bir modernleşme ivmesi yakalayan ve merkezi hükümetle bağlarını

giderek zayıflatan Mehmed Ali Paşa'nın bu performansını takip eden II. Mahmud, valisinin yolunu izleyerek onun seviyesinin üzerine çıkmak istemiştir (Kuran, 1990). Mahmud 1830'larda başlı başına bir problem haline gelen Mehmed Ali Paşa'yı dizginlemek üzere Rusya'yı yardıma çağırmak zorunda kalmış, Mısır Valisi karşısında aldığı mağlubiyetin ardından yabancı danışmanlara başvurmuş, özellikle de Prusyalılara yönelmiştir. II. Mahmud'u Batı'ya yönelten bir diğer etken ise III. Selim zamanında Avrupa'da kurulan daimî elçiliklerde görev yapan elçilerin izlenimleri ve padişaha bu doğrultuda yaptıkları tavsiyeleridir (Özcan, 1995, s. 16). Nitekim 1830 yılında Petersburg elçiliğinden dönen Halil Rıfat Paşa, ''Rusya'dan avdet ediyorum. Avdetimde her zamankinden ziyade kani oldum ki, Avrupa'yı taklit etmezsek, bizim için Asya'ya dönmek mecburiyetinden başka çare yoktur" tespitinde bulunmuştur. Sultan Mahmud, yaşanan gelişmelerin ve yapılan önerilerin tesiriyle, geleneksel Osmanlı düzeniyle birlikte, yaşayış tarzının da değişmesi gerektiği fikrine varmıştır. Bu kanaat neticesinde giyim, dil, düşünce ve hatta yaşayış tarzlarını da kapsayan köklü değişimler dönemi başlamıştır (Özcan, 1995, s. 17).

Öte yandan, 1830'lardan itibaren giderek uluslararası bir sorun haline gelen Mehmed Ali meselesi ve artan ekonomik güçlükler II. Mahmud'u yeni müttefikler edinmeye zorlamıştır. 1834'te Paris ve ardından 1837 yılında Londra'ya büyükelçi olarak gönderilen ve daha sonra Hariciye Nazırı olan Mustafa Reşit Paşa (Kaynar, 2010) bu dönemde Osmanlı hükümeti ve İngiltere arasında köprü olmuştur. II. Mahmud saltanatının son yıllarında, Sultan üzerinde en etkili kişilerden biri olan Reşit Paşa, İngiltere ile 1838 yılında Baltalimanı Antlaşması'nın imzalanmasını sağlamıştır. Avrupa'nın büyük devletlerinin Osmanlı ile ilgili yaklaşımlarından haberdar olan ve Batılı güçlerden destek alabilmek için bir an evvel Tanzimat programının ilan edilmesi gerektiği yönünde padişaha telkinlerde bulunan Mustafa Reşit Paşa'ya göre, Osmanlı Devleti eskimiş usullerini terk ederek yeni uygarlık yoluna girmedikçe ve ülkenin idaresinde hukuk kurallarına uyulmadıkça, gücünü ve itibarını muhafaza edemeyecek ve varlığını devam ettiremeyecekti (Şeref, 1985, s. 49).

Erken Cumhuriyet döneminde ise toplumun gelenekçi adetlerini kaldırma, bunların yerine çağdaş ve akılcı düşünceleri ikame ederek Türk toplumunu günün ihtiyaçlarına göre modernleştirmek, hayata geçirilen devrimlerin en önemli gayesi olmuştur. Ayrıca, toplum hayatında köklü bir değişimin meydana gelmesi için, din

ve geleneklerin gerek toplumun gerekse kişinin kültürel, ekonomik ve toplumsal görüşleri üzerindeki geriletici etkilerinin giderilmesi amaçlanmış; gelenekçiliğe karşı cephe almış, her konuyu nesnel olarak ele alacak, akılcı bir insan tipinin meydana getirilmesi hedeflenmiştir (Karpat, 2010, s. 140).

1925 yılında yaptığı bir konuşmada, yapılan ve yapılacak olan inkılapların temel ilkesinin, Türk halkını biçim ve anlam bakımından bütünüyle çağdaş ve uygar bir toplum haline getirmek (Yamaner, 1999, s. 190), olduğunu ifade eden Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, bir başka konuşmasında ise (1997, s. 247):

''...Bunun sebebi dünyanın vaziyetini anlamadığımız içindir. Fikrimiz, zihniyetimiz medeni olacaktır. Şunun bunun sözüne ehemmiyet vermeyeceğiz. Medeni olacağız. Bununla iftihar edeceğiz. Bütün Türk ve İslam alemine bakınız. Zihinleri medeniyetin emrettiği şümul ve tealiye uyamadıklarından ne büyük felaketler, ne ıstıraplar içindedirler... Artık duramayız. Behemehal ileriye gideceğiz... Medeniyet öyle bir kuvvetli ateştir ki ona bigâne olanları yakar ve mahveder.'' demiştir.

Tunaya'ya göre ise Tanzimatçı ve Meşrutiyetçi tereddütlerden bütünüyle arınmış Türk Devriminin Batı uygarlığı ailesi arasına katılmak konusundaki kararı kesindir. Zira ortada Batılı olmak dışında herhangi bir alternatif de bulunmamaktadır (Tunaya, 1964, s. 121). Nitekim Atatürk'ün 1934 yılında yaptığı konuşmasında da bu kararlılık açıkça ifade edilmiştir (Tunaya, 1960, s. 111):

''...Yaptığımız ve yapacağımız kanunlarla inkılâplarımızı kökleştirecek ve muasır medeniyet seviyesine ulaştıracaklardır... Bugün iki kere sekiz on altıdır. Bunu on kişi böyle dese ve yüz kişi de on diye ısrar etse yüz kişinin dediğini mi kabul edeceğiz?... Biz artık Garplıyız, eski dünyaya hâkim eski medeniyetimizle sadece övünerek değil, bütün zincirleri kırarak, son asır medeniyetinin gittiği yollardan yürüyerek, bu seviyenin de üstüne çıkacağız.''

Bu bakımdan Erken Cumhuriyet döneminde, bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'nin geri kalmış Doğu toplumlarıyla ve Doğulu geçmişiyle bağlarını kopardığı vurgulanmış ve inkılapların da bütünüyle Batı uygarlık ailesinin bir üyesi olmak üzere hayata geçirildiği ifade edilmiştir (Yamaner, 1999, s. 48).

Sonuç olarak Osmanlı Devleti modernleşmeyi temelde eski gücüne kavuşmak ve imparatorluğun çözülmesini önlemek gibi zorunlu sebeplerle gerçekleştirirken Erken Cumhuriyet döneminde Doğu uygarlığından Batı uygarlığına geçiş yapmak ve çağdaşlaşmak modernleşmenin hedefi olarak belirlenmiştir. Ayrıca Osmanlı için geçmişin parlak dönemleri ideal iken, Erken Cumhuriyet döneminde geçmiş ideal

olmaktan çıkmış ve muasır medeniyetler seviyesine ulaşma hedefi konularak, Batı istikameti işaret edilmiştir.

5.4. Modernleşme Hareketlerinde İzlenen Benzer Politikalar

5.4.1. Mutlak Merkeziyetçilik

Nizam-ı Cedid düzeninin sona ermesinden 1830'lara kadar geçen süreçte, eski siyasal rejimin yerine yeni bir siyasal sistem geliştirme yönünde üç eğilim öne çıkmıştır. Birincisi şeriata dayalı bir İslam devleti kurmak, ikincisi merkeziyetçi hükümdarlık teşkilatı ile taşra güçleri arasında sözleşmeye dayalı bir devlet kurmak; üçüncüsü ise padişahın mutlak otoritesi altında merkeziyetçi bir bürokrasi monarşisi kurmak (Berkes, 2016, s. 169).

II. Mahmud tahta geçmesinden hemen sonra kendisi de eski bir âyan olan Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa öncülüğünde Sened-i İttifak Antlaşması'nı kerhen onaylamak durumunda kalmış, sadrazamının aynı yıl katledilmesinin ardından ilk olarak eyaletlerde kök salan âyanların üzerine yürümüş ve neticede Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa dışında bütün âyanları kontrol altına almıştır. Âyan tehdidinin ortadan kaldırılması Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik geleceği açısından çok geniş kapsamlı etkilere yol açmıştır. Öncelikle bu durum devletin taşradaki ekonomik kaynaklar üzerinde sıkı bir denetim kurmasını sağlamış, yani arazi, merkezi yönetim tarafından hızlı biçimde yeni bir organizasyona tabi tutulmuştur. İkinci olarak, yerel nüfusun temsilcileriyle idari sorumluluğu paylaşma gereksinimi şimdilik ortadan kalkmıştır. Üçüncü olarak ise siyasal gücünü tehdit eden ya da ekonomik kaynakları kontrol etmeye çalışan herhangi bir toplumsal gruba kararlılıkla karşı duran bürokrasinin bu olay sonrası güçlenmiş olmasıdır. Zira, diğer gruplar ancak bürokrasi ile yaptıkları iş birliği sayesinde yahut bürokrasinin belirlediği şartlarda devletin kaynaklarını kullanabiliyorlardı. Bu bakımdan özellikle bu son durum bürokrasinin etkinliğini giderek arttırmasını ve padişahın mevcut gücünün de sınırlanmasını beraberinde getirmiştir (Karpat, 2020, s. 87, 88). Dolayısıyla geleneksel sistemin istikametine en uygun biçimde, başta belirtilen eğilimlerin üçüncüsü ağırlık kazanmış, II. Mahmud taşra güçlerinin ortaklığı ile sözleşmeye dayalı bir rejim değil bilakis merkezi gücün hâkimiyeti altında, onun görevlendirmesiyle kanun yapacak bir hükümet biçimini tercih etmiştir. Nitekim bu

çalışmaların neticesinde bir ‘‘nizamat-ı esasiyye’’ (temel kurallar) kavramı ortaya çıkmaya başlamış, bu temel kuralların konması için de padişahın gücünü kanunlara bağlama zorunluluğunun yolu açılmıştır. Ancak bunu yapacak olan güçler, âyan ya da diğer toplum kesimleri değil; yine merkezî idarenin kendi içinden bürokrasi, din ve ordu örgütleri olacaktır (Berkes, 2016, s. 170).

Yönetilenlerin yönetme işine katılması esasen Osmanlı'nın kadim devlet geleneğine yabancı bir durumdur. Zira bu gelenekte, reâyâ adına âyan ve hanedanları hükümette söz sahibi etmek bile Osmanlı egemenliğini parçalamak manasına gelmektedir. Bu bakımdan, II. Mahmud'un reformculuk dönemi, yeni rejim seçenekleri arasında geleneğe en uygun olan mutlakiyetçi monarşi biçiminde şekillenmiştir. Buna yönelik işaretler ise; padişahın mutlak yetki hakkının devam etmesi, yönetilenlerin ‘‘reâyâ’’ olmaktan çıkıp, ‘‘tebaa’’ ve ‘‘halk’’ olma yoluna girmesi, kapıkulluğu sisteminin yerine sınıf, ırk, din farklarının gözetilmediği bir sivil bürokrasinin gelişmesi, kapıkulu ordusu yerine farklı şekilde tanzim edilecek bir askeri teşkilatlanmanın kurulması, sivil bürokrasi ve ordunun başında bulunanlarla ulemadan seçilen kişilerden oluşan en üst yetkili, kanun yapmakla görevli sürekli meclislerin kurulmasıdır. Ancak Tanzimat'ın ilanına kadar bunların hiçbiri tam manasıyla gerçekleştirilememiştir. Esasen Tanzimat, padişahın yetkilerini kısma gibi bir değişiklikle böyle bir rejimin devamı niteliğindedir. Bazıları II. Mahmud'un bu rejimini, eski despotizme, kimileri istibdat yönetimine, kimileri de ilkel yasalı bir yönetime benzetmişlerdir. Berkes'e göre ise bu rejim daha çok Fransız Devrimi ve sonrasında ortadan kaldırılan ve *Ancien Régime* olarak adlandırılan devlet tipine daha uygun bir yönetimdir. Bu modeli istibdat rejimi olarak nitelemek, bir yüzyıl kadar sonra kurulan Cumhuriyet yönetiminin ilk aşamasını diktatörlük rejimi olarak görmek gibi eksik ve yanıltıcıdır (Berkes, 2016, s. 171).

Öte yandan, Mahmud'un mutlakiyetçi monarşi yönetiminin, istibdat yönetimine benzer tarafları da yok değildir. Ancak bu durum, rejimin niteliği henüz netleşmediğinden geçiş dönemine özgü çelişkiler barındırmasından kaynaklanmaktadır. Bu bakımdan, padişahın ve onun mutlak otoritesini uygulayanların yaptıklarının keyfi işler olarak görünmesi doğaldır. Zira bu eylemlerin yerleşmiş, rasyonel ve hukuki temelleri henüz doğmamış ya da yerleşmemiştir. Dolayısıyla bu geçiş dönemi rejimini ilkel yasalı bir rejim olarak

tanımlamak da hatalıdır. II. Mahmud dönemi, bu kuralları koyma gayretleri içinde geçen bir dönem olmuştur fakat bu kuralların konmasında elbette yönetilenlerin herhangi bir rolü söz konusu değildir. Nitekim kurulan meclisler de (Meclis-i Vâla-yı Ahkâmı Adliye ve Meclis-i Hass-ı Vükelâ) yasama yetkisini halktan değil, mutlak otoritenin sahibi olan padişahtan almaktadır. Padişahın mutlak otoritesini keyfi olmaktan çıkarma çabası olan Tanzimat da bile otorite kaynağı yönetilenin kendisi olmamıştır (Berkes, 2016, s. 172).

II. Mahmud'un geleneksel hükümet düzeninden en önemli ayrılışı; bu meclislerin görevleri henüz belirlenmeden, yapacakları kanunlar henüz ortaya çıkmadan, yürütme ve uygulama organları olan nezaretler belirlenmeden önce padişahın mutlak iradesiyle geleneksel iki üst makamın; sadrazamlık ve şeyhülislamlığın konumlarında ve yetkilerinde değişikliğe gitmesinde kendini göstermiştir. Geleneksel devlet düzeninde, farklı kulvarlardan olmakla birlikte bu iki makamın da mutlak yetkiyi keyfi bir güç olmaktan alıkoyacak enstrümanları bulunuyordu. Nitekim Osmanlı Devleti'nde padişahların sadrazamın ya da şeyhülislamın kuklası durumuna geldikleri dönemler söz konusu olmuştur. Bu bakımdan II. Mahmud, sadrazamlığı hükümdarın mutlak vekili olmaktan çıkarıp ''başvekil'' adı altında ''silikleştirmek'' istemiştir (Berkes, 2016, s. 174). Ayrıca Başvekilin geniş yetkileri nezaretlere dağıtılmış, padişah ara ara Meclis-i Vükelâ toplantılarına başkanlık etmiş, şeyhülislâm, başvekil ve harbiye nazırı eşit statülere getirilerek güçleri dengelemiştir. Fakat neticede hepsinin asıl başkanı mutlak hükümdar olan Sultan Mahmud'dur.

II. Mahmud ayrıca Şeyhülislamlık makamını da hükümet yönetiminin ve planlama kurullarının dışında bırakmıştır. Sultan, Şeyhülislamlık makamını Müslüman olmayan halkların ''millet'' örgütlerinin dinî liderliğine benzer bir biçimde, bir çeşit İslam ''millet''inin din görevlisi haline getirmiştir. Şöyle ki sadrazamlık başvekalete dönüştürülünce önceden iki kazasker vasıtasıyla o makama bağlı olan kadılıklar, şeriat mahkemeleri olarak Şeyhülislamlığa bağlanmıştır. Böylece Şeyhülislamlık, bir çeşit ''dinî hukuk genel müdürlüğü'' denilebilecek bir niteliğe girmiştir (Berkes, 2016, s. 175). Ayrıca Mekke-Medine ve padişah vakıfları dışındaki bütün vakıfların, Evkaf-ı Hümâyun Nezareti'ne bağlanması, reformların yürütülmesinde Sarayın öne çıkması gibi hamleler II. Mahmud'un merkeziyetçi anlayışını ortaya koymaktadır. Bunlarla birlikte, iletişim, haberleşme ve ulaşım doğrultusunda, Takvîm-i Vekâyi

gazetesinin çıkarılması ve posta teşkilatının kurulması gibi yenilikler de Mahmud'un merkeziyetçi anlayışının yansımalarıdır.

Erken Cumhuriyet dönemi modernleşme politikaları da güçlü ve mutlak bir merkeziyetçilik üzerine bina edilmiştir. Ancak merkeziyetçilik bu dönemde tek parti hâkimiyeti biçiminde tezahür etmiştir. Liberal eğilimleriyle siyasette alternatif oluşturmaya aday iki parti, 1924 yılında kurulan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 yılında siyasete giren Serbest Cumhuriyet Fırkası, çeşitli sebepler ileri sürülerek çok geçmeden siyasi yaşama veda etmek zorunda kalmışlardır. Erken Cumhuriyet dönemi boyunca tek parti olma vasfını sürdüren CHP, 1930'lardan sonra siyasetin dışındaki sahaları da domine etmeye başlamıştır. Türkçü bir hareket olan ve geçmişi İttihat ve Terakki'ye dayanan Türk Ocakları 1927 yılında parti denetimi altına sokulmuş ve 1931 yılında faaliyetlerini sonlandırmak zorunda kalmıştır. Kültürel alanda da tekel yaratmak isteyen CHP, Halkevleri'ni partinin toplumsal ve kültürel yaşamdaki bir uzantısı olarak teşkilatlandırmıştır. Öte yandan Mason Derneği, Türk Kadınlar Birliği gibi sivil yaşamda faaliyet gösteren kuruluşlar da bu bütünleşme politikasının kapsamına dahil edilmiştir.

Bu bütünleşme düşüncesinin arkasında, en az milliyetçilik ve laiklik ilkeleri kadar ehemmiyet verilen halkçılık ilkesi yer almıştır. Milliyetçilik düşüncesinin bir neticesi olan ve milliyetçiliğin sosyo-politik bakımdan bir tür gerekçesi olan halkçılık, milliyetçilik idealleri doğrultusunda toplumsal bütünleşmeyi sağlama vasıtası olarak görülmüştür. Ayrıca ''halkın egemenliğine dayanan bir hükümet'' kurma düşüncesi de en çok halkçılık ilkesiyle bağdaşıyordu. Ancak, bu düşünce Erken Cumhuriyet döneminde teoride kalan bir egemenlik olmuş, halk en başta, egemenliğini yürütecek hükümeti bile belirleyememiştir (Karpat, 2010, s. 137).

Köker'e (1993, s. 145) göre, tek parti dönemi halkçılığının siyasi boyutu yine cumhuriyetçilik ilkesi ve ulusal egemenlik kavramıyla ifade edilmiş, ancak önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve sonra da Serbest Cumhuriyet Fırkası tecrübeleri, ulusal egemenliğin, çok partili bir siyasal rejim içinde var olabilmesinin bazı sakıncaları olduğunu ortaya koymuştur. Bu sakıncalar ise yapılan devrimlerin geleceğinin tehlikeye düşmesi olarak ifade edilmiştir. Dolayısıyla tek parti

döneminin halkçılığı, çoğulcu bir siyasal yapıya izin vermeyecek biçimde formüle edilmiştir.

Bu bakımdan, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in milleti adım adım istenilen hedefe doğru götürme yani tedrici değişme metodu yerini zamanla Recep Peker'in zorla değiştirme felsefesine bırakmıştır. Halk Partisi'nin Genel Sekreteri olan Recep Peker'e (1984) göre devrim; geri kalmış, kötü, haksız, zararlı olan her şeyin toplumsal yapıdan sökülüp atılması ve eskinin yeniden canlanmasının önüne geçilmesi demekti. Bu bakımdan, devrimler, ancak baskı ve zor altında gerçekleştirilebilir ve hangi seviyede zor kullanılacağı yapılacak devrimin çeşidine bağlı olarak değişirdi. Karpat'a (2010, s. 159) göre, bu tarz görüşler, inkılapların bir seçkinler grubu tarafından düzenlenip hayata geçirildiği izlenimini uyandırıyordu. Bu seçkinler grubu yeniyi övüyor, eskiyi ve cehaleti hor görüyordu. Halk Fırkası'na sirayet eden bu görüşler partiyi yavaş yavaş kuruluş felsefesinden uzaklaştırmaya, toplumu baskı ile tek tipleştirmeye çalışmaya ve kendi varlığını devlet ve milletle bir tutan bir politika izlemeye kadar götürmüştür. Kendisini her türlü kontrolün ve denetimin dışında gören parti, hemen 1924 yılından başlayarak tahakkümünü giderek genişletmiştir.

Esasen bu politikanın ilk sinyalleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşundan sonra gelmeye başlamıştır. Kendi içinden bir muhalefet partisi çıkaran Halk Fırkası, meclis içi disiplinini sıklaştırmış, dört yılda bir yapılan seçimlerde aday olacak milletvekilleri cumhurbaşkanının onayıyla belirlenmeye başlamıştı. Serbest tartışmalar yalnız parti toplantılarında yapılıyor, milletvekilleri meclisteki oylamalarda parti toplantısında alınan kararlara uygun oy kullanabiliyordu. CHF'nin 1927 Nizamnamesi'ne göre Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, partinin değişmez genel başkanı olup partinin ideolojisi ve siyasetindeki en etkin kişiydi. Böylece meclisteki görüş ayrılıkları yıllar içinde azalmış ve yasalar meclisten yüksek yüzdelerle geçmeye başlamıştı. Devlet ve parti giderek ayrılmaz bir bütün olarak iç içe geçiyordu (Findley, 2012, s. 257). 1935 yılında gerçekleştirilen CHP Dördüncü Büyük Kurultayı'nda parti-devlet bütünleşmesi somutlaşmaya başlamıştır. İki dereceli seçim sisteminin savunulduğu kurultayda, yeni tüzük ile bir Genel Başkanlık Kurulu teşkil edilmiş, kurulun en yüksek karar organının üyeleri, Parti Genel Başkanı, Genel Başkan Vekili ve Genel Sekreter olmuştu. Buna göre, değişmez

Genel Başkan, Genel Başkan Vekilini atayacak ve Genel Yönetim Kurulu üyeleri arasından Genel Sekreteri bizzat seçecekti. Ayrıca partinin milletvekili adaylarını belirlemek de bu kurulun salahiyetindeydi (Koçak, 1997, s. 115). Yeni parti tüzüğü, partinin devlet organlarıyla irtibatını kuvvetlendirmeyi öngörüyordu. Buna göre, mahallin en yüksek mülki idare amiri parti kongrelerine iştirak edebilecek ve orada konuşmalar yapabilecekti. Gerektiğinde parti il başkanları Genel Başkanlık Kurulu tarafından atanacak ve parti örgütünde ilişkiler il düzeyinde il başkanları ile valiler arasında kurulacaktı. Parti böylece, parti örgütü ile devlet teşkilatını birbirini tamamlayan unsurlar olarak kabul ediyordu (Demirel, 2014, s. 209).

1935 yılındaki kurultayda alınan kararların ardından, 15 Haziran 1936 tarihinde Genel Sekreter Recep Peker görevden alınmış ve üç gün sonra CHP Genel Başkan Vekili İsmet İnönü tarafından, parti ile devlet-hükümetin birleştirildiğine dair bir genelge yayımlanmıştır (Tunçay, 1983). Buna göre, İçişleri Bakanı, Parti Genel Sekreteri, valiler partinin il başkanları ve denetçiler, bölgelerindeki parti denetçileri olmuşlardır (Demirel, 2014, s. 209). Parti devlet bütünleşmesinin son aşamasını ise Cumhuriyet Halk Partisi'nin Altı Ok'unun 5 Şubat 1937 tarihinde anayasaya girmesi oluşturmuştur. Böylece, parti nizamnamesinde belirtilen ilkeler aynı zamanda devletin ilkeleri olarak kabul edilmiştir (Koçak, 1997, s. 116).

Durna'ya (2009, s. 204) göre, Kemalist modernleşme projesi sürecinde, halk kategorisinden çıkıp, millet olma aşamasına geldikçe, Kemalist modernleşme de demokratik olmaktan uzaklaşmış, otoriter ve totaliter bir hal almıştır. Nitekim bu süreç, devlet, millet ve parti özdeşliği, bütünleşmesi zeminiyle pekiştirilmiştir. Bu aşamadan itibaren devlet, toplumun tüm sivil alanlarını kuşatmış, devlet dışında bir toplumsallığın varlığı rafa kaldırılmıştır.

Mardin (1992) ise Erken Cumhuriyet dönemindeki bütünleşme ideolojisini toplumsal bir yapı olgusu olarak, Osmanlı'dan gelen ümmet strüktürüne dayandırmıştır. Bu anlayış, ırk, sınıf ve millet ayrılıklarını ortadan kaldıran bir toplumsal inanç olup Cumhuriyet döneminde de devam etmektedir. Buna göre, Türk toplumunun, ''imtiyazsız, sınıfsız ve kaynaşmış bir toplum'' olduğu vurgulanmıştır. Osmanlı'da ümmet strüktürüne yönelen parçalayıcı unsurların ''fitne'' olarak tanımlanması gibi,

Cumhuriyetin devrimlerine yönelen ayırıcı-eleştirel güçler de tehdit olarak görülmüşlerdir.

Sonuç olarak, II. Mahmud döneminde merkeziyetçi anlayış padişahın şahsında somutlaşırken Erken Cumhuriyet döneminde tek parti biçiminde ortaya çıkmıştır. Mutlak merkeziyetçi olan Mahmud, önce taşradaki otoritesini güçlendirmiş ardından devlet mekanizması içindeki güç temerküzlerini yaptığı görev dağılımlarıyla önlemeye çalışmış ve kendi makamını iktidarın ve modernleşme programının odağına yerleştirmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde ise tek parti hâkimiyeti tesis edilmiş, toplumun tüm kesimleri bu partinin programına tâbi kılınmaya çalışılmış, siyasi, toplumsal ve kültürel tüm çeşitliliklere son verilmek istenmiştir. Nihayetinde, devlet ile partinin ayrılığı da anlamsız bulunmuş ve bu iki yapının bütünleşmesi gerçekleştirilmiştir.

5.4.2. Resmi ve Sivil Kıyafetlerde Değişiklik

Çağdaşları arasında muhafazakâr görüşün önde gelen isimlerinden olan Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, vaktiyle Osmanlı'yı ölçü kabul eden Avrupa devletlerini, şimdi de Osmanlı örnek almak zorundaydı. Ancak bu Avrupalılaşma, bir kabuk değiştirmek biçiminde olmamalıydı. Sultan Mahmud reformları da dahil olmak üzere Osmanlı ıslahatlarını işe temelinden başlanmadığı gerekçesiyle eleştiren Ahmet Cevdet Paşa, Avrupa'yı taklit etmenin yanlış olduğunu savunmuş ve Batı'dan yalnızca orada gelişmekte olan ilim, fen ve sanayi alanlarında istifade edilmesi gerektiğini belirtmiştir (Özcan, 1995, s. 28). Fakat Osmanlı modernleşme hareketlerinde bu yol izlenmemiş, işin başından başlamak yerine, kuyruğundan tutulmuştur (Moltke, 1969, s. 285).

Dış görünüşü modernleşme programının vazgeçilmezi olarak gören II. Mahmud, kılık kıyafette ilk değişikliği, Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan sonra kurduğu Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunda yapmıştır. Avrupa modeli ordulardan esinlenerek yapılan bu değişikliklerden sonra Mahmud toplumu ilgilendiren kıyafet değişikliklerine 1829 yılında gitmiştir. Ancak bu değişiklik başlarına giydiği başlığı, kendilerini Yahudi ve Hıristiyanlardan ayıran bir sembol olarak gören ve muhafazakârlığın kırımızı çizgilerinden biri olarak kabul eden Müslümanlar için kolay olmamıştır. Ayrıca Müslüman toplumu içinde bile din, tarikat, sınıf ve meslek

gibi toplumsal statü farklarının göstergesi olan çok çeşitli ve kendine özgü başlıklar söz konusudur. Öyle ki, ulema, yeniçeri ve kalemiye gibi sınıfları birbirinden ayıran nişane olan başlıkların izlerine kabir taşlarındaki işlemelerde bile rastlanmıştır. Bu nedenle, bedenin diğer kısımlarına yönelik kıyafet değişikliklerine o kadar karşı çıkılmasa da başlık hususunda halktan tepkiler yükselmiştir (Lewis, 1993, s. 101).

Fes giyilmesi konusunda kesin bir kararlılık içinde olan II. Mahmud, askerin fes giymesini şeriata aykırı bulan Şeyhülislâm Mehmed Tahir Efendi'yi görevinden azletmiş ve Tunus'tan elli bin adet fes getirtmiştir (Turan, 1995, s. 183). Ayrıca fesle ilgili düzenlemeye halkın tepkisini önlemek üzere sıkı önlemler alınmış ve ardından fesler ilk olarak orduya dağıtılmıştır. Bunun yanı sıra, çıkarılan irade ile, farklı memur sınıflarının giyecekleri kıyafetler tüm detaylarıyla belirlenmiş, cübbe ve sarık yalnız ulemaya münhasır kıyafetler olarak kabul edilmiştir (Karal, 2007). Resmi görevlilerin ardından sıra sivillere gelmiş, fes giyilmesi siviller için de zorunlu tutulmuş, harici herhangi bir başlık giymek yasaklanmıştır. Bunun yanında, cübbe, terlik ve diğer geleneksel kıyafetlerin yerini, redingot, pelerin, pantolon ve siyah derili potinler almaya başlamıştır (Lewis, 1993, s. 103).

Kıyafet düzenlemesinin yapıldığı sıralarda bir Fransız gazetesine demeç veren Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, kıyafet konusunda şu eleştirilerde bulunmuştur (Berkes, 2016, s. 196):

''Babıâli, sivilizasyonu ters taraftan alıyor. Bir milleti kalkındırmanın yolu ona apolet ve dar pantolon giydirmek değildir. Kıyafet, topal bir insanı dimdik bir insan yapmaz. Kıyafetten başlayacakları yerde önce halkın kafasını aydınlatmak gerekirdi. Bize bakın: biz her çeşit okul açtık. Gençlerimizi Avrupa'ya gönderiyoruz. Biz de Türküz: fakat biz, bize yön verecek güçte olan uzmanların tavsiyelerini dinleriz.''

II. Mahmud zamanında şapka giydirilmesine ulemanın muhalefet ettiği yönündeki iddianın tarihsel hiçbir temeli bulunmadığını ileri süren Berkes'e göre ise modernleşme bakımından kıyafet düzenlemesi tebaanın eşitliği politikasıyla ile ilgilidir. Kıyafet düzenlemesiyle, Müslüman olmayan tebaanın başlarına, bedenlerine ve ayaklarına giydikleri giysilerin biçim ve renk bakımından Müslümanlarınkinden farklı olması geleneğine son verilmiştir. Nitekim bu düzenlemeden itibaren, büyük ticaret merkezlerinde Yahudiler, Rumlar, Ermeniler de fes giymeye başlamışlardır (Berkes, 2016, s. 242). Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nda öteden beri Müslim ve gayrimüslimler arasında ayırt edici bir alamet olan değişik başlıklar, fes

değişikliğiyle siviller katında ortadan kaldırılmıştır. ‘‘Ben tebaamdan Müslümanı camide, Hıristiyanı kilisede ve Museviyi Sinagogda ayırırım, aralarında başkaca bir fark yoktur’’ diyen II. Mahmud (Şeref, 1985, s. 52), yaptığı kılık kıyafet değişikliğiyle toplumdaki bu çeşitliliğin bir üstünlük aracı olarak kullanılmasının da önüne geçmek istemiştir.

Fiziksel görünüşe yönelik düzenlemeler, Erken Cumhuriyet döneminde de modernleşmenin olmazsa olmaz gerekliliği olarak kabul edilmiştir. II. Mahmud’un yenilik programının en başlarında yer alan kılık kıyafet değişikliği meselesine Cumhuriyet kadroları da ilk yıllarda el atmıştır. Berkes’in (2016, s. 195) dediği gibi, Türk insanının, Avrupa insanına benzemesinin tarihi 1830’larda II. Mahmud’un çabaları ile başlamış ve nihayet Atatürk’le neticelenmiştir.

İslamiyet, Müslümanın diğer Müslümanlarla birlik ve beraberliğine önem vermekle birlikte, Müslümanlarla, putperestlik ve diğer din mensupları arasındaki farklılıkları vurgulayan bir din ve medeniyet görüşüne sahiptir. Bu bakımdan kıyafet ve başa giyilen başlık bir Müslümanın İslam topluluğuna olan mensubiyetini gösteren en somut dış işaret olarak görülmüştür. II. Mahmud dönemi reformlarıyla başlayan modernleşme sürecinde kıyafet, Müslümanların birliğinde önemli parçalanmalar meydana getirmiş, Batılılaşmış ile Batılılaşmamış arasında ya da aydın-bürokrat sınıf ile halk arasında toplumsal ikilikler ortaya çıkarmıştır. Fes ise başkentte Osmanlılar ve yabancıları ayıran tek belirti olarak kalmıştır. Yalnızca bir yüzyıl önce kabul edilen ve bir kafir bid’atı olarak şiddetli tepkilere neden olan fes, zaman içinde Anadolu’da ve diğer birçok bölgede Müslümanlarca benimsenmiş ve hatta Müslümanlığın ortak bir şiârı haline gelmiştir. Bu bakımdan diğer kıyafetlerden ziyade başa giyilen başlık, Batılılaşma akımında Müslümanların sonuna kadar savundukları bir simge olmuştur (Lewis, 1993, s. 266).

Erken Cumhuriyet döneminde II. Mahmud’un yolu izlenmiş, kıyafet düzenlemesinin uygulamasına resmi devlet görevlilerinden başlanmıştır. Bu yoldaki ilk adım da 3 Nisan 1924’de kabul edilen ‘‘Hâkimler ve Adliye Mensuplarının Resmi Kıyafetleri” hakkındaki kanundur. Çıkarılan kanun ile, hukukçuların görevleri esnasında giyecekleri üniforma belirlenmiştir (Turan, 1995, s. 185). Şapka devrimine doğru gidilirken orduda yapılan ilk değişiklik ise 1925 Mayıs’ında donanmada Alman tipi

keplerin kabul edilmesi ile başlamıştır. Yapılan değişikliği, Cumhurbaşkanlığı Muhafız Birliği ve Kara Kuvvetleri'nde vizyerli kepin benimsenmesi takip etmiştir (Tunçay, 1981, s. 150).

Giriştiği modernleşme hareketleriyle ilgili kamuoyu oluşturmak ve bu sayede inkılapların halkta karşılık bulmasını sağlamak isteyen Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında yurt gezilerine çıkmıştır. Şapka değişikliği öncesi 1925 yılının ağustos ayında Kastamonu ve İnebolu'ya geziler yapan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, fese ve Anadolu'da halen giyilmekte olan geleneksel kıyafetlere eleştirilerde bulunmuştur (Turan, 1995, s. 185). Atatürk'ün bu gezisinin ardından devlet görevlileri ve halktan bir kesim feslerini çıkarıp şapka giymeye başlamışlardır. Cumhurbaşkanının Ankara'ya dönüşünün ardından 2 Eylül 1925 tarihinde yayımlanan bir Heyet-i Vekile kararnamesi ile, devlet memurlarına şapka giymeleri zorunluluğu getirilmiş, bu ön değişiklikle resmi görevlilerin giyimdeki modernleşmeye öncülük etmeleri beklenmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, bu gelişmenin ardından halkın tepkisini ölçmek amacıyla bir yurt gezisine daha çıkmıştır. Eylül sonunda başlayan ve İzmit, Bursa, Balıkesir, Manisa, İzmir, Konya, Afyon illerini kapsayan gezi bir ay sürmüştür. Mustafa Kemal Paşa, gezinin Bursa durağındaki konuşmasında, II. Mahmud'un fes değişikliği için şeyhülislâmını değiştirdiği ve fetva ile meşruiyet aradığı dönemi hatırlatmış, ''Bugün ulusumuz böyle duygusuz, anlamsız, mantıksız araçların hiçbirini gerekli görmüyor" demiş ve ''Güzel bir serpuş olan şapkadan pek az sürede dervişler, müritler, hocalar da memnun kalacaklardır" öngörüsünde bulunmuştur (Turan, 1995, s. 186).

Cumhurbaşkanının 30 Ağustos 1925 tarihinde Kastamonu gezisiyle başlattığı süreç, 25 Kasım 1925 tarihinde şapka giymeyi zorunlu kılan 671 sayılı Şapka İktisası hakkındaki kanunun çıkarılması ile yaklaşık üç ay sürmüştür. Geçen bu sürede, büyük şehirlerdeki memurlardan başlamak üzere okur yazar kesim arasında şapkanın hızla yayıldığı görülmüştür (Tunçay, 1981, s. 150).

Şapka İktisası hakkındaki kanunun yürürlüğe girmesinden hemen sonra 30 Kasım 1925 tarihinde tekke, zaviye türbelerin kapatılması hakkındaki kanun kabul edilmiştir. Bununla bağlantılı olarak, Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikle, yetkili

olmadığı halde sarık ya da dinî kıyafet giyenlerin davranışları suç kapsamına alınmıştır (Turan, 1995, s. 189).

Ortaylı'ya göre (2020, s. 365), asker ve yönetici sınıfı için, resmî ideolojiye bağlı resmî bir kıyafet getiren II. Mahmud, Türk toplumunun devrimci geleneğinde önemli bir değişikliğe gitmiş ve dış görünüş, yaşam tarzı gibi hususlarda yönetici sınıfı ayırmak istemiştir. Esasen Osmanlı toplumunda sınıflara, tarikatlara, mezheplere bölünmüş olarak yaşamak hoş karşılanmamış, bu durumun Cumhuriyet döneminde de devam etmesi riskli görülmüştür. Yeni tip devlete uygun sadık bir toplum meydana getirmek isteyen Cumhuriyet yönetimi; bu bakımdan yalnızca lonca ve tarikatları ortadan kaldırmakla kalmamış, bunların simgesi olabilecek kisve ve serpuş çeşitlerini de yok etme yoluna gitmiştir.

Sonuç olarak, kıyafet düzenlemesi II. Mahmud döneminde, özellikle resmi görevlilere Batılı bir görünüm kazandırmak ve halk için tebaanın bütünlüğünü sağlamak üzere yapılmışken, Erken Cumhuriyet döneminde, kılık kıyafet modernleşme ve uygarlık simgesi olarak görülmüş ve bilhassa şapka giymek toplumsal birlik ve çağdaşlaşma açısından bir alışkanlık olarak topluma yerleştirilmek istenmiştir. Böylece İslam gelenekleriyle hiçbir ilgisi bulunmayan fesi ancak Mahmud gibi bir hükümdarın idaresi kafalara oturtabilmiş ve onu ancak Atatürk gibi bir lider kafalardan çıkartabilmiştir (Berkes, 2016, s. 197). Öte yandan, gerek II. Mahmud döneminde gerekse de Erken Cumhuriyet döneminde kadınların giyim kuşamına dair herhangi bir düzenlemeye gidilmemiş olması dikkate değerdir.

5.4.3. Ulema Politikası

Osmanlı uleması, devletin bağımsız işleyiş ve yasama faaliyetini, istihsan veya maslaha denilen Şeriat kuralına göre yorumluyordu. Bu ilkenin özü, İslâm toplumu için daima daha iyi olanın tercih edilmesiydi. Şerîatı daha katı yorumlayanlar ise görece esnek görüşlü ulema tarafından tasdik edilen devlet kanunlarının gerçekte Şerîat'a aykırı yenilikler, yani bid'at olduğunu iddia ediyorlardı. Bu iddia, devletin "resmî" veya bürokratik uleması ile toplumun sözcüsü olma rolünü üstlenen ve örneğin camide verilen hutbeleri devletin propagandası olarak gören "popüler" ulema arasında sürekli bir rekabete ve tartışmaya neden olmuştur. Böylece, Şerîat'ın esnek ve katı yorumları; 16. yüzyılın ortasından itibaren Osmanlı toplumunda siyasi,

kültürel ve sosyal çekişmelere yol açmış, 19. ve 20. yüzyılda "ilerici" akımın öne çıkması sonucu, bu kez de "ilericiler" ile "gericiler" arasındaki mücadelenin ilk safhasını oluşturmuştur (İnalcık, 2016, s. 137, 138).

Karpat'a (2009, s. 218) göre, 17. ve 18. yüzyılda, ilmiye sınıfının zoraki dinî argümanlar öne sürerek Osmanlı Devleti'nin gerilemesine rasyonel açıklamalar getirilmesinin önüne geçmeleri ve böylece o zaman için çok itibarlı bir konum elde etmeleri, sonraki süreçte toplum içindeki etkilerini hızla yitirmelerine ve yerlerini yükselen bürokrasiye ve modern okullardan yetişen seküler entelektüellere bırakmalarındaki en önemli etken olmuştur. Ayrıca, 17. yüzyıldan itibaren devlet yöneticilerinin eliyle siyasi meselelere çekilmeye başlayan ulema, güç ve nüfuz isteğiyle siyasallaşmaktan geri durmamıştır. Bu yüzyılda her grup kendi nüfuzunu kuvvetlendirmek için İstanbul ulemasını yanına çekmek istemiştir. İstanbul'da şeyhülislam, kazasker, nakibüleşraf, padişah hocası, İstanbul kadısı gibi yüksek mevkilerdeki ulema; biat, culüs töreni, kılıç kuşanma, ayaklanmalar ve hal' gibi hadiselerde doğal olarak yetki ve söz sahibi olmuşlardır. Bu bakımdan gerek yeniçeri ve sipahilerin çeşitli sebeplerle çıkardıkları isyanlarda gerekse İstanbul ulemasını derinden etkileyen ve konumunu tartışmalı hâle getiren hal' yani padişahları tahtından indiren siyasi fetvalarda ulema çok etkin roller oynamıştır. 17. yüzyılda yaşanan I. Edirne Vakası (1703), Patrona Halil İsyanı (1730) gibi toplumu sarsan, saltanat değişikliklerine sebep olan ve geniş halk kitlelerini derinden etkileyen ayaklanmalarda isyancılardan yana tavır alan ulema olayların tam ortasında yer almıştır (İpşirli, 2015). En son, III. Selim'in hal'i, IV. Mustafa'nın sultanlığı, Selim'in katledilmesi, IV. Mustafa'nın hal'i ve fetva ile öldürülmesi ve II. Mahmud'un tahta geçmesi ile neticelenen kısa fakat gerilimli döneme, Şeyhülislâm olan Ataullah Efendi damga vurmuştur. III. Selim'in katledilmesi hadisesinden sonra halk nezdinde itibar kaybına uğrayan Şeyhülislâm, Sultan IV. Mustafa'nın saltanatının ilk haftalarında görevinden azledilmiştir (İpşirli, 2010).

II. Mahmud, saltanatının Vaka-i Hayriye'ye kadar olan ilk devresinde on şeyhülislâm ile çalışmış ve meşihat makamında toplamda on iki değişikliğe gitmiştir. Yaklaşık on üç yıl süren ikinci devresinde ise iki eski şeyhülislâm ile teşrik-i mesai yapmıştır. Sultan, yaptığı icraatları sağlam bir zeminde yükseltmek, reformlarını geniş halk kesimlerine benimsetmek ve en önemlisi ulemayı fiilen icraatın içine çekebilmek için

meşveret meclislerine özel önem vermiştir. II. Mahmud döneminde meşveret adı verilen meclislerin toplantı merkezi birçok kez şeyhülislâmın konağı olmuş, reformların meşruiyet zemini bu sayede güçlendirilmek istenmiştir (İpşirli, 2010).

Mahmud yaptığı reformlarda hassas bir siyaset gütmüş, olabildiğince ılımlı ve dengeli bir profil sergilemiştir. Örneğin, ‘‘yeni, cedid’’ gibi değişimi çağrıştıran tabirleri kullanmaktan kaçınmış, yaptığı düzenlemeleri dini ve geleneksel isimlerle ifade etmeye çalışmıştır. Diğer taraftan, II. Mahmud’u konu alan dönemin eserlerinde Sultanın müceddid (yenileyici) olduğu ve yaptığı reformların da bir ‘‘tecdid’’ (yenilik) faaliyeti olduğu düşüncesi işlenmiştir (İpşirli, 2010). Hayata geçirdiği yeniliklerin halk kitleleri üzerinde rahatsızlık uyandırmamasına itina gösteren Padişah bu istikamette, İslamî sembollere tazimde bulunmuş ve tertiplenen dini merasimlere özenle iştirak etmiştir. Ayrıca padişah kurduğu yeni orduda ulemaya ve din adamlarına, namaz kıldırmak, dini dersler vermek gibi sorumluluklar yüklemek suretiyle şimşekleri üzerine çekmekten kaçınmıştır. Sultan bu politikasını eğitim alanında da devam ettirmiştir. Yeni açılan okullardaki laik eğilimli müfredatlara İslamiyet ile ilgili dersler ekleterek, halkı ve ulemayı hoşnut etmeyi amaçlamıştır (İpşirli, 2010).

Seleflerine kıyasla ulema ile ilişkilerin seyrini kendisi belirleyen Sultan II. Mahmud ayrıca ilmiye sınıfının reformlara aktif biçimde destek vermesini ve köklü yeniliklerde bilfiil sorumluluk üstlenmelerini istemiştir. Yapılan yeniliklerin faydalarının vaaz ve hutbelerde konu edilmesi ve reformların topluma benimsetilmesinde gayret göstermeleri beklenmiş, tayin ve azillerde ilmiye sınıfının bu konudaki performansları göz önünde bulundurulmuştur (İpşirli, 2010).

Değindiğimiz hususlar büyük ölçüde Osmanlı’da padişah-ulema ilişkilerinin geleneksel seyriyle örtüşmektedir. II. Mahmud’un bu konuda seleflerinden ayrılan yönü onun ulemanın nüfuzunu kırmak yolunda attığı adımlardır.

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasının ardından Süleymaniye Camii yakınındaki eski Yeniçeri Ağası konutu Şeyhülislâma tahsis edilmiş, bu tahsis ile aslında, 1826 yılına kadar mevcut olan Şeyhülislâmın bağımsız statüsü zayıflatılmıştır. Şöyle ki, o zamana değin tüm kurulları kendi konağında toplayan ve tüm fetva işlerini oradan yürüten Şeyhülislâmlık kurumu böylece ilk kez bir büro ve daire sahibi olmuştur.

Daha önceleri gelirleri, hizmetlileri, kuruluşları bakımından saraydan tamamen bağımsız olan Şeyhülislâmlık üzerinde, sarayın yalnızca nihai azil yetkisi bulunuyordu. Dairenin kuruluşuyla, bir devlet kurumu niteliği kazanan Şeyhülislâmlık makamının görevlileri de doğal olarak devlet memuru haline gelmişlerdir. Gidilen yeniden yapılanma sonucu Şeyhülislâmlık ya da Fetvahane olarak bilinen makamın saygınlığı ve nüfuzu zaman içinde azalmıştır. Bu durum Şeyhülislâmları ya da genel anlamda ulema sınıfını değişikliklere muhalefet etme ve karşı koyma konumundan uzaklaştırmıştır (Lewis, 1993, s. 98).

Ayrıca ulemaya yönelik politikanın mali ayağı da söz konusu olmuştur. Yapılan düzenlemelerle, şeyhülislâm, ulema ve diğer önde gelenlerin mülkiyetinde ve denetiminde olan özel vakıfların, merkeziyetçi bir yaklaşımla Evkaf Nezareti'ne bağlanması, ulemanın ekonomik bağımsızlığını ciddi manada etkilemiştir. Böylece Padişah, ulemayı hem merkeze daha fazla bağımlı hale getirmiş hem de önemli bir gelir kaynağını kendi tasarrufu altına almıştır (Akyıldız, 2012, s. 54). Ulemayı güç kaybına uğratan bir diğer etken de Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması olmuştur. Yukarıda değindiğimiz ayaklanma ve padişahların hal'i gibi birçok önemli hadisede iş birliği içinde olan Yeniçeri-ulema ittifakının asker ayağında bulunan Yeniçerilerin tasfiyesiyle, ulema özellikle siyasi bakımdan önemli bir dayanağından mahrum kalmıştır.

İdari ve mali özerkliklerinin önemli bir bölümünü yitiren ulemanın eli böylece merkezi iktidar tarafından zayıflatılmıştır. Öyle ki kendi konumlarını zayıflatan ve iç işlerini ilgilendiren değişiklilere dahi direnç gösterememişlerdir. Diğer taraftan yüksek ulemanın önemli bir kısmı ikna, menfaat veya korku gibi saiklerle modernleşme reformlarının gerçekleştirilmesine rıza göstermiştir. Özerkliklerini kesin olarak yitiren merkez ulema ile değişikliklere kesin biçimde muhalefet eden çevre ulema arasındaki görüş ayrılıkları da böylece giderek derinleşmiştir (Lewis, 1993, s. 99). Eskiden din-ü devlet kavramının ifade ettiği din ve devlet arasındaki birlik, savunucusu olan ilmiye sınıfının kendi içinde parçalanmaya başlamasıyla beraber çözülmüştür (Karpat, 2009, s. 221).

Erken Cumhuriyet döneminde ise İslami müesseselerin rollerinin ve fonksiyonlarının sınırlandırılması ve ulemanın siyasî ve toplumsal itibarının düşürülmesi

hedeflenmiştir. Bu bakımdan, Şer'iye ve Evkaf Vekaleti Mart 1924'te kaldırılmış ve yerine rol ve işlevleri daraltılmış, rütbesi düşürülmüş ve doğrudan Başvekile tâbi kılınmış Diyanet İşleri Reisliği ikame edilmiştir. Aynı dönemde, Şer'iye mahkemeleri de kaldırılmış ve medreselerin kapısına kilit vurulmuştur. Çok geçmeden İslam şeriatının yargı sistemi içindeki uygulaması bütünüyle sona erdirilmiş ve bu radikal politikaları, resmi dinî eğitimin ilgisizliğe terk edilmesi takip etmiştir (Bein, 2013).

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun dördüncü maddesi uyarınca, İstanbul Darülfünunu'na bağlı olarak açılan İlâhiyat Fakültesi 1924-25 ders yılında iki yüz seksen dört öğrenci ile eğitime başlamış, yaklaşık on yıl sonra kapatıldığında öğrenci sayısı yirmiye inmiştir. Eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdüren yirmi dokuz İmam-Hatip Mektebi ise 1930 yılında ikiye inmiş ve aynı yıl öğrencisizlikten kapanmıştır. Başlangıçta Maarif Vekâleti Kur'an Kurslarını da kendi bünyesine dahil etmek istemiş fakat Diyanet işleri Reisliği'nin talebiyle bu kurslar Diyanet'in denetimine bırakılmıştır. Mustafa Necati Beyin Maarif Vekilliği döneminde, Maarif mekteplerinden din dersleri kaldırılmış, ancak köy okullarında haftada bir saat okutulmaya devam etmiştir. Öte yandan din eğitiminin sınırlandırılması yabancı okulları içinde söz konusu olmuştur. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'ndan sonra, hükûmet bu okullarda dinî propagandayı yasaklamış, özellikle Necati Bey zamanında çok sayıda misyoner okulu kapatılmıştır (Tunçay, 1981).

Diğer taraftan Erken Cumhuriyet döneminde ilmiye teşkilatının varlığı teknik olarak ortadan kaldırılmış ve yerine çok daha katı bir bürokrasi ve kanuni düzenlemeye tâbi sivil bir idare kurulmuştur. Bu bürokratikleşme ve kanuni düzenlemelerin temelleri aslında Osmanlı'nın son dönemlerinde atılmıştır fakat yeni Cumhuriyet'in politikaları geçmişle olan bağları gerek sembolik anlamda gerekse başka yönlerden köklü bir biçimde koparmıştır (Bein, 2013, s. 220). Önce, 1930'larda ulema kavramının kullanımı ortadan kalkmış, din görevlileri ve alimlerin geleneksel kıyafetleri ya yasaklanmış ya da giyilmeleri yalnızca ibadethanelerle sınırlandırılmıştır. İkinci olarak, Erken Cumhuriyet döneminde din teşkilatındaki memurların sayısında Osmanlı'nın son dönemlerine nazaran önemli ölçüde kesintiye gidilmiş, başta eğitim ve yargı olmak üzere bir zamanlar ulemaya ait olan makamların sayısı ya azaltılmış ya da tümden ortadan kaldırılmıştır. Dinî idareden,

modernist ve laik politikaların uygulanmasını kolaylaştıracak; İslami akidelerin, öğretilerin ve geleneklerin Türk milliyetçiliğinin izlerini taşıyacak biçimde yeniden yorumlanması beklenmiş, bu durum ‘‘eski’’ ulemayı ağır sorular ve zorlu tercihlerle karşı karşıya bırakmıştır (Bein, 2013, s. 153).

Erken Cumhuriyet döneminde Osmanlı İmparatorluğu’ndan kalan çok kültürlü ve çok etnik yapılı miras önemsiz kılınmaya çalışılmış, devletin dilinin Arap harfleriyle yazılan Osmanlıcadan Latin harfleriyle yazılan yeni ve modernleştirilmiş Türkçeye çevrilmesi özellikle genç kuşakların Cumhuriyet öncesi belgeler ve literatürle bağlarını koparma noktasına getirmiştir (White, 2011).

Diğer taraftan, dinî yaşamın Türkçeleştirilmesi gündemi doğrultusunda ezan, kamet ve salanın Arapça yerine Türkçe okunmasının zorunlu kılınması gibi birtakım gelişmeler yaşanmaya devam etmiştir. Bu uygulama ilk kez 1932 yılında İstanbul’da hayata geçirilmiş ve daha sonra 1933 yılında tüm ülkeyi kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Bu arada, ezanın Türkçe okunması düzenlemesi tepkilere yol açmış, bazı kısa süreli halk protestoları düzenlenmiş ve Bursa’da değişikliğe tepki gösteren din görevlileri tutuklanıp hapse atılmıştır (Goloğlu, 2009). Tepkilerin durulmasında bilahare Diyanet İşleri Reisinin yayınladığı genelge etkili olmuş; bu genelgede ezanın Türkçe okunmasının İslam hukuku tarafından yasaklanmadığı vurgulanmış ve din görevlileri bu uygulamaya karşı çıkmamaları hususunda uyarılmıştır (Kara, 2019a).

Laiklik ilkesi, Erken Cumhuriyet dönemi kadrolarını, din işlerine müdahale etmekten alıkoymamış fakat buna rağmen beklenen dini reformların çok gerisinde kalınmıştır. Dil, tarih ve kültür alanındaki çalışmalar milliyetçilik programına uygun biçimde yürütülürken söz konusu dinî reformlar olduğunda genellikle bir tıkanma yaşanmıştır (Bein, 2013, s. 186).

Bu gelişmelerin ardından hükümet dinî alana müdahale noktasında politika değişikliğine gitmiştir. Niyazi Berkes’e (2016, s. 540) göre, devleti, İslam’da bir reform vasıtası olarak kullanma düşüncesinden vazgeçilmesinin nedeni, 1928 yılında anayasadan ‘‘devletin dini İslam’dır’’ ibaresinin çıkarılmasının bir sonucudur. Andrew Mango ise 1933 yılında yaşanan Bursa hadisesine işaret etmiş, bu olayın

Müslümanların ibadetini Türkçeleştirmede daha ileri gidilmemesi hususunda ciddi bir uyarı vazifesi gördüğünü ileri sürmüştür (Mango, 1999, s. 479).

Erken Cumhuriyet döneminde ulemaya yönelik politikalar dinî idarenin eski yüksek konumunda hızlı bir düşüşe sebep olmuş fakat ‘‘eski’’ ulema bütünüyle lüzumsuz kılınmamıştır. Bein’e (2013, s. 190) göre, hükümetle iş birliğine çoğunlukla açık olmakla birlikte bir bütün olarak iradesiz, tamamen sistemin bir parçası haline gelmeyen ulema, resmi bir devlet kurumu olan Diyanet’e hâkim olmaya devam etmiştir. Diğer taraftan birçok Kemalist, Diyanet’e hiçbir zaman tamamen güvenmemiş, orada görev yapanları, Osmanlı geçmişinden kalmış muhafazakâr unsurlar olarak görmüşlerdir (Kara, 2019a).

Sonuç olarak ulema-siyaset ilişkileri bağlamında hem II. Mahmud dönemi hem de Erken Cumhuriyet dönemi önemli dönüm noktaları olmuş; ulema sınıfı her iki dönemde de kontrol altına alınmaya çalışılmış, bilhassa siyasi etkinlik ve nüfuzları kırılmak istenmiştir. Nitekim II. Mahmud’un Şeyhülislamlık makamını hükümete tâbi bir kurum haline getirmesi ve Erken Cumhuriyet döneminde başvekilliğe bağlı Diyanet’in, dini konularda tek yetkili mercii kılınması bu amaca yöneliktir. Öte yandan bu makamlar, gerçekleştirilen modernleşme hareketlerini meşrulaştırma aracı olarak da görülmüşlerdir.

5.4.4. Tarikatlara Yönelik Politika

Sûfîler özellikle Osmanlı Devleti’nin kuruluşu sırasında ortaya koydukları özverili çalışmaları sebebiyle yöneticilerden itibar ve destek görmüşlerdir. Sonraki dönemlerde izlenen dengeli devlet politikası neticesinde tekke ve medrese çevreleri yakınlaşmaya başlamış, bu yakınlaşma sonucunda, şeyhler kendilerini tıp, astronomi, mûsiki, bestekarlık, hattatlık, nakkaşlık, çiçekçilik gibi ilim, sanat ve meslek dallarında yetiştirmiş, böylece tekkelerin faaliyet alanları da giderek genişlemiştir. Tarikat erbabının toplumsal alandaki faydalı çalışmaları zamanla devlet kademesiyle mutasavvıflar arasındaki bağları da kuvvetlendirmiştir (Öngören, 2015, s. 57).

Tasavvuf ve tarikat kültürüyle olan yakınlıklarını yüzyıllar içinde daha da geliştiren Osmanlı idarecilerinin şeyh ve dervişlerle karşı karşıya geldiği zamanlar da olmuştur.

Örneğin, 17. yüzyılda Melâmî tarikatı mensupları idama kadar varan cezalara çarptırılmışlardır (Kara, 2015, s. 96).

13. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Pîr Hacı Bektâş-ı Veli'nin öğretilerini esas alan ve zamanla en önemli halk tarikatı haline gelen Bektaşî tarikatı ise önce Türkmen aşiretleri arasında yayılmış, etkinliklerinin zirvesine 15. yüzyılda, Yeniçeri Ocağı'nın tarikatı haline geldiklerinde ulaşmışlardır. Hacı Bektâş, 16. yüzyıl sonlarından itibaren resmen yeniçeri pîri olarak kabul edilmiş, yine bu tarihlerde bir Bektaşî babası ocakta daimî olarak kalmaya başlamıştır. Bektaşî tarikatıyla Yeniçeri Ocağı o denli bütünleşmiştir ki, tarikat başkanı seçilen bir dede İstanbul'daki yeniçeri kışlasına gelerek tacını Yeniçeri Ağasının elinden giymiştir (İnalcık, 2016, s. 169).

Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyıldan itibaren resmen tanıdığı tek gayri Sünnî tarikat olan Bektaşîlik, Yeniçeri Ocağı'nın resmi tarikatı olmasının yanı sıra siyasi alandaki tutumlarıyla ve farklı dini inanç ve görüşleri kaynaştıran yapısıyla öne çıkmıştır. Bektaşîliğin bu etkinliği ve sahip olduğu nüfuzu, Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılındaki lağvına kadar aralıksız devam etmiştir (Ocak, 1992). Ocağın kaldırılmasından sonra Şeyhülislâmın ve ulemanın fetvasıyla Bektaşî tarikatının tüm faaliyetleri yasaklanmış, Bektaşîlerin önde gelen liderleri ya idam edilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir (Lewis, 1993). Ayrıca başta Kırşehir'deki dergâh olmak üzere İmparatorluk genelindeki Bektaşî tekkeleri Nakşibendilere devredilmiştir (Findley, 2012, s. 40). II. Mahmud Bektaşî tarikatına yönelik bu sert tutumu dışında, tarikatlara genel anlamda iyi muamelelerde bulunmuş, Bektaşîliği yasakladıktan sonra bu tarikatın ordudaki işlevlerini yerine getirmek üzere Mevlevîliğe, toplumsal hizmetler için de Nakşibendiliğe alan açmıştır. Öte yandan II. Mahmud 1836 yılında, şeyh tayini, icazet, tekkelerde uyulması gereken âdâb ve kurallar, tarikat ehlinin kıyafetleri gibi hususlarla ilgili bir de irade yayınlamıştır (Kara, 1985, s. 983).

Erken Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında tarikat tekkelerinin geleceğiyle ilgili iki seçenek üzerinde durulmuştur. Buna göre tekkeler ya ıslah edilecek ya da kapatılacaktır. Bu konudaki ilk işaretler, tekke ve zaviyelerin yönetiminin, Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti'nin yerine kurulan Diyanet İşleri Reisliği'ne devredilmesiyle 1924 yılında verilmiştir (Kara, 2015, 99).

Tarikatların geleceğiyle ilgili belirsizliği sona erdirecek gelişme ise 1925 yılında çıkan Şeyh Sait Ayaklanmasıyla olmuştur. Yapılan tahkikat neticesinde, Şeyh Sait İsyanından tekkeler ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası sorumlu tutulmuştur. 3 Haziran 1925 tarihinde kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan sonra sıra tekkelere gelmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, 1925 yılının ağustos ayında yaptığı Kastamonu ziyaretinde (Turan, 1995, s. 179):

''Ey ulus! İyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti, şeyhler, dervişler, müritler, mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en gerçek tarikat, uygarlık tarikatıdır... Tarikatların başları bu dediğim gerçeği bütün açıklığı ile anlayacak ve kendiliklerinden tekkelerini kapatacaklardır."

İfadelerini kullanarak ilk defa tekke ve dervişlerin aleyhinde bir konuşma yapmış, bu konuşmadan sonra bin yıldır dinî ve kültürel hayatın yanı sıra, toplumsal ve ekonomik sahalarda da faaliyet yürütmüş olan tekke ve zaviyeler için bir devrin sonuna gelinmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya dönüşünün ardından tekke, zaviye ve türbelerin kapatılmasına ilişkin Heyet-i Vekile bir kararname çıkarmışsa da doğabilecek olası tepkiler göz önüne alınmış ve tasarının mecliste milletvekillerince hazırlanması uygun görülmüştür (Turan, 1995, s. 179). Refik Koraltan başkanlığında hazırlan 677 sayılı, Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Kapatılmasına ve Türbedarlıklarla Birtakım Unvanların Yasaklanmasına İlişkin Kanun üç madde olarak düzenlenmiştir. Buna göre Türkiye Cumhuriyeti içinde vakıf ya da başka bir yolla kurulan veya bir şeyhin mülkiyetinde bulunan tekke ve zaviyelerden, cami ve mescit olarak kullanılanlar hariç kapatılıyordu. Ayrıca bütün tarikatlarla birlikte, *şeyhlik, dervişlik, müritlik, dedelik, seyitlik, çelebilik, babalık, emirlik, naiplik, halifelik, büyücülük, üfürükçülük, falcılık, muskacılık* gibi san ve sıfatların kullanılması, bu san ve sıfatlara ilişkin hizmetlerin görülmesi ve elbise giyilmesi yasaklanıyordu. Söz konusu kanundaki bir diğer karara göre, Osmanlı sultanlarının türbeleri ile tarikatlara ait olan ve kazanç elde etmeye dayanan bütün türbeler kapatılıyor; türbedarlıklara son veriliyordu (Turan, 1995, s. 180). Ayrıca bu kanunun öngördüğü yasaklara uymayanlar, üç aydan az olmamak üzere hapis ve elli liradan aşağı olmamak üzere para cezasıyla cezalandırılacaklardı (Goloğlu, 2007).

Tekkelerin kapatılması kararının verildiği 1925 yılında, şeyh olan yüzlerce sûfi ile irşada yetkili binlerce mutasavvıf bulunuyordu. Bu mutasavvıfların bir kısmı "hikmet-i hükümet"in gereği diyerek bu yasağa boyun eğen bir tutum sergilemiş,

bazıları da öğretmenlik gibi mesleklere devam ederek memuriyet yapmıştır. Bazı sûfîler ise bu kararın yanlışlığını dar çevrelerde dillendirse de yüksek sesli bir tepki vermekten uzak durmuştur. Diğer bir kısım dervişlere gelince onlar da tasavvufî hayatın devamı için tekke ve zaviyenin şart olmadığına kanaat getirerek, kendi sosyal çevrelerinde tasavvufi geleneği yaşatmaya çalışmışlardır (Kara, 2015, 101).

Böylece yüz sene önce II. Mahmud döneminde, yalnız Bektaşî tarikatının yaşadığı akıbeti, Erken Cumhuriyet döneminde bütün tarikatlar yaşamıştır. Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal mahkemelerinden dolayı 677 sayılı kanuna ciddi bir tepki söz konusu olmamıştır. Öte yandan tarikatlar konusu 1930 yılında patlak veren Menemen hadisesiyle tekrar gündeme gelmiş fakat isyanının bastırılması sonrası tarikatlar konusunda on beş-yirmi yıl sürecek bir sessizlik dönemine girilmiştir (Kara, 2015, s. 100).

5.4.5. Laikleşme Adımları

Şeyhülislâmlık makamı dini fonksiyonlarını 16. yüzyılın ortalarına kadar bağımsız biçimde sürdürmüşse de bilhassa 17. yüzyıldan itibaren devletin kontrolüne girmeye başlamıştır. Özellikle bu asırda palazlanan sosyal ve ekonomik problemler halkta huzursuzluklara yol açmış, devlet de şikayetçi olan halkı sakinleştirmek için dini siyasi araç haline getirerek İslam'ı öne çıkarmış ve ulemayı bir tür maaşlı bürokrat durumuna getirmiştir. Devletin problemlerin çözümünde dini ön plana çıkarması çeşitli değişikliklere ve tepkilere sebep olmuşsa da bu politika, halk kültüründe yer eden din-devlet ayrılığını ve inanç serbestisini ortadan kaldırmamıştır (Karpat, 2010, s. 26).

Laiklik eğilimlerinin konu edileceği Sultan II. Mahmud devri ise Osmanlı Devleti'nde her alanda ikiliklerin ortaya çıktığı bir dönemdir. II. Mahmud hem ecdadından tevarüs eden milli ve dini gelenek ve idealleri muhafaza etmek istiyor hem de hızlı bir modernleşmenin meyvelerini bir an önce alabilmek için reform programını tavizsiz biçimde hayata geçiriyordu. Temelde birbirine zıt bu iki medeniyet anlayışının gereklerini aynı dönemde ve dengeli bir politika dahilinde uygulamaya çalışan Sultanın hayatında dönemin ikili karakterinin yansımaları açık biçimde fark ediliyordu (Özcan, 1995).

İlk kez II. Mahmud döneminde izlerine rastlanan laikleşme eğilimleri kendini belirgin biçimde eğitim alanında göstermiş; Harbiye, Tıbbiye ve rüştiyeler başta olmak üzere, kurulan okulların müfredatlarında pozitif bilimleri esas alan dersler yer almıştır (Akyılmaz, 2019).

Diğer taraftan, II. Mahmud döneminde kamu hukuku ile özel hukuk ayrımı belirginleşmeye başlamış ve idare, ceza, eğitim ve ordu gibi alanlarda çıkarılan kanunlarla kamu hukukunun temelleri atılmıştır. Bunun asıl önemi bu alanın laikleşmede oynayacağı rol ile ilgilidir. Zira bu alan geliştikçe şeriat hukukunun alanı da daralmaya başlamıştır. Ayrıca ancak şeriat alanı dışında kalan hukuk ve adalet işlerini kurallayacak bir meclis olan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye, kamu görevlilerinin eylemlerinin kurallaştırıldığı bir idare hukuku kanunu çıkarmıştır. Bu kanun ile, idare görevlileriyle birlikte kadıların da sorumlulukları saptanmış ve çeşitli disiplin kuralları belirlenmiştir. Öte yandan bu kanunda, kadılarla ilgili kuralların bulunması, ulemanın yargı alanının daraltılmasına doğru atılmış bir adım olmuştur (Berkes, 2016, s. 178).

Bu bakımdan II. Mahmud yaptığı düzenlemelerle idarenin ve dini alanın sınırlarını netleştirmeye çalışmıştır. Gerçekleştireceği reform programının önündeki en büyük engel olan Yeniçerileri ortadan kaldırdıktan sonra en az onlar kadar etkili olan ilmiye sınıfının yetki alanını belirlemiş ve daraltma yoluna gitmiştir. Osmanlı geleneksel düzeninde, adliye, eğitim, vakıflar, belediye, kaza ve nahiyelerin yönetiminde söz sahibi olan ulemaya yalnızca din tedrisatı bırakılmıştır. Yeni mektepler açarak devlet kadrolarını mekteplilere tahsis eden ve bu politikasıyla medreseyi ikinci planda bırakan Sultan, bir yandan da tekke mensuplarının etkinliğini zayıflatmıştır. Merkeziyetçi reformlarını hayata geçirirken, kendisini Batı taklitçiliği ile suçlayan ulemaya, ancak din işlerinde söz sahibi olduklarını, devlet ve diğer idari işlerin yürütülmesinin şahsına ait olduğunu vurgulayan II. Mahmud, bir çeşit laikliğin tarifini yapmıştır (Özcan, 1995, s. 35).

Laikleşmenin temellerinin atıldığı II. Mahmud döneminde, bu alandaki gelişmeler oldukça sınırlı olmuştur. Ancak idari, hukuki ve eğitim alanlarında atılan bu ilk tohumlar hemen kısa zamanda boy vermeye ve kapsam itibariyle giderek genişlemeye başlamıştır. Nihayet Erken Cumhuriyet dönemine gelindiğinde, laiklik

modernleşmenin en temel ilkelerinden biri olarak kabul edilmiş, kapsam bakımından olabildiğince genişlemiş ve gerçekleştirilen çoğu devrimin esasını teşkil etmiştir.

Hemen Saltanatın kaldırılmasıyla başlayan ve daha sonra laikleşme konusunda belirginleşen görüş ayrılıkları sebebiyle meclis ikiye bölünmekle karşı karşıya kalmış, toplumda da bürokrat ve taşralı, gelenekçi ve Batıcı olmak üzere ikilikler ortaya çıkmıştır. Bu gidişat, Halk Fırkası'nın tek parti sistemini kurmasına ve milliyetçiliğe yeni bir yön vermesine zemin hazırlamıştır. İslam'ı ve Osmanlı'yı temsil ettiği düşünülen Saltanat ve Halifeliğin 1922 ve 1924 yıllarında kaldırılmasıyla laiklik eğilimleri güçlenmiş, dini özgürlükleri savunanlar Cumhuriyet karşıtı olarak kabul edilmiştir (Karpat, 2010, s. 48).

White'a (2011, s. 380) göre, Erken Cumhuriyet döneminde, devletin din karşısındaki tutumunu, din ile devlet işlerinin birbirinden ayrılması demek olan sekülarizm olarak değil de dinin devlete tâbi kılınması anlamındaki laiklik olarak değerlendirmek daha isabetli olacaktır. Laik devlet, din görevlilerinin eğitimini, camilere atanmalarını ve din eğitiminin muhtevasını denetler, kamusal alan ve kurumlarda giyim ve dini simgelerle ilgili düzenlenen kanunları uygular. Nitekim, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, devlet din işlerini ve kurumlarını denetlemeyi yerleşik hale getirmiştir. Bu bakımdan, Kemalistler devletin laikliğini ve Türk toplumunun sekülerliğini, yönetim, yargı ve eğitim sistemi aracılığıyla garanti altına almak istemişlerdir.

Mete Tunçay'a (1981, s. 208) göre, Mustafa Kemal Paşa ve çevresinin zihinlerindeki çağdaşlaşma modeli, hedeflerine ulaşma biçimi bakımından, laikliğe demokrasiden daha büyük bir yer vermiştir. Nitekim Cumhuriyet Halk Fırkası'nın 1927 yılında toplanan İkinci Büyük Kurultayı'nda kabul edilen partinin yeni nizamnamesinde, partinin devlet ve din işlerini birbirinden ayırmak amacında olduğu net biçimde belirtilmiş ve Cumhuriyet Halk Fırkası Başkanlık Divanı tarafından hazırlanan ve kurultayda onaylanan bildiride ‘‘laik’’ ibaresi kullanılmıştır. Bununla birlikte laikliği esas alan inkılaplar 1927 yılında toplanan bu kurultaydan çok önce hayata geçirilmeye başlamıştır.

II. Mahmud'un ulemanın görev alanını netleştirmek ve sınırlandırmak ve klasik medrese eğitiminin dışında pozitif bilimlere yönelik eğitim veren modern mektepler

açmak gibi çok kısıtlı biçimde başlattığı laiklik adımları, Erken Cumhuriyet döneminde hayatın tüm alanlarını kapsayacak biçimde genişletilmiştir. Hilafetin ve hemen ardından Şer'iye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması sonra da eğitimde birliği öngören Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü ve yargıda birliğin sağlanması, laikleşmenin kanuni bakımdan en önemli ilk işaretleri olmuştur. Verilen bu işaretleri Şeyh Sait İsyanından sonra çıkarılan Şapka Kanunu ile tarikat ve tekkelerin yasaklanması takip etmiştir. Ardından Şer'iye mahkemelerinin ve şer'i hukukun devrini sonlandıran Medeni Kanun başta olmak üzere çeviri yoluyla Batıdan alınan ve kökten değiştirilen hukuk sistemi gelmiştir (Tunçay, 1981, s. 226).

Öte yandan 1928 yılı ilkbaharına kadar anayasada halen devletin dininin İslam olduğu yazılıdır. 10 Nisan 1928 tarihinde yapılan Anayasa değişikliğiyle resmi dinle birlikte milletvekillerinin ve cumhurbaşkanının yemin metinlerindeki dini unsurlar kaldırılmış ve şer'i hükümlerin uygulanması TBMM'nin vazifesi olmaktan çıkarılmıştır (Demirel, 2014, s. 107). Laiklik istikametindeki bu değişikliklere rağmen laikliğin anayasaya ilke olarak girmesi, 5 Şubat 1937 tarihinde gerçekleşmiştir. Ancak bu tarihten önce laikliği esas alan başka kanuni düzenlemelere de gidilmiştir. Daha önce Ankara hükümetince 1920 yılında demiryolu işçileri için kabul edilen ve daha sonra 1924 yılında cuma tatili olarak genelleştirilen hafta tatili, İslâmiyet için özel bir kutsallık taşıyan cuma gününden alınarak, 27 Mayıs 1935 tarihinde pazar gününe kaydırılmıştır. Diğer taraftan, Ramazan ve Kurban bayramlarının resmî tatil günleri olmaktan çıkarılması gündeme getirilmişse de bu öneri kabul görmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında resmî tatil günleri kapsamına alınan Mevlid-i Nebevî, 1 Kasım 1922 tarihindeki saltanatın kaldırılmasına denk geldiği için TBMM tarafından ikisi bir arada Hâkimiyet-i Milliye Bayramı olarak kutlanırken, 19 Nisan 1925 tarihindeki düzenlemeyle resmi tatil günleri Ramazan ve Kurban bayramları dışında, Yılbaşı, Çocuk Bayramı, Bahar Bayramı, Zafer Bayramı ve Cumhuriyet Bayramı olarak sınırlandırılmıştır (Tunçay, 1981, s. 227).

Bu değişikliklerle birlikte, 1 Ocak 1926 tarihinden itibaren Hicri takvimden Miladi takvime geçilmesi, 1 Kasım 1928 tarihinde kabul edilen kanunla, Arap harflerinin yerini Latin alfabesinin alması, müzikte, heykelde ve öteki sanat dallarında çağdaş Batı örneklerinin benimsenmesi, kimi yasal düzenlemelere de konu olan laikleşme

adımları arasında sayılabilir. Öte yandan, 1932 yılında gerçekleşen ve Dil Devrimi'nin bir gereği olarak getirilen, ezan ve kametin Arapça yerine Türkçe okunması zorunluluğu, eski unvan ve payelerin kaldırılmasını içeren ve 1934 yılında çıkarılan Soyadı Kanunu ve kabul edilen sekiz dini cemaat lideri dışındaki din adamlarının yalnızca mabetlerde dini kisve giyebileceklerini öngören kanun da laikleşme süreci içerisinde yapılan düzenlemeler olarak kabul edilebilir (Tunçay, 1981, s. 230).

Neredeyse tüm Avrupa, laikliği Türk Devrimi'nin en büyük başarısı olarak kabul ederken, İslam dünyasının önemli bir kısmı bu tercihi eleştirmiştir (Karpat, 2015, s. 39). Kara'ya (2019a, s. 26) göre, Erken Cumhuriyet dönemi, dinî alanın daraltılması, aşağıya çekilmesi, marjinalleştirilmesi bakımından en sıkıntılı yıllar olmuştur. Başta tatbik edilen mevzuat olmak üzere; yargılama, idam ve hapis cezaları gibi baskıcı ve haksız uygulamalar; ve konjonktürel ve pragmatik davranan, kurtuluşu öncelikle dışarıda gören asker-sivil bürokrasi, aydınlar ve akademisyenler, baskıcı ortamın ve daralmanın ortaya çıkmasında etkili olmuşlardır. Türk usulü laiklik bu yüzden olumsuz, yetersiz bir yere doğru sürüklenmiştir.

Karpat'a (2015, s. 39) göre, laiklik ilkesi ateizmin özendirilmesi ya da dini ibadetlerin yasaklanması yönünde uygulamalara neden olmamıştır. Ancak bilhassa toplumun eğitimli kesimlerinde, özelde İslam'a ve genel anlamda dine karşı düşmanca bir ortam meydana getirilmiş, manevi değerler küçümsenmiş, materyalizm ve hazcılık özendirilmiştir. Fikirsel özgürlüğü hedefleyen fakat sonunda manevi düzlemde karmaşa meydana getiren laiklik, Türkiye'deki ideolojik ve aşırı bölünmelerin en önemli sebeplerinden biri olmuştur.

5.5. Modernleşmenin Kadroları ile İç ve Dış Konjonktür

Hal edilen III. Selim'le kısa bir süre de olsa kafes hayatı yaşayan II. Mahmud'un, daha önceki dönemde de Nizâm-ı Cedîd'in mimarından modernleşmenin yol haritasına dair tecrübeler edindiği muhakkaktır. Nitekim Mahmud'un temkinli ve aynı zamanda gerektiğinde sert ve katı politikalarında bu tecrübelerin izleri görülmüştür (Beydilli, 2010). Ancak Mahmud aldığı tüm tedbirlere rağmen çok zor bir dönemde padişahlık yapmıştır. Yeniçerileri bir darbede ortadan II. Mahmud; Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emellerini

gerçekleştirmek için mücadele ettikleri bu süreçte; türlü gailelerle uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu talihsiz dönemde, Yunanistan, Sırbistan, Eflak ve Boğdan elden çıkmış; Mısır, Suriye, Girit, Adana ve Hicaz Kavalalı'nın eline geçmiş; Besarabya ve Kuzey-Doğu Anadolu Ruslar tarafından zapt edilmiş; Fransızlar Cezayir'i işgal etmiş; Tunus bağımsızlığını ilân etmiş; Bosna, Arnavutluk ve Trablusgarp, İmparatorluğa sadece sözde tâbi kalmış; Rus orduları Balkanlar'ı aşarak Edirne önlerine kadar gelmiş ve Padişah kendi valisi Mehmed Ali Paşa'ya karşı 1833 ve 1839 yıllarında olmak üzere iki kez mağlup olmuştur (Özcan, 1995, s. 23).

Modernleşme programını, yaşanan mağlubiyetlerin, bozulan maliyenin ve artan dış baskıların gölgesinde uygulamaya çalışan II. Mahmud için; plansız, programsız ve birbiriyle çelişen reformlar yaptığı, önceliği orduya verdiği, enerjisini önemsiz reformlara harcadığı yönünde eleştiriler yapılmıştır (Bailey, 2006). Öte yandan II. Mahmud özellikle modernleşme hareketlerinin ilk yıllarında reformları yürütecek insan kaynağından da mahrum kalmıştır. Zira, sadrazam ve şeyhülislâmlar başta olmak üzere atadığı çoğu üst düzey devlet görevlisi, Mahmud'un reformcu vizyonundan uzak, muhafazakâr kişiliklerdir (Karal, 2007). Mahmud ihtiyaç duyduğu insan kaynağına ancak saltanatının son yıllarında, Tercüme Odası'ndan ve hariciyeden yetişen kadrolarla kavuşabilmiştir.

Erken Cumhuriyet dönemi ise asırlardır sonu gelmeyen savaş konjonktürünün nihayetlendiği, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalandığı, siyasal istikrarın sağlandığı ve ekonomik gelişmenin temellerinin atıldığı bir süreci karşılar. Ciddi dış krizlerin yaşanmadığı bu dönemde, ekonomik sıkıntılarla birlikte önüne kısa zamanda geçilen iç tepkiler ve isyanlar söz konusu olmuştur. Bu dönemde, modernleşmenin yürütücülüğünü yapacak yetişmiş kadro sıkıntısının çekilmediği de ifade edilebilir. Temellerini II. Mahmud'un attığı, Tanzimat ve özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde gelişen ve yaygınlaşan okullardan mezun olan kadrolar gerek siyasette gerek bürokraside Cumhuriyetin insan kaynağını oluşturmuşlardır. Birinci Dünya Savaşı'nda önemli yararlıklar gösteren, Milli Mücadele'nin örgütlenmesinde ve kazanılmasında çok kritik roller oynayan ve askerlikte olduğu gibi siyasette de kabiliyetli bir lider olduğunu ispatlayan ve modernleşmenin öncülüğünü yapan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün Batıcı vizyonu doğrultusunda, TBMM'deki milletvekilleri, Heyet-i Vekile, Cumhuriyet Halk Partisi ve bürokratlar,

koordine biçimde bu sürece etkin katkı sunmuşlardır. Ayrıca bu dönemde hükümet organında da istikrar söz konusudur. Şeyh Sait İsyanı sırasında başvekilliğe ikinci kez getirilen İsmet İnönü, görevini on iki yıl boyunca sürdürmüş ve Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümünden önce 1937 yılında Celal Bayar'a devretmiştir (Koçak, 1997, s. 117).

5.6. Modernleşme Hareketlerine Yöneltilen Tepkiler ve Verilen Karşılıklar

Batı'yla öteden beri sıkı kültür ilişkileri içinde olan Osmanlılar, 19. yüzyıla kadar Batı'dan yalnızca teknik konularda yardım almayı kabul ettikleri halde, 19. yüzyılda idare, kanunlar ve hatta âdetlere varıncaya kadar Batı ile alışveriş içine girmişlerdir. Kültür unsurlarını, değer sistemi, yani dinle bağlantılı olan ögeler ve tarafsız olan ögeler olarak ikiye ayırırsak; özellikle giyim kuşam gibi hususlarda Batı'nın kültürel kimliğini belirten unsurları reddetmenin daha çok çöküş dönemlerinde kuvvetli olduğu görülmüştür. Tarafsız kültür ögeleri içinde değerlendirebileceğimiz, teknolojik araçlar ve pozitif bilimler kategorisine ise top tüfek yapımı, para basımı ve gümrük idaresine kadar her şey girebilir. Dış tehditlerden çekinilmeyen yükseliş devrinde, Batı'dan kültür alıntıları yapmaktan geri durmayan Osmanlılar, faydalı gördükleri Avrupa teknolojilerini alıp uygulamakta ve benimsemekte başından beri tereddüt etmemişlerdir. Diğer taraftan, Batı'dan teknik unsurları alırken aynı zamanda yaşam biçimiyle ilgili âdetleri de taklide başlayan Osmanlı seçkinleri bu tutumları nedeniyle, gelenekçi ve tutucu halk kesimlerinden tepki görmeye başlamışlardır (İnalcık, 2010, s. 244).

II. Mahmud'un reformlarına yönelik tepkinin en büyük kaynağı olan Yeniçerilerin Sekban-ı Cedid, Eşkinci Ocağı girişimlerine yönelik kalkışmaları ve nihayet Vaka-i Hayriye neticesinde, Yeniçeri Ocağı'nın tarihe karıştığı tezin ikinci bölümünde ele alınmıştı. Bu bölümde ise Vaka-i Hayriye sonrasında gösterilen tepkilere değinilecektir.

Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye ordusunun Edirne'nin müdafaası sırasında Ruslar karşısında aldığı mağlubiyet (1829), başkentte padişah ve reformları aleyhindeki muhalif sesleri bir kez daha yükseltmiş, küçümsenmeyecek bir muhalefet odağı meydan getirmiştir. Bu gelişmeler karşısında, Yeniçeri taraftarlarının yeni orduya sızdığından, reformlar ve yeni ordu aleyhine bir

ayaklanma çıkarabileceklerinden şüphelenilmiştir. Oluşan şüphe üzerine, ordu içindeki muhalifler odaklara yönelik bir temizlik operasyonuna girişilmiştir (İnce, 2017, s. 434).

II. Mahmud reformlarına karşı önemli bir muhalefet odağı olan ulemaya göre ise devlet dairelerine resimlerini astıran ve seri biçimde fakat sadece şeklen Batı'yı taklit eden II. Mahmud'un yaptığı Frenk mukallitliğinden başka bir şey değildi. Yeniçerilerin ortadan kaldırılması sonrası zayıf düşmüş olsa da Sultan ulema sınıfını doğrudan karşısına almamış ve onlara yönelik ince bir denge siyaseti gütmüştür (Özcan, 1995).

II. Mahmud'un en çok tepki çeken icraatı 3 Mart 1829 tarihinde uygulamaya koyduğu kıyafet düzenlemesi olmuştur. Fesin kabulü için fetva vermeyen Şeyhülislâmı Kadızade Mehmed Tahir Efendiyi vazifesinden azleden (Turan, 1995, s. 183), elçi kabulleri sırasında, cuma ve bayram namazlarında fes giymeye özen gösteren, kızı Atiye Sultan'ı asker üniforması giydirerek Bab-ı Seraskeri'ye ve kışlalara götüren Padişah, fesin toplumda da kabul görüp, yerleşmesi için ciddi gayret sarf etmiştir (Öztuna, 1989). Ancak bu çabalar en azından düzenlemenin ilk dönemlerinde kısık sesli tenkitlere neden olmuştur (Özcan, 1995). Bu hususta, nakledilen halkın şu serzenişi dikkat çekicidir (İnce, 2017, s. 449):

"Sultan Mahmud'un tebaası, hiçbir zaman mevcut imtiyazları ve görenekleri değiştirmeyi reddettiği gerekçesiyle onu isyanla tehdit etmiş değil; tam tersine, asla ondan istemedikleri ve hiçte hoşlarına gitmeyen yenilikler getirdiği için ona kızgınlar. Bu felsefeyle, "Neden", diye haykırıyorlar, "neden iyi olan bir şeyi değiştirmeye çalışıyor? Biz halimizden memnunsak daha ne isteyelim ki?"

Bu konudaki bir başka tepki ise II. Mahmud'a yakıştırılan ''gavur padişah'' lakabının kaynağı olarak zikredilmiştir. Nakledildiğine göre, 1837 yılında atıyla köprüden geçen Sultan Mahmud'a Şeyh Saçlı adında bir derviş şu tepkiyi göstermiştir (Özcan, 1995, s. 35):

''Ey gavur padişah, işlediğin mel'anetlere hâlâ doymadın mı? Dinsizliğinin hesabını elbette Allah senden soracaktır. Ecdadının müesseselerini yıkıyor, İslâmiyeti harap ediyor hem kendinin hem de bizim üzerimize Hz. Peygamber'in gazabını celbediyorsun"

Söz konusu ifadeler, tarikat mensuplarının Sultan Mahmud reformlarına yönelik bakışını ve tepkilerini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Öte yandan Padişah doğabilecek ve yayılabilecek tepkileri kontrol edebilmek için sert tedbirlere başvurmuştur. Hafiyeler kullanılarak İstanbul'un kahvehanelerinde, meyhanelerinde ve tebaanın bir araya geldiği pek çok yerde, padişah ve reformlarından hoşnut olmayan kimselerin peşine düşülmüş, hafiyelerce haklarında olumsuz iddialar ortaya atılan kişiler ibret-i alem olsun diye, ölüme kadar varan, ağır ve aleni cezalara çarptırılmışlardır (İnce, 2017, s. 436).

Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimlere yönelik ilk ciddi tepkilerin Halifeliğin kaldırılmasından sonra yükseldiği, bu gelişmelere siyasi tepki olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulduğu ve ardından patlak veren Şeyh Sait İsyanıyla TpCF'nin kapatıldığı, ertesi sene Atatürk'e suikast girişiminde bulunulduğu, 1930 yılında kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın hangi siyasi ve toplumsal tepkileri açığa vurduğu ve 1933 yılında yaşanan Bursa olayı önceki bölümlerde ele alınmıştı. Bu bölümde ise bu tepkiler dışında kalan ve toplumsal karakterli olan diğer tepkilere değinilecektir.

Şapka Kanunu'nun ardından tarikatların yasaklanması ve tekkelerin kapatılması gelince, ülkenin dört bir yanında ''din elden gidiyor'' denilerek tepkiler yükselmiştir. Mete Tunçay (1981), Hilafetin kaldırılmasında karşılaşılmayan halk tepkisinin Şapka Kanunu'ndan sonra gösterilmesini, Halifenin halka uzak ve yarı efsanevi kişiliğine bağlamıştır. Şapka Kanunu ise her vatandaşı doğrudan etkileyen dolayısıyla toplumsal karşılığı yüksek olan bir inkılaptır.

Şapka Kanunu'na muhalefet edenler, İskilipli Atıf Efendi'nin 1922 yılında yayınlanan ''Frenk Mukallitliği Şapka'' adlı bir risalesini (Albayrak, 2000) referans alıyor ve yapılan değişikliği ''Hıristiyanlaşma'' olarak değerlendiriyorlardı. Şapka Kanunu'nun ardından baş gösteren olayları önlemede yerel güçler etkili olamayınca sıkıyönetim ilan edilmiş, hadiselerin daha fazla yayılmasının önüne geçmek ve kısa sürede netice almak üzere Ankara İstiklal Mahkemesi devreye girmiştir. Gezici Ankara İstiklal Mahkemesi, sanıkları, bulundukları yerlerde yargılamak için üzere harekete geçmiş, büyük olaylara karışan tutukluların duruşmaları Ankara'da yapılmıştır. En başında şapka giyilmesine karşı çıkmak üzere başlatılan tepkiler, şeriat düzenini geri getirme talep ve propagandasına dönüşmüş, Sivas, Erzurum,

Kayseri, Giresun, Rize ve Maraş illerinde meydana gelen olaylarda, ölen ve yaralananlar olmuştur (Turan, 1995).

Neticede, yurdun birçok noktasında yükselen tepkiler ve büyüyen hadiseler, Şeyh Sait Ayaklanması sonrası çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ve devreye giren İstiklal mahkemeleri vasıtasıyla bastırılmış, hadiselere karışanlar mahkemenin verdiği hükümlere göre, idam ve hapis cezalarına mahkûm edilmişlerdir (Tunçay, 1981, s. 155).

Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılmasının üzerinden henüz bir ay bile geçmeden ülkenin batısında Menemen'de, şeriat talebiyle bir ayaklanma çıkmıştır (23 Aralık 1930) (Goloğlu, 2007). Nakşibendî tarikatından olduğu iddia edilse de esasen hangi tarikata mensup olduğu kesin olarak bilinmeyen Giritli Derviş Mehmed denilen bir adamın öncülüğünde çıkarılan ayaklanmada o sırada Menemen'de, yedek subaylığını yapmakta olan öğretmen Mustafa Fehmi Kubilay şehit edilmiştir (Ortaylı, 2020, s. 312).

31 Aralık 1930 tarihinde toplanan Heyet-i Vekile, Menemen ve çevresinde bir ay süreyle sıkıyönetim ilan etmiş, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa olayın siyasî bağlantılarının araştırılmasını, sert cezalar verilmesini, Menemen halkının başka bir yere göç ettirilmesini ve muhalif basına gözdağı verilmesini emretmiştir. Soruşturma İstanbul'da ikamet eden doksan yaşlarındaki Nakşibendi Şeyhi Esad Efendi'ye kadar uzanmış, 15 Ocak 1931 tarihinde yargılanmaya başlayan sanıklardan otuz yedi kişi idama, kırk bir kişi de çeşitli hapis cezalarına çarptırılmıştır. Doğuda çıkan Şeyh Sait İsyanı ve tarikatları yasaklayan kanundan yaklaşık beş yıl sonra çıkan Menemen Ayaklanması toplumun hafızasına kazınmış, katledilen Asteğmen Kubilay ise ''devrim şehidi'' olarak simgeleşmiştir (Demirel, 2014, s. 111).

Devrimlerin büyük çoğunluğunun gerçekleştirildiği ve pekişme safhasına girildiğinin düşünüldüğü bir zamanda gerçekleşen Menemen hadisesi başta Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal olmak üzere iktidar partisinde büyük bir şok etkisi meydana getirmiştir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal ve CHF yönetimi bu olayın izlerini silmek ve kökeninde yatan sebepleri ortadan kaldırmak üzere bu tarihten itibaren milliyetçilik eksenli kültür politikalarına ağırlık vermiştir. Halkevlerinin kurulması

ve siyasi ve kültürel alanlarda birliğin sağlanmasına yönelik diğer politikalarda Menemen hadisesinin ciddi tesirleri olmuştur (Mardin, 1990).

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde, 17. yüzyılın ortalarından itibaren gerileme iyiden iyiye hissedilmeye başlamış, bu yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşen 1683 Viyana Bozgunu ve 1699 yılında imzalanan Karlofça Antlaşması'ndan sonra siyasi, askeri ve ekonomik yönden gelişen Avrupa karşısındaki zayıflayan konumunu fark eden Osmanlı Devleti'nde yeni bir sayfa açılmış ve ıslahatlarda Avrupa modeli esas alınmıştır.

Osmanlı'nın modernleşmede Avrupa yolunu tuttuğunun en somut işaretleri, Karlofça'nın devamı sayılabilecek Pasarofça Antlaşmasını müteakip 1718 yılında başlayan Lale Devri'nde verilmiştir. Dış ilişkilerde diplomasiyi öne çıkaran barışçıl bir politikanın izlendiği bu yıllarda, teknikten mimariye kadar birçok alanda Batı'nın örnek alınması söz konusudur. Nitekim padişah III. Ahmed'in tahttan alaşağı edildiği, sadrazamının ise katledildiği bu devrin sonunu getiren Patrona Halil Ayaklanması'nın (1730) en önemli gerekçeleri arasında lüks ve israf dışında Batıya öykünülmesi sayılmıştır.

Bu dönemden itibaren Lale Devri'nde çeşitli sahalarda başlayan modernleşme hareketlerinin hızı kesilmekle birlikte devam etmiştir. I. Mahmud (1730-1754), III. Mustafa (1757-1774) ve I. Abdülhamid (1774-1789) dönemlerinde, Batı'dan getirilen askeri uzmanlar bilhassa ordunun modernizasyonu ve kısmen de dış politika konularında Osmanlı Devleti'ne hizmet vermişlerdir.

Osmanlı Devleti'nde ıslahat konseptinin değişmesi ve genişlemesi ise III. Selim dönemi ile başlamıştır (1789). Şehzadeliğinde Fransa Kralı XVI. Louis ile mektuplaşan ve modern dünyanın geldiği seviyeyi, yapılması gerekenleri kavramaya çalışan aydın görüşlü bir padişah olan III. Selim, 1793 yılında Nizâm-ı Cedîd (yeni düzen) adını verdiği, temelde orduyu geniş anlamda ise birçok sahadaki yenileşmeyi amaçlayan ıslahat paketini uygulamaya koymuştur.

III. Selim'in özelliği selef padişahlar gibi ıslahatların çerçevesini yalnız ordunun modernizasyonuyla sınırlı tutmamış olmasıdır. Bu padişah döneminde, eyaletlerin düzenini sağlamak üzere Vüzera Kanunnamesi çıkarılmış, ordunun mali ihtiyaçlarını

karşılamak üzere İrad-ı Cedid adlı yeni bir fon oluşturulmuş, yaygınlaşan rüşvet ve görevini ihmal gibi suçlara karşı düzenlemeler yapılmıştır.

Islahatların muhtevasını genişletip onları halka mâl etmek ve neticede güçlü bir zemine oturtmak isteyen III. Selim gerek otoriterlikten uzak yumuşak kişiliği ve gerekse de ıslahatları yürüteceği ehil kadrolardan mahrum olması dolayısıyla saltanatının son yıllarına doğru Nizâm-ı Cedîd projesini ihmal etmiştir. Ayrıca bu dönemde nüfuzlarını kaybetmeye başladığını düşünen asker ve ulemanın iş birliğine, konulan vergilerden dolayı mali durumu giderek zayıflayan halk da eklenince III. Selim'i tahttan indirecek ayaklanma patlak vermiştir. Padişahı tahttan indiren Kabakçı Mustafa liderliğindeki tutucular IV. Mustafa'yı tahta geçirmişler ve Nizâm-ı Cedîd'in bütün kazanımlarını ortadan kaldırarak geleneksel düzeni yeniden ikame etmişlerdir. Böylece Osmanlı'nın o tarihe kadar ki en planlı ve kapsamlı modernleşme girişimi ibretlik bir sonla akamete uğramıştır.

Bu çalışma, Osmanlı modernleşmesinin başlangıcının ana hatlarını ortaya koymak üzere bu tarihsel arka plan ile başlamıştır. Geçmişindeki parlak mazinin ve mensubu oldukları İslam dininin etkisiyle üstün bir konumda olduklarını düşünen Osmanlılar, kaynağı Avrupa olan yenileşme hareketlerinden hiç hazzetmemişler ve bu yönelişe ciddi dirençler göstermişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda, devlet ve toplum katında modernleşme hareketlerinin sancısız biçimde hayata geçirilemeyeceği anlaşılmıştır.

Tezin esasını teşkil eden bundan sonraki bölümlerinin konusu ise modernleşmenin kaçınılmaz bir gereklilik olduğuna inanılan ve muhalif unsurlara rağmen bunun gerçekleştirilmesi konusunda tavizsiz bir politika izlenen II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemlerinin ayrı ayrı ele alınması ve son bölümde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesidir.

Tezin üçüncü bölümünde II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen modernleşmelerin odağını teşkil eden askeri, idari, toplumsal ve eğitim alanları konu edilmiştir. II. Mahmud otuz bir yıllık saltanatında çok sayıda reformu hayata geçirmiş ve aslında en önemlilerini saltanatının son dönemlerine bırakmıştır. Bu bakımdan reformların olgunlaştığı ve meyvelerinin alınmaya başladığı Tanzimat dönemine de bu bölümün içinde genel hatlarıyla temas edilmiştir.

Tezin dördüncü bölümü Cumhuriyete giden yol olarak nitelediğimiz, Tanzimat düzenlemelerinin ve bir bakıma ona yönelik tepkilerin etkisiyle ilân edilen I. Meşrutiyet (1876) dönemindeki modernleşme adımlarına değinilerek başlamıştır. Gerçekten de Meşrutiyet zaman içinde II. Meşrutiyet'in şartlarını oluşturmuş, Birinci Dünya Savaşı koşullarının gölgesinde de olsa modernleşme hareketleri sürdürülmüş ve bu birbirinden asla kopuk olmayan süreç, adeta bir kıvam dahilinde beraberinde Cumhuriyet'i (1923) getirmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde (1923-1938) ise yine II. Mahmud döneminde yaptığımız gibi, gerçekleştirilen modernleşme hareketlerinin en çok yoğunlaştığı sahalar gözetilmiş, siyasi, hukuki, toplumsal ve eğitim/kültür alanları detaylı olarak ele alınmıştır. Cumhuriyet'in bu ilk on beş yıllık zaman dilimi, geçmişten itibaren tasarlanan ve içinde bulunulan şartların da etkisiyle gerçekleştirilmesi mümkün görünmeyen ve hatta daha önce gündeme hiç gelmeyen değişikliklerin de hayata geçirildiği bir dönem olmuştur. Ki bu dönem, Türk modernleşme hareketlerinin bütünüyle zirve yaptığı ve olgunluğu yakaladığı bir devirdir.

Tezin bütününde işte bu tarihsel arka plan ve süreklilik gözetildi ve beşinci bölümde önceki bölümlerde olabildiğince belirginleştirilen II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemleri karşılaştırılabilecek yönleriyle ortaya konulmaya çalışıldı. Böylece tez boyunca işlenen konular ve gelişmeler üzerinden, II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemlerinin karşılaştırılabilecek ortak ve farklı yönleri de tespit edilmiş oldu.

Buna göre; Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk olarak orduda başlattığı yenileşme faaliyetleri ıslahat kavramıyla ifade edilirken, II. Mahmud dönemindeki köklü modernleşme adımları, yeniden biçimlendirme, yeniden yapılandırma anlamlarına gelen reform kavramıyla ifade edilmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde ise bu devrim ya da inkılap konseptine çevrilmiştir. İnkılap ya da devrim kavramlarıyla ise toplumun gelenekçi hayat tarzını, düşüncelerini ve kurumlarını baştan sona değiştirmeyi hedefleyen bir devlet teorisi kastedilmiştir.

II. Mahmud dönemi modernleşmesinin temel hedefi, Fransız İhtilali'nin doğurduğu milliyetçilik akımından dolayı çözülmeye başlayan İmparatorluğun dağılmasını önlemek, dört bir yanda kök salan âyan tehdidini bertaraf etmek ve neticede Devlet-i Aliyye'nin ve hanedanın geleceğini muhafaza altına almaktır. Erken Cumhuriyet

döneminde hayata geçirilen inkılaplarla ise bağımsızlığını kazanan Türkiye Cumhuriyeti'nde geçmişin gerici kabul edilen tüm unsurlarını tasfiye etmek, Türk toplumunun yönünü geri kaldığı düşünülen geleneksel Doğu uygarlığından çevirerek tam biçimde Batı uygarlığının bir üyesi haline getirmek hedeflenmiştir.

Hem II. Mahmud hem de Erken Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketleri güçlü ve kararlı liderlerin öncülüğünde yürütülmüştür. Her iki lider de modernleşme hususunda, halkı ve devlet görevlilerini gerçekleştirecekleri yeniliklere ikna etmeye çabalamış ve gerektiğinde ziyaretler düzenleyerek bizzat örneklik oluşturmaya çalışmışlardır. Ancak Sultan II. Mahmud ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk gerek yetiştikleri ortam gerek aldıkları eğitim bakımından çok farklı iki profildir. Sarayda geleceğin padişah adaylarından biri olarak kafes hayatı süren ve klasik bir eğitimle yetiştirilen II. Mahmud, devlet yönetimine ve dış dünyaya dair en önemli tecrübelerini III. Selim vasıtasıyla edinmiş, saltanatında çok acı tecrübeler yaşamış fakat iradesini muhafaza etmiş, mutlakiyetçi bir hükümdardır. Diğer taraftan Mustafa Kemal Atatürk ise alt sınıflardan gelen, Sultan II. Abdülhamid'in açtığı modern okullarda eğitim gören, askeri amaçlarla imparatorluğun çeşitli bölgelerinde görev yapıp aynı zamanda çeşitli savaşlara katılan, gençlik yıllarından itibaren Fransız İhtilali'nin etkisiyle gelişen fikir akımlarından etkilenen ve askerlik alanındaki kabiliyetlerini siyaset alanında da gösteren başarılı bir liderdir.

Modernleşmelerin yürütücülüğünü yapan kadro bakımından II. Mahmud'un genel olarak muhafazakâr isimlerle kuşatıldığından yalnız kaldığı, bu durumun da bazı reformların yerleşmemesinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan 1830'lardan itibaren gelişmeye başlayan Tercüme Odası'ndan yetişerek elçilik ve hariciye nazırlığı gibi görevlere getirilen isimler, II. Mahmud dönemi modernleşmesinin reformcu kanadını oluşturmuşlardır. Erken Cumhuriyet döneminde ise modernleşmenin yürütücüsü olan Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk genellikle yalnızlık çekmemiş, hayata geçirilecek devrimlerin gerekliliğine inanan ve İmparatorluğun okullarında iyi eğitim görmüş isimler iş başında olmuştur. Bu bakımdan TBMM vekilleri, Heyet-i Vekile üyeleri, Cumhuriyet Halk Partisi merkez ve taşra kadroları ve devlet bürokrasisi tam bir inanmışlık ve koordinasyonla Türk modernleşmesine biçim ve istikamet vermişlerdir.

İç ve dış politik konjonktür bakımından ise iki dönem açısından büyük farklılıklar söz konusudur. Saltanatının ilk döneminde âyanlara karşı mücadele veren II. Mahmud, reformlarını içeride askeri ve ekonomik bakımdan güçlü asi valisinin, dışarıda ise büyük devletlerin siyasi ve ekonomik baskıları altında çok zor bir süreçte hayata geçirmeye çalışmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde ise tam tersine savaşlar döneminin kapandığı, ülkede siyasal istikrarın sağlandığı, ekonomik bağımsızlığın temellerinin atıldığı görece elverişli bir modernleşme zemini söz konusudur.

II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde içerikleri farklılık göstermiş olsa da bazı benzer politikalar izlenmiştir. Bu politikalar, modernleşmede merkeziyetçi bir anlayışın hâkim olması, dış görünüşün modernleştirilmesi, ulemanın nüfuzunun sınırlandırılması, tarikatlara yönelik müdahale ve laikleşme adımlarıdır.

Mutlakiyetçi bir yönetim anlayışına sahip olan II. Mahmud, reformlarına otoritesini taşrada güçlendirerek ve kendine bağlı yeni bir ordu kurarak başlamıştır. Ayrıca devlet kurumları arasında güç temerküzünü önleyen, dengeli bir görev dağılımına giderek Sarayı idarenin merkezinde konumlandırmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde ise merkeziyetçi anlayış kendini tek parti biçiminde göstermiştir. Cumhuriyet Halk Partisi'nin politikalarına alternatif oluşturabilecek programlarıyla siyasete giren partilerin Türk siyasetinde uzun süre varlık göstermelerinin çeşitli gerekçelerle önüne geçilmiştir. Ayrıca 1924 Anayasası'nda CHP Nizamnamesi'ne uygun biçimde değişiklikler yapılmış ve nihayetinde parti-devlet bütünleşmesine gidilmiştir.

Gerek II. Mahmud döneminde gerekse de Erken Cumhuriyet döneminde hayata geçirilen modernleşme adımlarında kılık kıyafete önem verilmiştir. II. Mahmud döneminde çeşitlilik gösteren başlıkların giyilmesi yasaklanıp fes giyilmesi zorunlu hale getirilmiş, böylece bilhassa tebaanın bütünleşmesine yönelik bir adım atılmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde ise fesin yerini şapka almıştır. Bu dönemdeki kılık kıyafet düzenlemesi ise daha Batılı ve uygar bir görünüm kazanmak amacıyla yapılmıştır. Ayrıca her iki dönemde de kılık kıyafet düzenlemesinin tatbikine önce resmi görevlilerden başlanmış, bu düzenlemeler bir süre sonra halk için de mecburi kılınmıştır.

II. Mahmud döneminde geçmiş tecrübelerin etkisiyle ulema kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu dönemde ulemadan, yapılan reformlara destek vermesi istenmiş, reformlara karşı çıkan alimler gözden düşmüştür. Diğer taraftan ulema sınıfının görev ve yetki alanları daraltılmış ve netleştirilmeye çalışılmıştır. Erken Cumhuriyet döneminde ise ulemaya yönelik daha katı bir tutum sergilenmiş, ulemanın konumu zayıflatılmış, geleneksel nüfuzları büyük oranda sınırlandırılmıştır. Bu dönemde hükümete bağlı Diyanet İşleri Reisliği din konusunda, yetkili tek mercii kılınmıştır. Ayrıca Diyanet, II. Mahmud döneminde de karşılaşıldığı gibi, zaman zaman gerçekleştirilen inkılapları meşrulaştırma işlevi görmüştür.

II. Mahmud döneminde tarikatlara yönelik sınırlı bir müdahale söz konusudur. Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldıran II. Mahmud, Yeniçerilerle kuvvetli bağları bulunan Bektaşî tarikatının tüm faaliyetlerini sonlandırmış, ayrıca daha sonraki dönemde tarikatların uyması gereken kurallarla ilgili bir de irade yayınlamıştır. Erken Cumhuriyet döneminde ise tarikatların varlığına göz yumulmamış, ülke çapındaki bütün tarikat faaliyetleri yasaklanarak tekke ve zaviyelerin kapılarına kilit vurulmuştur.

II. Mahmud dönemindeki laikleşme adımları oldukça sınırlı olmakla birlikte geçmişe kıyasla önemli adımlar söz konusudur. II. Mahmud özellikle idarenin görev alanına giren konulara ulemanın müdahil olmasına izin vermemiş, bu bakımdan ulemanın görev alanlarının sınırları çizilmiştir. Ayrıca bu dönemde açılan eğitim kurumlarının pozitif bilimleri esas alan laik müfredatları dikkat çekmektedir. Erken Cumhuriyet döneminde ise laiklik en temel ilkelerden biri olarak kabul edilmiş ve yapılan inkılaplarla laikliğin kapsamı ve uygulama alanı olabildiğince genişletilmiştir.

II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde hayata geçirilen modernleşme hareketleri zaman zaman tepkilere yol açmıştır. Saltanatının ilk döneminde özellikle ordu ile ilgili düzenlemelerde askerin tepkisiyle karşılaşan II. Mahmud, Vaka-i Hayriye'den sonra bilhassa kıyafet düzenlemesi konusunda halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. Öbür taraftan ulema sınıfı ve tekkeler de yapılan reformlara genellikle Batının taklit edildiği gerekçesiyle eleştiriler getirmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde ise yapılan devrimlere özellikle ilk yıllarda meclis içinden tepkiler

gelmiş, bu tepkiler neticesinde yeni bir muhalefet partisi kurulmuştur. Ayrıca Cumhuriyet döneminin ilk yıllarındaki inkılaplara halktan da tepkiler gelmiş, Doğu illerinde toplumsal tabanlı bir ayaklanma yaşanmıştır. Ayrıca bu dönemde, tıpkı II. Mahmud'un kıyafet düzenlemesinde olduğu gibi, şapka konusunda da halktan ciddi tepkiler yükselmiştir. Bundan sonraki dönemde 1930'da kurulan yeni bir muhalefet partisi kanalıyla siyasi ve ekonomik tepkiler ortaya konulmuş, çok geçmeden bu kez de Batıdaki bir ilde dinî ve toplumsal karakterli yeni bir ayaklanma vuku bulmuştur. Özetle her iki dönemde de hayata geçirilen modernleşme hareketlerine çeşitli kesimlerden tepkiler gelmiş, fakat tepkiler her iki dönemde de güç kullanılarak sert biçimde bastırılmıştır.

Hem II. Mahmud hem de Erken Cumhuriyet döneminde eğitime önem verilmiş, modern okulların kurulmasına çalışılmıştır. II. Mahmud genellikle askeri ihtiyaçların karşılanması ve devlete personel yetiştirmek gibi amaçlarla yeni okullar açmış ayrıca mevcut eski okullar da bu dönemde modernize edilmiştir. Osmanlı'dan devralınan bir eğitim altyapısına sahip olan Erken Cumhuriyet döneminde ise çağın gereklerine uygun biçimde, eğitim-öğretim seferberliğine başlanmış, okuma-yazma oranlarının yükseltilmesine, ilkokuldan üniversiteye kadar yeni eğitim öğretim kurumlarının açılıp yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır.

''Mecburi kültür değişmelerinin'' yaşandığı bu iki devirde kanunlar vasıtasıyla yukarıdan aşağıya modernleşme yöntemi tercih edilmiştir. Geçmişi daha gerilere götürülebilirse de II. Mahmud döneminde belki de gerçekleştirilen reformların radikalliğinin de etkisiyle bu durum somutluk kazanmıştır. Öte yandan bu dönemde iletişim ve ulaşım vasıtalarının kısıtlı oluşu ve kamuoyu ya da örgütlü toplum gibi faktörlerin henüz gelişmemiş olması nedeniyle değişimlerin ve dönüşümlerin lokomotifliğini devlet dışında gerçekleştirebilecek başka bir unsurun olup olmadığı hususu da ayrı bir tartışma konusudur. Neticede II. Mahmud yukarıda bahsettiğimiz reformları, gelen ve gelebilecek tepkileri bir kenara koyarak ve modernleşmenin gelişimini zamana yaymaksızın, kanunlar çıkararak ve bunların tavizsiz biçimde uygulanmasını sağlayarak gerçekleştirmiştir. Bu yöntem, daha sonraki dönemlerde adeta bir teamül haline gelmiş fakat en yoğun ve kapsamlı biçimde Erken Cumhuriyet dönemi inkılapları hayata geçirilirken uygulanmıştır. Dolayısıyla II. Mahmud ve Erken Cumhuriyet dönemi modernleşme politikalarının en önemli

benzerliklerinden birisi de kanunlar vasıtasıyla, yukarıdan aşağıya yani tepeden inmeci bir metotla gerçekleştirilmiş olmalarıdır.

II. Mahmud dönemi mektep-medrese, bürokrat-halk gibi ikiliklerin ortaya çıktığı, merkez-çevre unsurlarının belirmeye başladığı bir devir olmuştur. Nitekim bu ikilikler daha sonraki dönemlerde giderek kökleşmiş ve nihayet Cumhuriyet dönemine tevarüs etmiştir. Cumhuriyet döneminde var olan tüm ikiliklerin giderilmesi amaçlanmış ve özellikle kurumsal bağlamda, eğitim ve yargı alanları başta olmak üzere, modern olan, tek alternatif olarak ortaya konulmuştur. Ancak bu dönemde de başta bürokrasi-halk olmak üzere ikilikler tam olarak bertaraf edilememiş, hatta ‘‘merkez-çevre yaklaşımının’’ tarafları bu dönemde iyice belirginleşerek adeta kurumsal kimlikler edinmeye doğru gitmişlerdir.

Sonuç olarak, Lale Devri ile başlayan Türk modernleşmesinin serüveni kendine özgü yönleri ve dinamikleriyle farklı bir seyir izlemiş ve ‘‘Batı-dışı modernliğin’’ özgün örneklerinden birini oluşturmuştur. Bilhassa II. Mahmud döneminde yaşanan Vaka-i Hayriye, modernleşme tarihimiz açısından bir dönüm noktası olmuş ve bu süreç devamlılık arz ederek Erken Cumhuriyet dönemine kadar sürüp gitmiştir. Bu bakımdan II. Mahmud devri modernleşmenin temellerinin atıldığı dönem olmuş, Erken Cumhuriyet döneminde ise atılan bu temellerin üzerinde modernleşme olgunluk düzeyine ulaşmıştır. Birçok benzer yönlere sahip olan bu iki dönemde, modernleşme hareketleri en önemli gündemi oluşturmuş ve kısa sayılabilecek bir zaman diliminde, kanunlar vasıtasıyla, çok kapsamlı, köklü ve radikal yenilikler hayata geçirilmiştir. Güçlü liderlerin öncülüğünde yürütülen ve birçok ortak yöne sahip olan bu iki modernleşme süreci, 19. ve 20. yüzyılda Türk tarihine biçim ve istikamet vermiş ve geleceğin Türkiyesi’nin temelleri atılmıştır.

KAYNAKÇA

Abadan, Y. (2006). Tanzimat Fermanı'nın Tahlili. M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık (Editörler) içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 37-64). Ankara: Phoenix Yayınları.

Afyoncu, E., Önal, A., & Demir, U. (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyanlar ve Darbeler.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Ahıshalı, R. (2007). *Reîsülküttab. TDV İslam Ansiklopedisi, C. 34, s. 546-549.* İstanbul. https://islamansiklopedisi.org.tr/reisulkuttab (Erişim 16.08.2021)

Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin Oluşumu. (Çev. Y. Alogan).* İstanbul: Sarmal Yayınevi.

Ahmad, F. (1999). *İttihat ve Terakki 1908-1914. (Çev. N. Yavuz).* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ahmad, F. (2007). *Bir Kimlik Peşinde Türkiye. (Çev. S. C. Karadeli).* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aksan, V. (2011). Savaş ve Barış. (Çev. F. Aytuna). S. Faroqhi (Ed.) içinde, *TürkiyeTarihi 1603 - 1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu* (s. 109-151). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Akşin, S. (1997). Siyasal Tarih. S. Akşin (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti 1600-1908* (s. 72-188). İstanbul: Cem Yayınevi.

Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye Tarihi.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Aktepe, M. M. (1988). *Abdülhamid I. TDV İslâm Ansiklopedisi C.1 s. 213-216.* İstanbul. https://islamansiklopedisi.org.tr/abdulhamid-i (Erişim 12.08.2021)

Akyıldız, A. (2011). *Tanzimat. TDV İslam Ansiklopedisi, C. 40 s. 1-10.* İstanbul. https://islamansiklopedisi.org.tr/tanzimat (Erişim 10.02.2021)

Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Akyıldız, A. (İstanbul). *Tanzimât Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856).* 1993: Eren Yayıncılık.

Akyılmaz, G. (2019). *Siyasi Tarih.* Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Akyılmaz, S. G. (1990). *Reis-ül Küttap ve Osmanlı Hâriciye Nezâretinin Doğuşu, Yayımlanmamış doktora tezi.* Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Albayrak, S. (2000). *İskilipli Mehmed Âtıf Efendi. TDV İslâm Ansikopedisi C. 22 s. 583-584.* İstanbul. https://islamansiklopedisi.org.tr/iskilipli-mehmed-atif-efendi (Erişim 03.05.2021)

Altun, F. (2017). *Modernleşme Kuramı: Eleştirel Bir Giriş.* İstanbul: İnsan Yayınları.

Arat, Y. (1998). Türkiye'de Modernleşme Projesi ve Kadınlar. S. Bozdoğan ve R. Kasaba (Editörler) içinde, *Türkiye'de Modernleşme ve Ulusal Kimlik* (s. 82-98). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Atatürk, M. K. (1997). *Atatürk'ün Söylev veDemeçleri I-III.* Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.

Atay, F. R. (1980). *Çankaya.* İstanbul: Sena Matbaası.

Aydın, M. A. (2001). Türkiye'nin Hukukî Modernleşmesi. ed. Sabri Orman içinde, *Modernleşme, İslam Dünyası ve Türkiye* (s. 337-349). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Bailey, F. E. (2006). Palmerstone ve Osmanlı Reformu 1834-1839. M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık (Editörler) içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 199-240). Ankara: Phoenix Yayınları.

Baran, M. (2013). Avrupa'da Gelişen Modernlik ve Modernleşme Anlayışları ve Bu Anlayışların Türkiye'ye Yansımalarına Tarihi Sosyolojik Açıdan Bir Bakış . *Turkish Studies Volume 8/11*, 55-79.

Baransel, A. (1974). Toplumsal ve Kültürel Değişme Olarak Modernleşme. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi C.3* , 75-90.

Bein, A. (2013). *Osmanlı Uleması ve Türkiye Cumhuriyeti Değişimin Failleri ve Geleneğin Muhafızları. (Çev. B. Üçpunar).* İstanbul: Kitap Yayınevi.

Belge, M. (2012). *Militarist Modernleşme Almanya, Japonya ve Türkiye.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Berkes, N. (2016). *Türkiye'de Çağdaşlaşma. A. Kuyaş (Yay. Haz.).* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berman, M. (2013). *Katı Olan Her Şey Buharlaşıyor. (Çev. Ü. Altuğ ve B. Peker).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Beydilli, K. (1984). Ignatius Mouradge D'Ohsson (Muradcan Tosunyan). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 34*, 247-314.

Beydilli, K. (1994a). Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa. E. İhsanoğlu (Ed.) içinde, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Cilt 1* (s. 66-135). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.

Beydilli, K. (1994b). D'Ohsson, Ignatius Mouradge. *TDV İslam Ansiklopedisi, C. 9*, 496-497. https://islamansiklopedisi.org.tr/dohsson-ignatius-mouradgea (Erişim 16.08.2021)

Beydilli, K. (2010). III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar. S. Kenan (Ed.) içinde, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* (s. 27-58). İstanbul: İsam Yayınları.

Bilim, C. Y. (1999). Osmanlılarda Eğitimin Çağdaşlaşması Askeri Okullar. G. Eren (Ed.) içinde, *Osmanlı 5 Toplum* (s. 237-244). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Bozarslan, H. (2015). *Türkiye Tarihi İmparatorluktan Günümüze.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Cevizci, A. (2005). *Paradigma Felsefe Sözlüğü.* İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Dallmayr, F. R. (2001). Global Modernleşme: Farklı Modernitelere Doğru mu?. (Çev. R. Şentürk). S. Orman (Ed.) içinde, *Modernleşme İslam Dünyası ve Türkiye* (s. 31-62). İstanbul: Ensar Neşriyat.

Davies, N. (2006). *Avrupa Tarihi, M. A. Kılıçbay (Çev. Ed).* Ankara: İmge Kitabevi.

Davison, A. (2012). *Türkiye'de Sekülarizm ve Modernlik Hermenötik Bir Yeniden Değerlendirme. (Çev. T. Birkan).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876, 1. Cilt. (Çev. O. Akınhay).* İstanbul: Papirüs Yayınevi.

Davison, R. H. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876, 2. Cilt. (Çev. O. Akınhay).* İstanbul: Papirüs Yayınevi.

Demirel, A. (2014). *Tek Parti'nin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Doğramacı, E. (1986). Dünyada Kadın Haklarının Öncüsü Atatürk. *İ. Ü. İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı-I*, 293-301.

Durna, T. (2009). *Kemalist Modernleşme ve Seçkincilik Peyami Safa ve Falih Rıfkı Atay'da Halkın İnşası.* Ankara: Dipnot Yayınları.

Ekinci, E. B. (2015, Kasım 30). https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=654&padi%C5%9Fah-kim-olacak- adresinden alındı (Erişim 03.04.2021)

Eryılmaz, B. (2017). *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme.* İstanbul: İşaret Yayınları.

Feyzioğlu, T. (1986). Atatürk ve Fikir Hayatı. *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi-II*, 99-227.

Findley, C. V. (2011). Tanzimat. (Çev. Z. Bilgin). R. Kasaba (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi 1839 - 2010 Modern Dünyada Türkiye* (s. 37-70). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Findley, C. V. (2012). *Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik (1789-2007). (Çev. G. Ayas).* İstanbul: Timaş Yayınları.

Findley, C. V. (2014). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform Babıâli 1789-1922. (Çev. E. Ertürk).* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Fortna, B. C. (2011). II. Abdülhamid'in Saltanatı. (Çev. Z. Bilgin). R. Kasaba (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi 1839-2010* (s. 71-98). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Gencer, A. İ. (1990). Tanzimat Fermanı'nın İlanı ve Tatbiki Meselesi. *150. Yılında Tanzimat* (s. 7-20). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Baskıya Hazırlama Tesisleri.

Genç, F. N. (2019). Türk Kamu Yönetiminde Değişim ve Reform Eğilimleri. H. Ateş (Ed.) içinde, *Türk Kamu Yönetimi* (s. 5. bölüm). Ankara: Savaş Yayınevi.

Georgeon, F. (2006). *Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler. (Çev. A. Berktay).* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Georgeon, F. (2006). *Sultan Abdülhamid. (Çev. A. Berktay).* İstanbul: Homer Kitabevi.

Giddens, A. (1994). *Modernliğin Sonuçları. (Çev. E. Kuşdil).* İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Goloğlu, M. (2007). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi - I 1924-1930 Devrimler ve Tepkileri.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Goloğlu, M. (2009). *Tek Partili Cumhuriyet TürkiyeCumhuriyeti Tarihi - II 1931-1938.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Gökalp, Z. (1976). *Türkçülüğün Esasları, M. Kaplan (Haz.).* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Göle, N. (2011). *Melez Desenler.* İstanbul: Metis Yayınları.

Gürkan, C. (2007). Kameralizm: Modern Yönetim ve Maliye Düşüncesinin Doğuşu ve Gelişimi. *Toplum ve Bilim, 110*, 216-246.

İhsanoğlu, E. (1998). Osmanlı İmparatorluğu'nun Bilim Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları, Sayı 2*, 1-22.

İmbert, P. (1981). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri. (Çev. A. Cemgil).* İstanbul: Engin Yayıncılık.

İnalcık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600). (Çev. R. Sezer).* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

İnalcık, H. (2010). *Osmanlılar Fütühat, İmparatorluk, Avrupa ile İlişkiler.* İstanbul: Timaş Yayınları.

İnalcık, H. (2013). *Osmanlı ve Modern Türkiye Araştırmalar.* İstanbul: Timaş Yayınları.

İnalcık, H. (2016). *Osmanlı Tarihinde İslâmiyet ve Devlet.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnalcık, H. (2016). *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası.* İstanbul: Kırmızı Yayınları.

İnan, A. (2009). *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

İnce, Y. (2017). II. Mahmud Devri Reformlarının Tebaa Tarafından Algılanışı. *Tarih İncelemeleri Dergisi, 32 (2)*, 427-457.

İpşirli, M. (2010). II. Mahmud Döneminde Ulema ve Vakıflar. C. Yılmaz (Ed.) içinde, *II. Mahmud Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul* (s. 261-279). İstanbul: Seçil Ofset.

İpşirli, M. (2015). Osmanlı İstanbul'unda Geleneksel Eğitim ve Ulema. C. Yılmaz (Ed.) içinde, *Antikçağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi* (s. 34-46). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

Kaçar, M. (1995). *Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Sahada Yenileşme Döneminin Başlangıcı.* İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kara, İ. (2019a). *Cumhuriyet Türkiye'sinde Bir Mesele Olarak İslam 1.* İstanbul: Dergah Yayınları.

Kara, İ. (2019b). *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslam 2.* İstanbul: Dergah Yayınları.

Kara, İ. (2019b). *Şeyhefendinin Rüyasındaki Türkiye.* İstanbul: Dergâh Yayınları.

Kara, M. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar. M. Belge (Gen. Yön.) içinde, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, 4. Cilt* (s. 977-994). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kara, M. (2015). Cumhuriyet Türkiyesi'nde Tarikatlar. S. Ceyhan (Ed.) içinde, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür* (s. 95-132). İstanbul: İsam Yayınları.

Karagöz, M. (1995). Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Batı Medeniyetine Giriş Gayretleri. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, 6*, 173-194.

Karal, E. Z. (1942). *Selim III. Ün Hatt-ı Humayunları.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Karal, E. Z. (1999). *Tanzimat-ı Hayriye Devri (1839-1856).* İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık.

Karal, E. Z. (2007). *Osmanlı Tarihi V. Cilt Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Karpat, K. H. (2006). *Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma. (Çev. D. Özdemir).* Ankara: İmge Kitabevi.

Karpat, K. H. (2009). *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din. (Çev. G. Ayas).* İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal Kültürel Ekonomik Temeller.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2015). *Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi. (Çev. C. Elitez).* İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2019a). *Kısa Türkiye Tarihi 1800-2012.* İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2019b). *Osmanlı Devleti'nin Kısa Sosyal Tarihi Âyanlar Bürokrasi Demografi ve Modernleşme. (Çev. M. Varol).* İstanbul: Timaş Yayınları.

Karpat, K. H. (2020). *Osmanlı Modernleşmesi Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus. (Çev. C. Elitez).* İstanbul: Timaş Yayınları.

Katoğlu, M. (1997). Cumhuriyet Türkiye'sinde Eğitim, Kültür, Sanat. S. Akşin (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi 4* (s. 392-504). İstanbul: Cem Yayınevi.

Kayalı, H. (2011). Bağımsızlık Mücadelesi. R. Kasaba (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi 1839 - 2010 Modern Dünyada Türkiye* (s. 99-138). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Kaynar, R. (2010). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Keyder, Ç. (2014). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Koçak, C. (1997). Siyasal Tarih (1923-1950). S. Akşin (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi 4 - Çağdaş Türkiye 1908-1980* (s. 84-173). İstanbul: Cem Yayınevi.

Kodaman, B. (2001). *Cumhuriyetin Tarihî - Fikrî Temelleri ve Atatürk.* Isparta: SDÜ Basımevi.

Korkmaz, Z. (1985). Dil İnkılabının Sadeleşme ve Türkçeleşme İçindeki Yeri. *Türk Dili Dergisi, Sayı 401,* 388-390.

Köker, L. (1993). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Köknel, Ö. (1987). Öğretim Birliği Yasası ve Atatürkçü Eğitim. *İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı-II,* 97-107.

Kunt, M. (1997). Siyasal Tarih. S. Akşin (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi 3. Cilt, Osmanlı Devleti 1600-1908* (s. 9-69). İstanbul: Cem Yayınevi.

Kuran, E. (1990). Sultan II. Mahmud ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri. *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (s. 107-112). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.

Kuran, E. (2007). *Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler.* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: Ankara.

Lee, S. J. (2002). *Avrupa Tarihinden Kesitler 1494 - 1789.* Ankara: Dost Kitabevi.

Lewis, B. (1993). *Modern Türkiye'nin Doğuşu. (Çev. M. Kıratlı).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Mango, A. (1999). *Atatürk. (Çev. F. Doruker).* İstanbul: Sabah Kitapları.

Mango, A. (2011). Atatürk. (Çev. Z. Bilgin). R. Kasaba (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi 1839 - 2010 Modern Dünyada Türkiye* (s. 139-169). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Mardin, Ş. (1990). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1. M. Türköne ve T. Önder (Derleyenler).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1991). *Türk Moderneleşmesi Makaleler 4* . İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (1992). *Din ve İdeoloji.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2011). *Türkiye, İslam ve Sekülarizm Makaleler 5. (Çev. E. Gen ve M. Bozluolcay).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Moltke, H. V. (1969). *Moltke'nin Türkiye Mektupları. (Çev. H. Örs).* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Neumann, C. K. (2011). Siyasi ve Diplomatik Gelişmeler. (Çev. F. Aytuna). S. Faroqhi (Ed.) içinde, *TürkiyeTarihi 1603 - 1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu* (s. 65-87). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Nohutçu, A. (2019). *Anayasa Hukuku.* Ankara: Savaş Yayınevi.

Nohutçu, A. (2020). *Kamu Yönetimi.* Ankara: Savaş Yayınevi.

Noviçev, A. D. (2006). 1839 Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu ve Dış Politikadaki Boyutları. M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık (Editörler) içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 241-252). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Ocak, A. Y. (1992). *Bektaşîlik. TDV İslam Ansiklopedisi, C. 5 s. 373-379.* İstanbul. https://islamansiklopedisi.org.tr/bektasilik (Erişim 04.03.2021)

Oran, B. (1990). *Atatürk Milliyetçiliği.* Ankara: Bilgi Yayınevi.

Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı.* İstanbul: Hil Yayın.

Ortaylı, İ. (2007). *Avrupa ve Biz.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ortaylı, İ. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi.* Ankara: Cedit Neşriyat.

Ortaylı, İ. (2020). *Gazi Mustafa Kemal Atatürk.* İstanbul: Kronik Yayınları.

Öğün, S. S. (1995). *Modernleşme, Milliyetçilik ve Türkiye.* İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Öngören, R. (2015). Osmanlı Türkiyesi'nde Tarikatlar. S. Ceyhan (Ed.) içinde, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür* (s. 55-94). İstanbul: İsam Yayınları.

Özbudun, E. (2016). *Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özcan, A. (1995). II. Mahmud ve Reformları Hakkında Bazı Gözlemler. *Tarih İncelemeleri Dergisi, 10*, 13-39.

Özkaya, Y. (1999). Merkezi Devlet Yapısının Zayıflaması Sonuçları: Âyânlık Sistemi ve Büyük Hanedanlıklar. G. Eren (Ed.) içinde, *Osmanlı 6 Teşkilat* (s. 165-173). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Öztoprak, İ. (2021, Nisan 5). *Düzenli Ordunun Kurulması*. Atatürk Ansiklopedisi: https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/duzenli-ordunun-kurulmasi/ adresinden alındı

Öztuna, Y. (1989). *II. Mahmud.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Öztuna, Y. (2006). *Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler.* İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.

Öztuna, Y. (2013). *Bir Darbenin Anatomisi.* İstanbul: Ötüken Yayınları.

Peker, R. (1984). *İnkılap Dersleri.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Quataert, D. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu 1700 - 1922. (Çev. A. Berktay).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Sakaoğlu, N. (2003). *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Sakaoğlu, N. (2015). *Bu Mülkün Sultanları.* İstanbul: Alfa Yayınları.

Sander, O. (2007). *Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme.* İstanbul: İmge Kitabevi.

Sander, O. (2020). *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e.* Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Seyitdanlıoğlu, M. (1990). Tanzimat'ın Ön Hazırlıkları ve Meclis-i Vâlâ-yi Ahkâm-ı Adliye'nin Kuruluşu (1838-1840). *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (s. 127-146). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştıma Merkezi.

Seyitdanlıoğlu, M. V. (2006). Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Meb'usan'a. M. Seyitdanlıoğlu ve H. İnalcık (Editörler) içinde, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* (s. 255-265). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Shaw, S. J. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 1. (Çev. M. Harmancı).* İstanbul: E Yayınları.

Shaw, S. J., & Kural-Shaw, E. (2017). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Cilt 2. (Çev. M. Harmancı).* İstanbul: E Yayınları.

Soysal, İ. (1990). Umûr-ı Hariciye Nezaretinin Kurulması (1836). *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri* (s. 71-80). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi.

Sunar, M. M. (2010). Ocak-ı Âmire'den Ocak-ı Mülgā'ya Doğru: Nizâm-ı Cedîd Reformları Karşısında Yeniçeriler. S. Kenan (Ed.) içinde, *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi* (s. 497-528). İstanbul: İsam Yayınları.

Şeref, A. (1985). *Tarih Musahabeleri. E. Koray (Sad.).* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Tanör, B. (1985). Türkiye'de Laikliğin Yükselişi. *Saçak, sayı 18*.

Tanör, B. (2014). *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980).* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Timur, T. (1994). *Osmanlı Toplumsal Düzeni.* İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.

Toprak, B. (1986). Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay (Editörler) içinde, *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi* (s. 362). İstanbul: Beta Yayınları.

Touraine, A. (2002). *Modernliğin Eleştirisi. (Çev. H. Tufan).* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tunaya, T. Z. (1960). *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri.* İstanbul: Yedigün Matbaası.

Tunaya, T. Z. (1964). *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük.* İstanbul: Baha Matbaası.

Tunçay, M. (1981). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* . Ankara: Yurt Yayınları.

Tunçay, M. (1983). Cumhuriyet Halk Partisi (1923-1950). M. Belge (Gen. Yön.) içinde, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi 8* (s. 2019-2024). İstanbul: İletişim Yayınları.

Tunçay, M. (1997). Siyasal Tarih (1908-1923). S. Akşin (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi Cilt 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980* (s. 24-81). İstanbul: Cem Yayınevi.

Turan, Ş. (1995). *Türk Devrim Tarihi III Yeni Türkiye'nin Oluşumu (Birinci Bölüm) (1923 - 1938).* Ankara: Bilgi Yayınevi.

Turan, Ş. (1996). *Türk Devrim Tarihi III (İkinci Bölüm) (1923-1938).* Ankara: Bilgi Yayınevi.

Turan, Ş. (2014). *Türk Kültür Tarihi Türk Kültüründen Türkiye Kültürüne ve Evrenselliğe.* Ankara: Bilgi Yayınevi.

Turhan, M. (1987). *Kültür Değişmeleri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.

Uludağ, S. (1993). *İbni Haldun Hayatı, Eserleri ve Fikirleri.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Ülken, H. Z. (1994). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.* İstanbul: Ülken Yayınları.

White, J. B. (2011). Çağdaş Türkiye'de Tasavvuf ve İslami Topluluklar. (Çev. Z. Bilgin). R. Kasaba (Ed.) içinde, *Türkiye Tarihi 1839-2010* (s. 379-406). İstanbul: Kitap Yayınevi.

Williams, R. (2012). *Anahtar Sözcükler. (Çev. S. Kılıç).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Yamaner, Ş. (1999). *Atatürk Öncesi ve Sonrası Kültürel Değişim Değişimin Felsefesi ve Toplumsal Özü.* İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Yıldırım, E. (2012). *Hayali Modernlik Türk Modernliğinin İcadı.* İstanbul: Doğu Kitabevi.

Yolalıcı, M. E. (1999). XIX. Yüzyıl ve Sonrası Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim Kurumları. G. Eren (Ed.) içinde, *Osmanlı 5 Toplum* (s. 281-296). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi. (Çev. Y. S. Gönen).* İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2005). *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1928). (Çev. E. Aydınoğlu).* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Musab ÖNDEŞ

Elektronik Posta: musabondes@hotmail.com

EĞİTİM

Derece	Kurum	Mezuniyet
Lisans	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	12.02.2018
Yüksek Lisans	İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı	2021

Yabancı Diller

İngilizce